

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Günümüz Krizinin Tarihsel ve Toplumsal Özgünlükleri

Yayın Kurulu

Ali Ekber Doğan, Ali Orhan Tekinsoy, Ateş Uslu, Aylin Topal, Barış Karaağaç, Besime Şen, Burak Gürel, Burak Sönmezer, Bülent Batuman, Cenk Saraçoğlu, Demet Özmen, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Emre Arslan, Erden Attıla Aytekin, Fuat Özdiç, Gökhan Atılğan, Hakan Güneş, Hülya Kendir, İbrahim Gündoğdu, Koray Yılmaz, Mustafa Bayram Mısı, Mustafa Kemal Bayırbağ, Mustafa Şener, Nazım Güveloğlu, Nazır Kapsuz, Nevra Akdemir, Nuray Ergüneş, Özgür Mehmet Kütküt, Selime Güzelsarı, Sevilay Kaygalk, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırım, Şebnem Oğuz, Taylan Koç, Tolga Tören, Ümit Akçay

Danışma Kurulu

Ahmet Haşim Köse, Asuman Türkün, Berna Müftüoğlu, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinc Yeldan, Ferdan Ergut, Fuat Ercan, Galip L. Yalman, Gamze Yücesan Özdemir, H. Tarık Şengül, Hatice Kurtuluş, İşaya Üşür, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Kurtar Tanyılmaz, Mehmet Okyayuz, Mehmet Turkey, Mehmet Yetiş, Metin Altıok, Nail Satılğan, Neşe Özgen, Ömür Sezgin, Özgür Müftüoğlu, Pınar Bedirhanoglu, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yasemin Özdek, Yüksel Akkaya, Zülküf Aydın

22. Sayı Editörü

Şebnem Oğuz

Sahibi: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti adına Emirali Türkmen

Sorumlu Yazışlari Müdürü: Mustafa Bayram Mısı

Yayın Türü: Yılda üç sayı çıkan yerel, süreli, bilimsel, hakemli dergi

İdare Yeri: Selanik Cad. No: 82/32 Kızılay/Ankara

Tel: 0312 419 29 32

Tasarım: Savaş Çekiç

Baskı Öncesi Hazırlık: Vira Reklam (0216 318 68 37)

Basım Yeri: Mattek Matbaacılık Bas. Yay. Tan. Tic. San. Ltd. Şti.

GMK Bulvan No 83/32 Maltepe/Ankara

Web: www.praksis.org

E-posta: praksisdergi@yahoo.com

praksis@praksis.org

Satış ve Dağıtım Adresi

Dipnot Yayınları

Selanik Cad. No: 82/32 Kızılay/Ankara

Tel: (0 312) 4192932 / Faks: (0 312) 4192532

e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com

Sertifika No: 14999

Praksis Dergisinin bütün yayın dağıtım

satış hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

Abonelik Koşulları

YURTIÇİ ABONELİK: Yıllık Üç Sayı İçin Bireysel Abonelik bedeli olan 50 YTL, kurumsal abonelik bedeli olan 80 TL Yapı Kredi Bankası Meşrutiyet Şubesi 61 253933 numaralı hesaba DIPNOT BAS. YAY. LTD. ŞTİ adına yatırılmalı ve dekont dergilerin teslim adresiyle birlikte Dipnot Yayınları adresine fakslanmalı ya da postalanmalıdır.

Yurtdışı Abonelik Bedeli: Avrupa için 50 Euro (dayanışma aboneliği 100 Euro), ABD için 70 (dayanışma aboneliği 100 USD) Amerikan dolandır.

İçindekiler

- 5 | Bu Sayıda
- 9 | Krizin Teğet Geçtiği Ülkeden Krize Bakış: Teorinin Naifliği,
Gerçekliğin Kabalığı *Serdal Bahçe - Ahmet Haşim Köse*
- 41 | Küresel Kapitalist Krizin Yeniden Düşündürdükleri:
Finansallaşma ve Devlet *Pınar Bedirhanoglu*
- 73 | Krizi Arrighi ile Okumak *Efe Peker*
- 85 | Finansallaşma: Sorunlu bir Kavram ve Verimli bir Araştırma Gündemi *AliRıza Güngen*
- 109 | Para-Meta-Para-Finans Bulmacasında 2008 Krizini Anlamak *Gaye Yılmaz*
- 131 | Finansallaşma Döneminde Geç Kapitalistleşen Ülkelerin Stratejileri:
Türkiye Örneği *Nuray Ergüneş*
- 151 | Sınıflar Arası Mücadelede Yeni Bir Dönemeç:
Türkiye’de 2008 Krizi *Özgür Müftüoğlu-Yasemin Özgün*
- 175 | Krizin Birinci Yılında Türkiye’de İşçi Eylemleri: İşgal, Grev ve Direnişlere Dair
Gözlemler *İrfan Kaygısız*

Bu Sayıda

Günümüzde kapitalizmin küresel ölçekte yaşadığı kriz, ana akım ve Marksist yaklaşımlar tarafından farklı biçimlerde yorumlandı. Ana akım yaklaşımlar krizi konjonktürel faktörler ile açıklamaya çalışırken, Marksist yaklaşımlar krizin yapısal ve kapitalist sisteme içkin olma özelliğini ön plana çıkardılar. Marksizmin krizleri açıklamakta kullandığı kavramsal dağarcığın zenginliği, aynı zamanda Marx'ın geniş çevrelerde yeniden popülerleşmesine neden oldu. Bu noktada krizlerin kapitalizme içkin olduğuna dair genel saptama yanında, günümüz krizinin tarihsel özgünlüklerini ve farklı toplumsal formasyonlarda aldığı farklı biçimleri ortaya koyabilmek Marksistler açısından can alıcı bir teorik sorumluluk haline geldi. Praksis'in 22.sayısı, bu noktadan yola çıkarak günümüz krizinin tarihsel ve toplumsal özgünlüklerinin anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlıyor. Bu amaçla günümüz krizinin daha önceki krizlerden farkları, kriz sonrası yeniden yapılanma süreçlerinin temel özellikleri, krizin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde aldığı farklı biçimler ve Türkiye'de aldığı toplumsal-sınıfsal görünümler sayımızın ana temalarını oluşturuyor.

Bu çerçevede ilk yazımız Serdal Bahçe ve Ahmet Haşim Köse'ye ait. Bahçe ve Köse, çalışmalarında krizin küresel ölçekteki görünümüne ilişkin genel bir çerçeve sunduktan sonra, krizin Türkiye'de aldığı somut sınıfsal biçimleri, 2002 yılından bu yana düzenli olarak yayınlanan TÜİK'in Hanehalkı Bütçe Anketleri verilerine dayanarak inceliyorlar. Uluslararası ve ulusal düzeydeki makro dengesizliklerin, sınıfsal düzeyde gelir-tüketim dengesizliklerine denk düştüğü görüşünden hareket eden yazarlara göre, sözkonusu dengesizlik emekçi sınıflar için yeni bir sömürü kanalı anlamına geliyor. Emekçi kitlelerin genel olarak borçlanmayla kapattıkları açıkları, onların yaşamsal/toplumsal minimumlarını da yükseltiyor ve reel ücret artışı taleplerini besliyor. Düşen reel emek üretkenliği ile birlikte kâr oranları üzerinde bir baskıya dönüşen bu durum, emek açısından daha uzun çalışma anlamına gelirken, sermaye açısından faaliyet ve faaliyet dışı kârların artması anlamına taşıyor. Toplumsal sermayenin tamamı için geçerli olan bu durum, büyük sermaye açısından aynı zamanda kâr oranlarının da yükselmesi biçiminde tezahür ediyor. Borçlanmanın beslediği finansallaşma üretken sermayenin yaşadığı kâr baskısını azaltırken, emekçi sınıflar için yeni bir tahakküm biçimine dönüşüyor. Öte yandan, aynı süreç devlet borçlanması aracılığıyla, sermayeler arasında ve emekten sermayeye değer aktarımına da yol açıyor. Bahçe ve Köse'ye göre bu görünüm liberallerin halk düzeyinde toplulaştırıp devlet düzeyinde konsolide ettiği makro dengenin, toplumun özünde, yani toplumsal sınıflar ekseninde nasıl farklılaştığını ortaya koyarak kapitalizmin krizini kimlerin ödediği sorusuna da açık bir yanıt getiriyor. Bahçe ve Köse'nin çalışması standart iktisadın makro veri setlerinin Marksist bir bakış açısıyla nasıl okunması gerektiğine dair önemli yöntemsel ipuçları ve politik çıkarsamalar içeriyor. Çalışma aynı zamanda sunduğu verilerin zenginliğiyle Türkiye'de kriz sürecinde yaşanan toplumsal-sınıfsal dönüşümün anlaşılması açısından bir başvuru kaynağı oluşturuyor.

Sayımızın ikinci yazısı Pınar Bedirhanoglu'na ait. Bedirhanoglu yazısında kapitalist krizlerin anlaşılmasında önemli kuramsal araçlar sağlayan Marksist kriz yaklaşımlarının, Marx'ın metinlerinin yorumlanması kadar, kapitalizmin tarihsel gelişimi içinde ortaya çıkan büyük kapitalist krizlerin öğrettikleriyle de şekillendiği görüşünden yola çıkıyor. Bu noktadan hareketle kapitalizmin krizlerini eksik tüketim,

azalan kâr oranları ve aşırı birikim eğilimleri etrafında açıklamaya çalışan Marksist kriz yaklaşımlarının günümüz krizine ilişkin temel savlarını, finansallaşma ve devlet konularına odaklanarak gözden geçiriyor. Farklı Marksist yaklaşımların devlet ve emperyalizm kavramsallaştırmaları aralarındaki farklılıklara ve ortaklıklara dikkat çeken Bedirhanoğlu, makalesini kriz-devlet-emperyalizm ilişkisi üzerine bir tartışma ile sürdürüyor. Yazar, aşırı birikimci kriz açıklamalarının eleştirel bir çözümlemesi üzerinden, finansallaşmanın kalıcı bir nitelik kazandığı günümüz kapitalizminin, 1945'ten bu yana geliştirilen uluslararası uyumlaştırma mekanizmaları ve devletlerin neoliberal dönemde içinden geçtikleri yeniden yapılanma sayesinde, iktisadi istikrarsızlıkların sert siyasi çatışmalara eklenmesini önleme kapasitesini artırmış olduğuna dikkat çekiyor. Günümüz krizine ilişkin olarak Marksistler arasında süregiden tartışmada farklı ekollerin nerede durduğunu, hangi konularda ortaklaşıp hangi konularda ayrıştığını son derece yalın ve kendine özgü bir sistematik içinde ele alan çalışma, literatürün ilk bakışta oldukça karmaşık görünen terimlerini ve taraflarını kavramak isteyenler için vazgeçilmez bir kılavuz niteliği taşıyor ve bu anlamda sonraki dört yazımız için de genel bir çerçeve sunuyor.

Dosyamıza Efe Peker'in çalışmasıyla devam ediyoruz. Peker, yazısında geçtiğimiz Haziran ayında yaşamını yitiren tarihsel sosyolog Giovanni Arrighi'nin kapitalizmin "uzun vadeli" tarihini kavramsallaştırması ve neoliberalizmi bu bağlamda okumasından yola çıkarak bugünkü küresel kriz iktisadi ve siyasi yönlerine değiniyor. Kapitalizmin tarihinin, farklı dönemlerde farklı hegemonik devletlerin biçimlendirdiği, birbirini izleyen "sistemik birikim döngüleri"nden oluştuğunu savunan Arrighi'ye göre her birikim döngüsünün "maddi genişleme" ile başlayıp "finansal genişleme" ile sürdüğünü hatırlatan yazar, bunların ilkinde yatırımların ağırlıklı olarak meta üretimi ve ticarete yöneldiğini ve görece refah sağlandığını, ancak zamanla artan uluslararası rekabet ve sınıf mücadeleleri sonucunda düşük kâr bunalımına girildiğinde, sermayenin spekülasyon yatırımlara yöneldiğini vurguluyor. Arrighi'yi izleyerek finansal genişlemelerin tarihte küresel hegemonik dönüşümlere kapı araladığını ve halihazırdaki hegemonun "sonbaharına" işaret ettiğini belirten Peker, Arrighi'nin neoliberalizmi içinde bulunduğumuz ABD sistemik birikim döngüsünün finansal genişleme dönemi olarak kavramsallaştırdığını hatırlatıyor. Bu bağlamda neoliberal finansallaşmanın bugünkü darboğazının, daha geniş bir bağlamda, yani Afganistan ve Irak işgalleriyle sarsılan ABD hegemonyasının "ölümcül krizi" ile birlikte düşünülmesi gerektiğini savunan yazar, potansiyel çalışma alanı olarak, yeniden yapılandırılarak önemi artırılan G-20'yi ve Çin'in yükselişini incelemenin önemine dikkat çekiyor.

Peker'in çalışmasından sonra günümüz kapitalist krizinin anlaşılmasında kilit bir rol oynayan finansallaşma kavramını farklı boyutlarıyla ele alan üç yazıyla dosyamıza devam ediyoruz. Yazılardan ilki Ali Rıza Güngen'e ait. Güngen'e göre, 2007-2009 krizi ile birlikte çok daha fazla ön plana çıkan ve son otuz yılda küresel kapitalizmdeki finansal işlemlerin artışına referansla kullanılan finansallaşma kavramı, giderek söz konusu dönüşümü anlamak için açıklanması gereken bir süreç olmaktan çıkarak açıklayıcı konumuna taşınmış durumda. Bu durum ise kavramı hem sorunlu, hem de verimli bir araştırma gündemi haline getiriyor. Yazara göre finansallaşma literatüründe üç önemli sorun ön plana çıkıyor. Birincisi, finansallaşma aracılığıyla dönemlendirme girişimlerinin çözümlenmesi birçok araştırmacının geçmişte varolduğu öne sürülen bir altın çağı Bretton Woods'un çöküşü sonrasındaki değişikliklerden ayırmaya meylettiğini gösteriyor. İkincisi, literatür, erken kapitalistleşmiş ülkelere dair stilize bulgulara odaklanırken, "yükselen piyasalar"da yaşanan finansallaşmaya aynı ölçüde dikkat etmiyor. Üçüncüsü, son on yıllarda görülen finansal yeniliklerin sadece biçim olarak değil öz olarak da yeni araçların yaratılması anlamına geldiği düşüncesi zımni olarak kabul ediliyor. Güngen, literatürü kapsamlı bir biçimde gözden geçirdikten sonra finansallaşma kavramının Marksist siyasal

iktisat eleştirisine dayanılarak kullanılmasının bahsedilen sorunların üstesinden gelme ve küresel kapitalizmdeki ana dönüşümleri anlama konusunda faydalı olacağını vurguluyor. Yazar son olarak finansallaşma kavramının sınıf ilişkilerindeki dönüşüm ve son küresel krizle ilgili çözümlemelerdeki yerine değinerek finansallaşma sürecinin işçi sınıfı üzerindeki siyasal yansımaları üzerinde daha fazla düşünülmesi gerektiğine dikkat çekiyor. Güngen'in çalışması finansallaşma kavramı etrafındaki sis bulutunu dağıtarak, kavramın göndermede bulunduğu gerçek tarihsel-toplumsal süreçlerin anlaşılması yolunda önemli katkılarda bulunuyor.

Finansallaşmaya ilişkin ikinci yazımız Gaye Yılmaz'a ait. Günümüz krizini sermayenin yeniden üretim sürecindeki tıkanıklıktan kaynaklanan para-sermayenin aşırı birikimi üzerinden açıklayan Yılmaz, krizin analizinde ağırlık kazanan finansallaşma vurgusunun, finansal alan ile üretim alanını birbirinden bağımsız ele alma eğilimlerini belirginleştirdiğine dikkat çekiyor. Bu bağlamda yazar, para-sermaye ve üretken sermayeyi birbirinden kopuk olarak ele alan çalışmaların tersine, para-sermaye alanındaki kriz dahil bütün dönüşümlerin meta üretimindeki gelişmelerle sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermeyi amaçlıyor. Yazar çalışmasının ilk bölümünde 1970'lerden bu yana meta dolaşımından gelen para-sermayenin genişlemiş yeniden üretime dahil edilmesini zorlaştıran yapısal koşulları, üretimin coğrafyasındaki değişimler bağlamında analiz ediyor. Bir sonraki bölümde para-sermayenin finans alanına yönelmesinin sermaye açısından bir tercih olmaktan çok yapısal bir zorunluluk olduğunu gösteriyor. Son bölümde yazar, genelde üretimle ilişkisizliğine referansla "sanal" olarak adlandırılan finansal alanın, özelde ise hisse senedine ve vadeli kağıtlara dayalı sermayenin, meta üretimiyle olan ilişkisini kriz bağlamında analiz ediyor. Söz konusu ilişkinin gün ışığına çıkarılması için, makro ve mikro düzeydeki analizlerin ortaklaştırılmasını, yani tüm bir kapitalist sınıfın yönelimleri ile tekil kapitalistlerin yönelimlerinin bir arada ele alınması gerektiğini savunuyor. Yılmaz böyle bir yaklaşıma dayanarak finans ile üretim arasındaki içsel ilişkilerin somut olarak gösterilmesinin işçi sınıfı açısından da önemli politik sonuçları olacağına dikkat çekiyor. Krizin nedeninin sermayenin kıtlaşması değil, tam tersine aşırı birikimi olduğu vurgusunun, örgütlü emeğin sürekli yeni tavizler vermesine dayalı politikalara karşı, yaratılmış bütün zenginliklerden talepkâr olacağı dayanışmacı örgütlenme ortamlarının yaratılmasına katkıda bulunacağını hatırlatan yazar, bu saptamasıyla önümüzdeki dönemin sendikal politikaları için anlamlı bir dayanak noktası sunuyor.

Finansallaşma ile ilgili son yazımız ise Nuray Ergüneş'e ait. Ergüneş çalışmasında finansallaşma literatüründe çokça ihmal edilen bir boyutu, finansallaşmanın geç kapitalistleşen ülkelerde nasıl biçimlendiğini Türkiye örneğinden hareketle ele alıyor. Ergüneş'e göre geç kapitalistleşen ülkeler finansallaşmanın etkisini doğrudan yabancı sermaye veya hisse senedi yatırımları biçimindeki sermaye hareketleri üzerinden yaşıyor ve döviz biçimindeki para sermayeye olan ihtiyaçlarını karşılayarak sermaye birikimlerini arttırmak amacıyla bu hareketlerden yararlanmaya çalışıyorlar. Aynı zamanda sermaye hareketlerini bu yönde düzenlemek ve bu hareketlerin ekonomide yarattığı etkileri azaltabilmek amacıyla makroekonomi politikalarında değişikliğe giderek, rezerv birikimi ve enflasyon hedeflemesi politikalarını benimsiyorlar. Türkiye'nin de 2000-1 krizi sonrasında enflasyon hedeflemesi programını benimsediğini ve hızlı bir büyüme yakaladığını belirten Ergüneş, bu süreçte uluslararası sermaye ile bütünleşme sürecinin hızlandığını, üretimin yapısının da dönüşüme uğradığını, ara ve yatırım malları üretiminin en dinamik sektörler haline geldiğini vurguluyor. Ergüneş'e göre bu anlamda 2000-1 krizi Türkiye sermayesi için bir dönüm noktası oluşturmakla birlikte uluslararası para-sermaye hareketlerinden yararlanılarak yakalanan bu büyüme kendi dinamiklerine bağlı "kırılgan" bir yapıyı da beraberinde getirdiği için bugün bu büyümenin sonuna gelinmiş durumda.

Ancak sözkonusu kırılganlığın daha önceki yıllarda deneyimlenen finansal alanda krizlere gebelik anlamında bir kırılganlığı değil uluslararası sermaye ile entegre olmuş bir yapı içinde üretim alanına ilişkin yaşanan sıkışıklıkları ifade ettiğini belirten yazara göre, reel sektörün oldukça yüksek oranlara ulaşmış dış borcu, küresel krizin sonucu olarak yaşanan kredi ve likidite sıkıntısı ve uluslararası piyasalarda yaşanan daralma temel sıkışma noktalarını oluşturuyor. Ayrıca yazar, bu dönemde artan bireysel borçlanmanın, verili ücret düzeylerinde çalışmanın bir başka deyişle emeğin denetiminin de önemli araçlarından birine dönüştüğünü vurguluyor.

Dosyamızın son bölümünü Türkiye’de kriz sürecinde sınıf mücadelelerini ele alan iki yazıya ayırıyoruz. Yazılardan ilki Özgür Müftüoğlu ve Yasemin Özgün’e ait. Türkiye ekonomisinin küresel kapitalizme eklemlenme sürecinin büyük ölçüde ekonomik krizlerin zorladığı koşullar içinde gerçekleştiğini belirten Müftüoğlu ve Özgün, 2008 krizinin de aynı doğrultuda yeni bir “fırsat”a dönüşüp dönüşmeyeceği sorusunun yanıtının sınıf mücadelelerine bağlı olduğunu vurguluyorlar. Kriz sürecinde yaşam koşulları giderek ağırlaşan işçi sınıfının uygulanan politikalara ne ölçüde direneceği ile yakından ilişkili olan bu sorunun yanıtının, Türkiye’de toplumsal yapının önümüzdeki süreçte alacağı şekli de belirleyeceğini belirtiyorlar. Çalışmalarında bu sorunun yanıtına katkıda bulunmak üzere, 2008 krizine girerken işçi sınıfının durumunu; kriz sürecinde sınıflar arası mücadelenin seyrini; sermaye, işçi sınıfı ve sendikaların kriz karşısındaki tutumlarını ve kriz sonrasında uygulanan ekonomi politikalarının içeriğini ayrıntılı bir biçimde inceleyen yazarlar, dünyada yaşanan gelişmeleri de dikkate alan kapsamlı bir analiz sunuyorlar. Türkiye’de sendikal hareketin krizin ardından gelen piyasalaştırma, güvencesizleştirme gibi süreçlere etkili bir biçimde karşı koyamamasının nedenleri üzerinde de durduktan sonra, krizin emekçiler için derinleşerek sürdüğünü ve bu süreçte emekçilerin işsizlik ve yoksulluk sarmalından çıkarak kendi krizlerini aşmasının sınıflar arası mücadelede oluşturabilecekleri güce bağlı olduğunu belirtiyorlar.

Praksis’in 22. sayısını İrfan Kaygısız’ın yazısıyla noktallıyoruz. Kaygısız, çalışmasında Türkiye’de 2008 krizine karşı bir yıllık süreçteki işçi direnişlerinin bilançosunu çıkarıyor. Bu amaçla Ekim 2008-Eylül 2009 döneminde işyeri odaklı yapılan eylemleri, işgal, grev ve diğer direnişler olmak üzere üç grupta ele alan yazar, sözkonusu dönemde işçilerin işten çıkarmalara karşı en çok kullandıkları mücadele aracının işyeri işgalleri olduğunu belirtiyor. Kaygısız’a göre işgaller, çoğu zaman işe iade ile sonuçlanmasa da, başka işyerlerindeki eylemler için tetikleyici etki yaratabiliyor ve diğer işverenlerin işçilere yönelik saldırısını engelliyor. Kaygısız bu dönemde grevlerin ise temel mücadele aracı olmadığını, geleneksel sendikaların bu süreçte işverenlerin uygulamalarını krizin doğal sonuçları olarak görmeleri nedeniyle greve çıkmadan bir biçimde uzlaşmayı tercih ettiklerini vurguluyor. Kaygısız’ın çalışmasından iki anlamlı sonuç çıkıyor. Birincisi, işçi eylemlerinin başarısını sadece kendi somut talepleri ekseninde değil, genel olarak işçi sınıfı için orta ya da uzun dönemde yarattığı etki ile de değerlendirmek gerekiyor. İkincisi, yükselen bir işçi hareketinden söz edebilmek için işçi eylemlerinin sendika bürokrasileri üzerinde baskı yaratacak güce ulaşması gerekiyor. İşte Kaygısız’ın incelediği dönemin hemen ardından ortaya çıkan TEKEL işçilerinin direnişi, tam da bu iki noktada sınıf mücadelesi açısından bir dönüm noktası oluşturuyor. Bu nedenle sayımızı onurlu direnişleriyle Türkiye’de sınıf mücadelesinin parametrelerini değiştiren TEKELİ işçilerine adıyoruz.

Krizin Teğet Geçtiği Ülkeden Krize Bakış: Teorinin Naifliği, Gerçekliğin Kabalılığı*

Serdal Bahçe** - Ahmet Haşim Köse***

Öz

Kapitalizmin son krizinin incelenmesi kuramsal bir çerçevenin yanında, somut bir analizi de gerektirir. Ulusal, uluslararası ve sınıfsal somut düzeyleri birbirine bağlayan sermaye birikimidir. Bu yazının amacı Türkiye örneğinde bu düzeylerde somut bir analizi de kapsayan bir kriz incelemesidir. Uluslararası ve ulusal düzeyde makro dengesizlikler, sınıfsal düzeyde gelir-tüketim dengesizliklerine denk düşmektedir. Emekçiler için bu dengesizlik yeni bir sömürü kanalı anlamına gelmektedir. Emekçilerin borçlanmayla kapattıkları açıkları, onların yaşamsal/toplumsal minimumlarını yükseltmektedir. Bu da reel ücret artışı taleplerini beslemekte ve düşen reel emek üretkenliği ile birlikte kâr oranları üzerinde baskı oluşturmaktadır. Bu durum emek açısından daha uzun çalışma, sermaye için ise faaliyet ve faaliyet dışı kârların artışı anlamına gelmektedir. Toplumsal sermayenin tamamı için geçerli olan bu durum, büyük sermaye açısından kâr oranlarının da yükselmesi biçiminde tezahür etmektedir. Borçlanmanın beslediği finansallaşma üretken sermayenin kâr baskısını azaltmakta ve emekçiler için yeni bir tahakküm anlamına gelmektedir. Aynı süreç devlet borçlanması aracılığıyla, sermayeler arasında ve emekten sermayeye değer aktarımına da yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, kriz, toplumsal sınıflar, borçlanma, çalışma zamanı.

Abstract

Crisis from the Perspective of the Country Which is Merely Grazed by it: Naivety of Theory, Crudeness of Reality

The elaboration of the recent crisis necessitates a concrete analysis besides a theoretical framework. Capital accumulation links national, international and class-based concrete dimensions. This study aims to assess the recent crisis through an analysis of these concrete dimensions in the Turkish case. Macro imbalances at national and international levels correspond to income-consumption imbalances at class level. For workers, this imbalance means a new form of exploitation. Deficits financed by borrowing raises the social minimum of workers, and the demand for real wage increases. With the declining real labor productivity, this poses a pressure upon profit rates. While workers are forced to work longer, operational and non-operational surplus increase for productive capital, and profit rates increase for big capital. Financialization, which is aggravated by increased borrowing, eases the profit constraint upon capital and constitutes a new form of dominance over labor. The same process, via public borrowing, results in value transfer among particular capitals and from labor to capital.

Keywords: Turkey, crisis, social classes, borrowing, labor time.

* Bu yazı bizlere ve mevcut iktidara, tüm baskı ve saldırılara rağmen, emekleriyle var olan insanların gücünü hatırlatan "Tekel İşçileri"nin onurlu direnişlerine ithafen yazılmıştır. Onların "Büyük İnsanlık" olma mücadeleleri, bizlerin belleklerine ve düşünce pratiklerine, yaşadığımız tarihi kazıyan bir gerçeklik olarak hep duracaktır. Bu yazının değişik aşamalarında katkıları olan dost ve meslektaşlarımız Benan Eres, Zafer Barış Gül, Aydın Ördök'e ve uzaklardan varlığını bize hep hissettiren Şebnem Oğuz'a teşekkürlerimizi sunarız.

** Yrd.Doç.Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Maliye Bölümü.

*** Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü.

Şeylerin dış görünüşü ile özü doğrudan doğruya
örtüşseydi her türlü bilim gereksiz olurdu
Karl Marx, *Kapital III*

Burjuva toplumunda gerçeklik parçalanmış bir toplumsallığa sahiptir. Temel eksen sermaye ile emek arasındaki çatışma olan bu parçalanma, sermayenin kendi içinde ve toplumsallığını temsil eden devletler sisteminin her ölçeğinde tekrarlanır. Bölünerek çoğalma, yoğunlaşarak büyüme burjuva toplumunun hareket yasasıdır. Bu anlamda, genelleşmiş bir kriz burjuva toplumunun bu parçalanmış gerçeklikleri arasındaki uyumun sürdürülememesidir. Sermayenin *emekle*, sermayenin *sermayelerle*, devlet biçiminde sermayenin *devletlerle* arasındaki uyumun *uyumsuzluğa*, dengenin *dengesizliğe* dönüşümüdür. Söz konusu uyumsuzluğun tanımı, sermayenin anlam alanında karşılığını bulur. Bu ise, en genel anlamıyla, sermayenin çoğalamaması, büyüyememesidir. Bu çerçevede kapitalizmin krizinin analizi sermayenin her düzeydeki hareket yasalarının çözümlenmesini gerektirir. Bu tür bir yöneliş ise sermayenin görünen yüzünden, onun varlık koşullarına doğru bir yolculuğu gerekli kılar. Bu yazıda, ilk olarak, sermayenin küresel düzeyde ilan ettiği son krizin, küresel düzeydeki görünüşleri sunulmakta ve ardından Marx'ın analizlerinden hareketle, görüntünün eleştirisi olarak sermayenin gerçekliği ve krizin anlamı yorumlanmaktadır. Yazı yöntemsel düzeyde, somut gerçekliğin salt teorik bir durum olamayacağı, bu nedenle gerçekçi bir kriz analizinin zorunlu olarak somutun analizini gerekli kıldığı görüşü üzerinde temellenmektedir. Bu konumlanıştan hareketle *krizin teğet geçtiği ülkeden* gözlemler sunulmaktadır. Yazının son bölümünde “kapitalizmin krizini kimler öder?” sorusu sorulmakta ve sermayenin “ödeyin” çağrısına karşı emeğin mücadelesi bir strateji olarak hatırlatılmaktadır.

I. Küresel Krizin Yüzeyi: Eşitsiz Görünüm Olarak Kriz

Dünya ekonomisi Şubat 2007'de Şanghay Borsası'nda başlayan paniğin ardından önce mali bir çöküntüye, ardından 2008 yılında bir durgunluğa ve nihayet 2009 yılında net bir daralmaya tanıklık etti. Neredeyse tüm 1990'lı yılların çevre ekonomilerde ardışık olarak tekrarlanan krizlerle geçmiş olmasına karşılık, mevcut krizin merkez üssünün *dünyanın merkezi* sayılan ABD'de oluşu, ona *genel bir kriz* görünümü kazandırarak, dünyanın gelmiş geçmiş en büyük krizi sayılan 1929 Krizi ile karşılaştırılmasına neden oldu.¹ Gözlemlenen genel kriz, Marx'ın *Manifesto*'daki “periyodik olarak tekrarlanan krizler, burjuva toplumunu her defasında daha ciddi bir biçimde tehdit etmektedir” öngörüsünü doğrular gibidir.

Küresel ekonominin *bekası* için en iyimser tahminleri yapan IMF'nin açıkladığı veriler dikkate alındığında bile dünya ekonomisinin reel büyüme performansının 2007'deki % 5,2'lik düzeyinden 2008'de % 3'lere gerilediği, 2009 yılında ise durgunluğun negatif büyüme oranıyla (- % 1,1) net bir daralmaya dönüştüğü

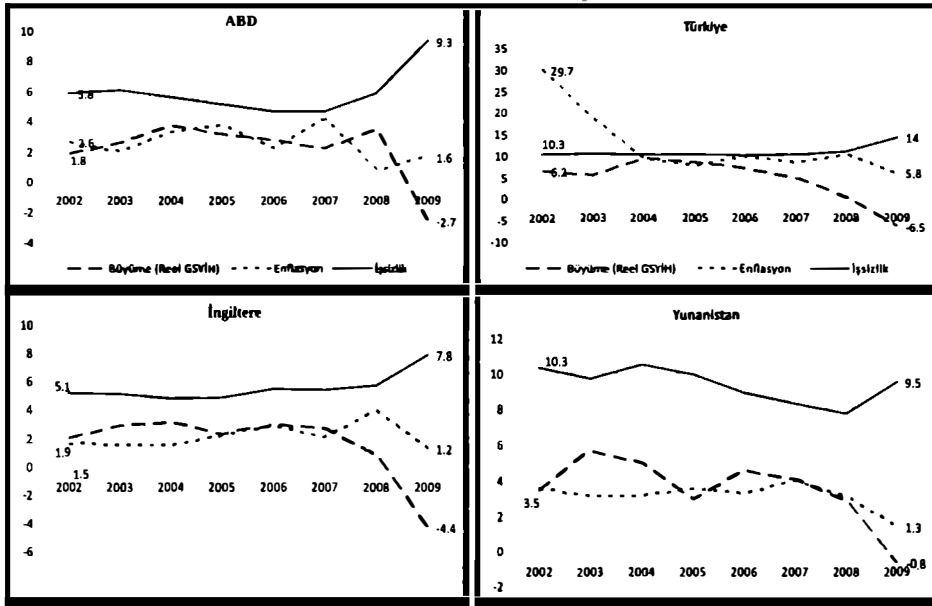
1 1990'lı yıllar boyunca çevre ekonomileri kuşatan yerel ölçekli krizlerin başlıcaları şunlardır: 1994 Meksika ve Türkiye krizleri, 1997/98 Doğu Asya Krizi, 1998 Brezilya ve Rusya krizleri, 1999/2000 Arjantin Krizi, 2001 Türkiye Krizi ve tabii sonuçta 2007 Küresel Mali Krizi... Marx'ın ardışık yerel krizlerle genel kriz arasında kurduğu bağlantı kanımızca 1990'lı yıllar için de son derece öğreticidir. Marx'a göre yerel ölçekteki krizler kendi dinamiklerine, özgünlüklerine sahip gibi görünseler de, aslında, tüm bu krizlerin ardında ortak ve çok daha güçlü bir eğilim olarak dünya ekonomisindeki genel kriz eğilimi yatar; bkz. Marx ve Engels (1975, CW 11, 173-175).

gözlemlenmektedir.² 2010 yılına pozitif büyüme oranları eşliğinde iyimser girmeyi tercih eden uluslararası kuruluşlar ve piyasa yapıcılarının krizin bu kez Avrupa'ya sıçrayışına tanıklık ettiler.³ Başta Yunanistan olmak üzere, Portekiz, İspanya ve birçok yorumcuya göre İngiltere ciddi anlamda zor durumda. Üstelik bu düzeyde sorun yalnızca iktisadi olmayı da aşıp büyük ölçüde Avrupa halklarını ve Avrupa Birliği'nin geleceğini etkileyecek toplumsal bir soruna dönüşüyor. Sermaye koalisyonu olarak Avrupa devletler projesinin ciddi bir darbe aldığı ortada; emekçiler için ise "milliyetçilik ya da enternasyonalizm" eksenindeki gerilim, yakın geleceğin Avrupa'sının hareket patikasını da biçimlendirecek gibi görünüyor.

Şekil 1: Dünya Ekonomisinden Görünümler: Büyüme, Enflasyon, İşsizlik, 2002–2009

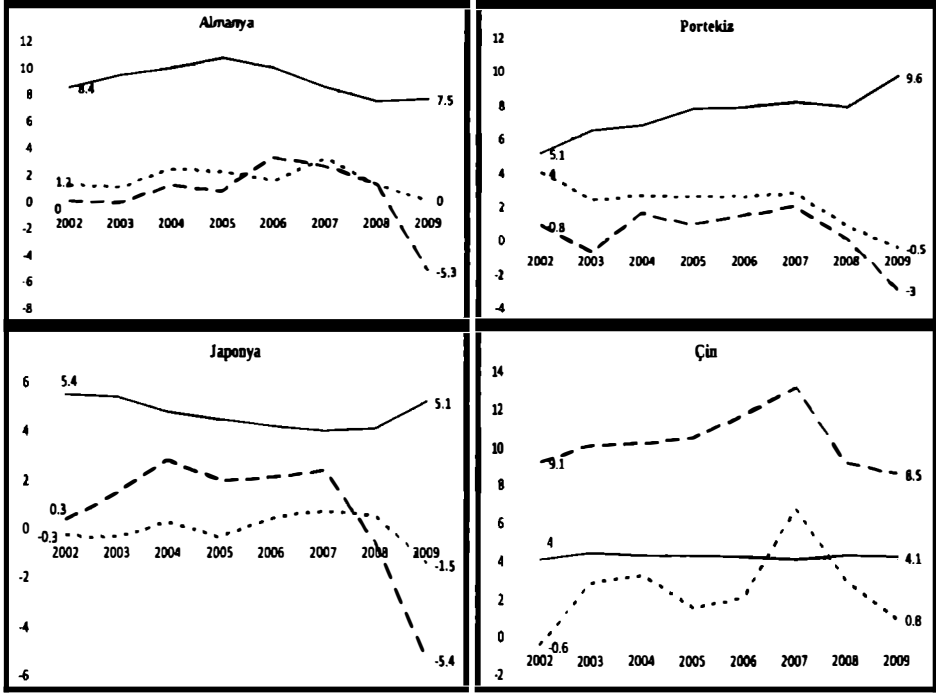
Merkez Ekonomiler

Çevre Ekonomiler

2 Dünya Bankası'nın 2009 yılı için dünya ekonomisinde IMF'nin tahminlerinin tam iki katı bir daralma (- % 2,2) tespit etmesi küresel kurumların tahmin farklılıkları için ilginç bir örnektir.

3 IMF ve DB dünya ekonomisi 2010 yılı büyüme oranlarını, sırasıyla, % 3,9 ve % 2,7 olarak tahmin etmektedir.

Kaynak: IMF verilerinden derlenmiştir.

Tablo 1: Dünya Ekonomisinde Cari Açıklar, 2002-2009

Cari Açık/GSYİH	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Gelişmiş Ekonomiler	-0,8	-0,7	-0,7	-1,2	-1,3	-0,9	-1,3	-0,7
ABD	-4,3	-4,7	-5,3	-5,9	-6	-5,2	-4,9	-2,6
İngiltere	-1,7	-1,6	-2,1	-2,6	-3,3	-2,7	-1,7	-2
Almanya	2	1,9	4,7	5,1	6,1	7,5	6,4	2,9
Japonya	2,9	3,2	3,7	3,6	3,9	4,8	3,2	1,9
Avrupa Birliği	0,2	0,2	0,5	-0,1	-0,3	-0,5	-1,3	-0,8
Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	1,2	2	2,5	4,2	5,2	4,3	3,9	2
Türkiye	-0,3	-2,5	-3,7	-4,6	-6	-5,8	-5,7	-1,9
Çin	2,4	2,8	3,6	7,2	9,5	11	9,8	7,8
Yunanistan	-6,5	-6,6	-5,8	-7,3	-11,1	-14,2	-14,4	-10
Cari Açıklar (Milyar USA \$)	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Gelişmiş Ekonomiler	-219.224	-219.125	-220.285	-408.520	-458.881	-365.285	-533.118	-261.686
ABD	-459.147	-521.532	-631.134	-748.685	-803.546	-726.672	-706.068	-369.787
İngiltere	-28.009	-29.920	-45.463	-59.784	-80.785	-75.483	-46.457	-44.735
Almanya	40.585	46.286	127.923	143.811	178.837	250.268	235.257	94.248
Japonya	112.607	136.238	172.070	165.690	170.437	210.967	157.079	96.891
Avrupa Birliği	16.860	17.691	65.470	-7.360	-48.670	-83.085	-196.745	-127.311
Yükselen ve Gelişmekte Olan Ekonomiler	80.722	149.594	223.829	448.343	659.698	664.484	724.606	355.558
Türkiye	-626	-7.515	-14.431	-22.136	-31.893	-37.684	-41.286	-11.064
Çin	35.422	45.875	68.659	160.818	253.268	371.833	426.107	371.504
Yunanistan	-9.582	-12.804	-13.476	-17.874	-29.708	-44.400	-51.574	-33.756

Kaynak: IMF verilerinden derlenmiştir. Not: Pozitif değerlerin altı çizilmiştir.

Okuyucuya genel bir fikir verebilmek amacıyla Şekil 1 ve Tablo 1'de seçilmiş bazı ekonomilere ilişkin temel makro değişkenlerdeki eğilimler sunulmuştur. Şekil 1'den de izlenebileceği gibi 2008 yılı küresel düzeyde krizin etkilerinin net olarak

hissedildiği yıl oldu. Çin hariç seçilen ülkelerin tümünde büyüme performansları düşmüş, çoğunda net bir küçülme yaşanmıştır. Dünyanın merkez üssü ABD’de bu oran % -2,7’dir. Enflasyon oranlarında talep daralmasını (*durgunluğu*) temsil eden gerileyişler ve işsizlik oranlarındaki tırmanışlar, 2008 ve sonrasının, dünya ekonomisi için gerçek bir kriz sürecine karşılık geldiğinin açık göstergeleridir. “*Krizin teğet geçtiği ülke*”nin bu süreçteki karşılaştırmalı performansı da hiç parlak değildir: Türkiye, 2008’in ardından, değerlendirmeye sunulan ekonomiler arasında net küçülmenin en belirgin olduğu (% -6,5), işsizlik (% 14) ve –yıllardır sürdürülen “istikrar programına” rağmen- enflasyon oranının en yüksek olduğu (% 5,8) ekonomidir. Tablo 1’de sunulan cari işlemler dengelerine ait veriler, dünya iktisadi coğrafyasında bir tarafta cari açık (aşırı tüketim) veren ülkeler ve diğer tarafta bu açıkların finansmanına kaynaklık eden cari fazla (eksik tüketim) veren ülkeler şeklinde biçimlenen ikili dengesizliğin mevcut krizin ardından sürdürülmesinin büyük ölçüde zorlaştığını ortaya koymaktadır. Nitekim 2008 yılında krizin dünya ticareti üzerindeki daraltıcı etkisinin sonucu olarak tüm dünyada cari işlem dengeleri hacim olarak küçülmüştür. 2000’li yılların başından beri cari fazla vermeye zorlanan çevre ekonomiler topluluğunun fazlaları 2008 yılındaki 724,606 milyar dolardan, 2009’da 355,558 milyar dolara gerilemiştir. Bu toplam 2009 yılında ABD’nin ihtiyaç duyduğu dış kaynaktan daha azdır. Krizin teğet geçtiği ülke bu açıdan kendi ülke grubunun aykırı örneği olmayı sürdürmekte, cari işlemler dengesi azalsa da hâlâ 11,064 milyar dolar düzeyinde açık vermektedir.

Dünya ekonomisinin bu ikili dengesizlik şeklinde biçimlenen makro uyumsuzluğu mevcut krizin etkilerini anlamak açısından kanımızca çok önemlidir. Küresel düzeyde parasal gelir (*arz*) ve harcama (*talep*) dengesizlikleri olarak gerçekleşen bu tür kalıcı dengesizliklerin anlamını Keynesçi analizlere bağlı kalarak açıklamak ise mümkün değildir. Marksist gelenekte para biçiminde var olan gelir, paraya çevrilmiş meta sermayenin bir kısmı olup, gerçek birikimin bir ifadesi ve sonucudur. Bu perspektiften sorunun kaynağı, küresel düzeydeki değer üretimi ile bu değerlerin gerçekleşme süreçleri arasındaki uyumsuzluklarda yatmaktadır. Marx, *Kapital III*’te ‘doğrudan sömürünün’ koşullarıyla bu ‘sömürünün gerçekleştirilme’ koşullarının özdeş olmadığını, bunların yalnızca *yer ve zaman* boyutlarında değil, aynı zamanda mantıksal olarak da farklı olduğunu belirtmektedir. Bu ilişkilerden ilki toplumun *üretici gücü* ile sınırlıyken, ikincisi üretimin çeşitli dallarının ölçeğinin birbirine oranı ve toplumun *tüketim gücü* ile sınırlıdır (Marx, 2003b: 217). Toplumun tüketim gücünün sınırı ise sermaye ve emek arasındaki uzlaşmaz bölüşüm koşulları tarafından belirlenmektedir. Marx’ın soyut düzeyde yürüttüğü bu analizde üretim-bölüşüm ve tüketim ilişkileri sanki *aynı* toplumsal mekânda gerçekleşen bir uyumsuzluk gibi kurgulanmakta; *tekil* sermayelerin üretim sürecindeki (genel anlamda emek tasarrufu ve ücretler üzerindeki baskılarla biçimlenen) rekabet ve kâr mantığının, toplam sermayenin, dolaşım ve gerçekleşme sürecindeki *gelir* olarak ihtiyaçlarına yanıt veremeyeceğini, bu nedenle de eninde sonunda bir

eksik tüketim sorunuyla karşılaşılacağı sonucuna ulaşılmaktadır.⁴ Söz konusu eksik tüketimin sınırını “büyük çoğunluğu fakir ve daima fakir kalmak zorunda olan” kitlelerin *tüketim talepleri* yanında, *asıl olarak*, bu talep dışındaki bir talep, *kapitalistlerin yatırım* talebi belirlemektedir. Başka bir deyişle artı-değerin gerçekleşmesi ve yeniden üretim koşulları için emekçinin kendi talebi asla yeterli bir talep olamamakta, bu süreç kapitalistlerin *yatırım mallarına olan talebine* bağımlı olmaktadır (Marx, 2003a: 319, 486-7). Bu ise doğal olarak “yatırımlar neden durur” sorusunu tüm diğer soruların önüne koymaktadır.

Marx’ın sermayenin yeniden üretim çelişkileri olarak soyut düzeyde tartıştığı bu çelişkileri, günümüz kapitalizminin somut ölçeğinde yeniden yorumlayabilmenin *olmazsa olmaz* koşulu, sermayenin küresel düzeyde örgütleniş biçimlerinin, yani somut kapitalizmin örgütsel mantığının çözümlenmesini gerektirir. Bu tür bir analiz bu yazının sınırlarını aşsa da soruna ilişkin temel konumlanışlarımızı okuyucuyla paylaşmak isteriz. Sermayenin küresel düzeydeki hareket ve birikim mantığını düzenleyen temel organizasyonu, hiç kuşkusuz Marx’ın sermayenin soyut biçimi olarak tanımladığı paranın organizasyonudur. Değerin ve birikimin evrensel *karşı-değeri* olmadıkça, sermayenin de küresel düzeyde hareketliliği mümkün değildir. Düzenlenmiş bir sermaye ilişkisi olarak paranın somut kapitalizmdeki anlamı iktisadi olduğu kadar siyasal bir ilişkiye de tâbidir. Nitekim doların hem bir ulusal para ve hem de dünya parası (*rezerv para*) olma rolü, onun salt iktisadi bir mantığa tâbi olmadığına, aynı zamanda ABD’nin süper emperyalist siyasetinin de bir paçası olduğunun açık ifadesidir.⁵ Dünya kredi parası olarak doların bu ikili rolü ABD’ye küresel düzeyde *senyoraj* hakkı sağlayarak, başka ülkelerde yaratılan değere el koyabilme gücü sağlamıştır.⁶ Bu güç dolar basma yetkisinin yanı sıra, ticaret fazlası veren, rezerv birikimine sahip ekonomilerdeki dolarların ABD mali kurumlarına çekilmesiyle ve özellikle 1980’li yılların sonundan itibaren açık veren ekonomilerin kredi risklerinin ABD hazine bonolarına kaynak oluşturmasıyla çok daha güçlenmiştir. ABD dünyaya olan borcunu (uluslararası dolar birikimi) ev sahipliği yaptığı uluslararası mali sermaye aracılığıyla yeniden krediye çevirerek, *bir anlamda borçlarını alacağa çevirmiştir*.⁷

Bu çerçevede Marx’ın yukarıda belirttiğimiz doğrudan sömürünün koşullarıyla, bu “sömürünün gerçekleştirilme” koşullarının özdeş olmadığı yönündeki tespitini, somut kapitalizmin dış ticaret-rezerv para-mali genişleme döngüsü dikkate

4 “Bu alıntı ‘kapitalist bunalımların temel nedeni eksik satın alma gücüdür’ biçiminde yorumlanmıştır. Oysa, alıntıda da belirtildiği gibi, bunalımların temel nedeni hem satın alma gücü eksikliği hem de üretici güçlerdeki gelişme, yani teknolojik yeniliklerdir” (Carchedi, 2009: 132). Carchedi’nin yerinde bir şekilde belirttiği gibi, eksik tüketim kapitalizmin kriz eğiliminin bir sonucudur, nedeni değildir. Eksik tüketimci kriz teorileri için bkz. Bleaney (1976).

5 Bu anlamda bir para sistemi tanımlamamız basitçe döviz kurlarının nasıl belirlendiği sorununun ötesine geçmekte, kavram küresel düzeyde sermaye ve devletler ilişkisi üzerinde hegemonik devletin gücünü temsilen kullanılmaktadır. Dünya para ve siyaset ilişkisi için ayrıca bkz. Köse ve Öncü (2003).

6 Dolar para rejimi 1945’den bu yana (sabit kurlardan dalgalı kurlara) önemli değişimler geçirse de ABD senyoraj gücündeki ayrıcalıklı konumunu yitirmemiştir. Bu konuda bkz. BSB (2008).

7 Bu konuda bkz. Köse ve Öncü (2007).

alınarak yeniden okuduğumuzda, şu tür bir çıkarım yapmak mümkündür: *Dünyaya net ihracat yapan toplumlarda (ideal örnek Çin) yaratılan değer gerçekleşmesi, net ithalat yapan toplumların (ideal örnek ABD) tüketim gücü ile sınırlıdır.* Mekânsal ölçekte bu ayrışmayı sermaye birikiminin küresel mantığında birleştiren bağ dünya parası dolar ve dolar temelli borçlanma (*kredi*) sistemidir.⁸ Aşırı finanslaşma (*dolarizasyon*), küresel düzeydeki tüketim gücünün *sınırının* üretime bağlı gelirlere değil, borçlanma kapasitesine bağlı olmasının ve böylelikle gerçekleşme sorununun kurgusal sermaye ile bütünleşerek spekülâtif bir içeriğe bürünmesinin başka bir ifadesidir.

Sermayenin aşırı bolluğu ile metaların aşırı üretimi Marx'a göre aynı karşıtlığın yalnızca farklı biçimleridir. "Aşırı üretim kavramı, birikmiş sermayenin bir kısmının ancak yetersiz bir kâr oranı ve gitgide azalan bir faiz oranı üzerinden yatırıma konu olabileceği bir duruma işaret eder. Aşırı birikim kavramı asla mutlak değildir, her zaman yalnızca görelidir: hiçbir zaman 'mutlak olarak' çok fazla sermaye olmaz, fakat beklenen ortalama toplumsal kâr oranını elde etmek için gerekenden fazla sermaye olur" (Mandel, 2008: 152, 256). Ortalama sermaye için tanımlı olan aşırılık hiçbir zaman bireysel kapitalistlerin bütünü için kural değildir. Bu anlamda sermayenin bolluğu kıtlıkla iç içedir. Durgunluk ve bunalım dönemlerinde üretken alanlarda yeterli düzeyde kârlı yatırım olanakları bulamayan "aşırı" para-sermaye borç-sermayeye dönüşerek, kredi ve borsalara (*spekülasyon*) yönelir.

Marx, borç sermayesi birikiminin hem sanayi ve hem de ticaret kapitalistlerinin zararına olduğunu (Marx, 2003b: 445); bu anlamda borç verilebilir para-sermaye bolluğunun, yalnızca *kapitalist* üretimin sınırlarını gösterdiğini belirtmektedir (Marx, 2003b: 449). Kredi bireysel kapitalistin "sermaye kıtlığı" ve talep eksikliğine çare gibi görünse de son aşamada aşırı üretimin ve buna bağlı kriz eğilimlerinin yaygınlaşmasına yol açarak, kapitalist sistemin temel çelişkilerini yeniden üretmek-te ve derinleştirmektedir:

Karışıklık, sermaye ile birlikte gelişen kredi sistemindeki çökmeyle daha da büyür ve şiddetli, ağır bunalımlara, ani ve zoraki değer kayıplarına, yeniden üretim sürecinde fiili durgunluklara ve kesintilere ve böylece de yeniden üretimde gerçek bir düşmeye yol açar (Marx, 2003b: 225).

Diğer taraftan kâr düşüşleri para-sermayenin mali piyasalarda spekülâtif borç-sermayeye dönüşümünü güçlendirir. Borsa fiyatlarındaki yükselişle, hayali bir sermaye de yaratılmış olur. Ancak borç sermaye birikiminden ya da bunalımları kontrol etmek amacıyla devletlerin yarattığı paradan, *yani bir önceki enflasyonist süreçten*, kaynaklanan bu artışlar, üretim değeriinde gerçek bir artışa karşılık gelme-

8 Büyük cari açıklar, yani diğer ülkelerin yarattığı değerlere büyük oranlarda el konması, çok büyük miktarda doların da yabancı yatırımcıların elinde olduğu anlamına gelmektedir. ABD dışında tutulan devasa ölçülere varan dolar rezervlerinin olduğu bilinmektedir. Her yıl basılan dolarların %75'i de dâhil, ABD dolarının yaklaşık % 55 ile % 70'i ülke dışında dolaşmaktadır (Carchedi, 2009: 254). Gelişmekte olan ülkelerin rezervlerinin % 60'ını dolar olarak tuttukları, bu toplamın 2006 yılında 2,7 trilyon dolara yükseldiği tahmin edilmektedir (Vasudevan, 2009: 55).

yip spekülâtif niteliklidir. Sonuçta borsa fiyatları düşer ve bunalım, borsadan mali piyasalara, ardından da gerçek üretken alanlara yayılır (Carchedi, 2009: 181, 182). Böylece gerçekte aşırı üretimin belirtisi olan spekülasyon,⁹ burjuva iktisatçılarının yüzeysel bakış açılarıyla, finansal dengesizliklerin ve krizlerin yaratıcısı gibi görünü-
nerek, krizin parasal önlemlerle aşılabacağı beklentisine neden olur.¹⁰

Marx, paranın burjuva toplumundaki işlevini tanımlarken “aynı paranın satıcının elinde bir amaca, satın alanın elinde başka bir amaca hizmet etmesine” işaret ederek, alım ve satım arasındaki ($M \dots P \vee P \dots M$) parasal dengesizliğin kriz olasılığının en soyut ve yüzeysel dışı vurumu olduğunu saptamaktadır (Marx, 2003a: 515):

Genel kriz olasılığı bizzat sermayenin biçimsel başkalaşımı, alım ve satımın zaman ve mekânda ayrılmasıdır. Fakat bu asla krizin nedeni değildir; çünkü bu, krizin en genel biçiminden başka bir şey değildir... krizin soyut biçiminin krizin nedeni olduğu söylenemez (Marx, 1969: 515).

Bu nedenle krizlerin biçimsel olasılığının ötesine geçip bunların zorunluluğunu ve somut biçimlerini anlamak, kapitalist üretim ve yeniden üretim dinamiklerinin daha yakından analizini yapmayı gerektirir. Bu ise sermayenin ve onun altında yatan kapitalist üretimin toplumsal biçimlerinin analizini geliştirmek için paranın ötesine geçmek anlamına gelir.¹¹ Para, değer bir belirlenimidir; *kendisi bir değer değildir*. Metallerin değerlerinin evrensel eşdeğeri olarak para toplumsal olarak gerekli emek miktarlarının karşı-değeridir. Dolayısıyla aynı zamanda toplumun şimdiki ya da gelecekteki genel emek kaynaklarının bir kısmı üzerindeki bir iddiadır (Mandel, 2008: 586). Paranın değer teorisinin özü, dolaşımdaki para miktarının üretilen ve dolaşımda olan değer miktarı tarafından belirlendiğidir.¹² Kural olarak para miktarındaki değişim, mevcut artı-değer miktarının piyasa fiyatları aracılığıyla yeniden dağıtımını sağlayabilir; ancak *onu artırmaz ya da azaltmaz*.

Bu yüzden mevcut krizde küresel kurumların ve iktidar ağlarının tartışıldığı “para reformu” önerilerine Marx’ın yanıtı açıktır: *Hiçbir parasal reform önermi kapitalizmin kriz eğilimini yok edemez*.¹³ Bu nedenle bu ölçüde genelleşmiş bir kriz durumunda, küresel düzeyde sermaye açısından sorun mevcut borçların sadece konsolidasyonu, kamulaştırılması ya da bu ilişkilerin ölçeği ile sınırlı değildir, *olamaz*. Sorun artı-değer üretimi ve ortalama kâr oranlarında düzenli bir artı-

9 Bazı iktisatçılar spekülasyona olumlu bir rol de atfederler. Örneğin, rafine Keynesyen Lord Kaldor spekülasyonun bazı durumlarda istikrarın sağlanmasında önemli olduğunu vurgular (Kaldor, 1939).

10 Karl Marx and Frederick Engels, *Neue Rheinische Zeitung Revue*, May-October 1850.

11 Bkz. Clarke (2007: 151). Genel bir üretim tarzı kuramından yoksun kriz algılarına örnek olarak son yıllarda giderek daha fazla gündeme gelen bazı Post-Keynesyen yazarların kuramsal bakış açıları verilebilir. Örneğin, bu aralar özellikle akademik iktisat yazınında bolca referans verilen Hyman P. Minsky’nin eserleri tam da bu türden bir eksiklik örneği sergilerler; bkz. Minsky (1982 ve 2008).

12 Marx’ın para teorisi için bkz. De Brunhoff (2009).

13 “Üretimin temel ilişkisi olarak kaldığı sürece hiçbir para biçimi, para ilişkisine özgü çelişkileri çözmez; yalnızca bu çelişkileri bu ya da şu biçimde ifade edebilir” (Marx ve Engels, 1975, CW28, 61).

şın mümkün olup olamayacağıdır (Köse ve Öncü, 2009). Bu sorunun kazanacağı toplumsal içerik, son tahlilde, sermayenin kârlılığını (*kendi var oluşunu*) korumak ve sürdürmek için doğrudan emeğe ve diğer sermayelere karşı sürdürdüğü “karşı stratejiler” ile bu stratejilere karşı emekçi halkların sürdürdüğü “dirençlerin ve mücadelelerin” bileşkesine bağlıdır.

Öyleyse kapitalizmin krizini kimler öder? Sermayenin *karşı stratejisinin* özünü, yarattığı tahribin bedelinin toplumsallaştırılması ve dünya ölçeğinde emekçi halklara ödettirilmesi oluşturur. Devletler örgütlenmesi olarak somut kapitalizm dikkate alındığında bu baskı devletlerarasında olduğu gibi halklar arasında da eşitsiz bir eksende gerçekleşir. Kapitalizmin refah dönemlerindeki eşitsiz gelişim mantığının, kriz dönemlerinde eşitsiz kriz mantığına büründüğünü söylemek yanlış olmaz.¹⁴ Devletler ve halklar arasındaki uyum stratejilerinin büyük ölçüde çöktüğü bu tür dönemlerde, iktisat politikaları arasındaki uyumun da çöküşüne tanıklık edilir. Marx’ın *Kapital III*’te belirttiği gibi:

İşler yolunda gittiği sürece, rekabet, ... kapitalist sınıf arasında bir kardeşlik havası estirir... Ama sorun kârın değil zararın paylaşılmasını alır almaz, herkes kendi payına düşen zararı en aza indirme ve bunu başkasının sırtına yükleme çabasına düşer (Marx, 2003b: 224).

Bu anlamda çöküşün en net belirtisi merkez ve çevre ekonomi bloklarında sürdürülen para ve maliye politikaları arasındaki *asimetrimlerde* gözlemlenir. Söz konusu asimetrimler küresel krizin ve bu krize karşı geliştirilen her türden ortodoks iktisat reçetesinin devletler ve halklar için ortak bir mantığının olmadığı ve doğal olarak sonuçlarının da farklı olduğunu ifade etmektedirler. Carchedi’nin sermayenin *karşı stratejisi* olarak kurtarma operasyonlarının küresel düzeydeki anlamı ve toplumsal sonuçları için vurguladığı gibi:

Tersine, kredi genişlemesi ve neredeyse batmış mali kurumların kurtarılması için sağlanan destek, sadece emperyalist merkezlerde olanaklı olan (vergi ödeyenlerden mali dünyaya) değer in kitlesel ölçekte yeniden dağıtımının yalnızca bir başka örneğidir. Bu ülkelerde işçilerin değer in yeniden paylaşımı nedeniyle uğrayacakları satın alma gücü kaybını, bağımlı ülkelerden el konulan değer in kısmi yeniden dağıtımı ile azaltmak olanaklıdır. Ancak bu seçenek, yalnızca emperyalist çekirdeğe açıktır. Bunu sağlayan, (en azından şimdiye kadar) önemli ekonomik ve mali felaketleri alıkoymayı merkez için olanaklı kılan (Keynesci politikalara dayanan) kredi sistemi değil, tersine el koyma, yani emperyalist politikalar dır. Keynesci politikalar bağımlı blokta iş görmedikleri sürece yalnızca merkezde iş görebilir (Carchedi, 2001: 129–130).

Marx *Kapital I*’de kapitalist üretimin politik düzeydeki tarihsel çelişkisini, kapitalizmin sermaye ve emek arasındaki “ikiyüzlü” gerçekliğine göndermeyle kapitalist birikimin mutlak yasasında özetler: *Bir yanda sermayenin büyüyen gücü ve*

¹⁴ Wall Street Journal da IMF verilerinden hareketle küresel krizin eşitsiz geliştiğinin altını çiziyor (WSJ, 29 Ocak 2009).

zenginliği, diğer yanda yapay bir artı-nüfus ile yedek emekçi ordusu ve giderek yoksullaşarak büyüyen işçi sınıfı...

Emeğin üretkenliğini artıran, üretilen metalar kitlesini büyüten, piyasaları genişleten, hem kitle ve hem de değer bakımından sermaye birikimini hızlandıran ve kâr oranının düşmesine yol açan aynı koşullar nispi bir aşırı nüfusun da yaratıcılarıdır... Bir yanda, işçi sınıfının çalışan kesiminin aşırı çalışması yedek ordunun saflarını şişirirken, öte yandan da bu yedek ordunun rekabet yoluyla çalışanlar üzerindeki baskısı, bunları, aşırı-çalışmaya boyun eğmek ve sermayenin diktası altına girmek zorunda bırakır (Marx, 2000: 226 ve 606).

Lakin paradoksal olarak sermayenin emekten kaçışı, onun emeğe olan bağımlılığını da artırır: Sömürünün yoğunlaşması, sermayenin emekten kaçışının etkilerini gidermek için yeterli olmadığında, sermaye üretiminin sonuçları kâr oranında düşüş olarak ortaya çıkar. Bu anlamda kâr oranının düşme eğilimiyle ifade edilen, tam olarak, kapitalizme özgü olan sermayenin emekten kaçışı ile emeğe olan bağımlılığı arasındaki çelişkidir (Holloway, 2003: 256).

Marx, kapitalist birikimin devresel hareketliliğini sonuçların, sırası gelince, neden halini aldığı, ardışık *birikim ve değersizleşme* süreci olarak yorumlamaktadır. Kapitalizm yalnızca genel bunalım dönemlerinde değil, *aynı zamanda*, genişleme dönemlerinde de birbirini izleyen ardışık ‘denge ve dengesizlik’ dönemleriyle hareket etmektedir (Mandel, 2008: 50). Bu anlamda her birikim gelecek bir yıkımın da başlangıcıdır. Yaşadığımız süreç 1970’lerden bu yana dünya ekonomisinde süregelen uzun dönemli daralma eğiliminin yoğunlaşmış yeni bir aşamasıdır. Bu durum, Marx’ın “*bir sonraki her kriz daha evrensel ve bu nedenle bir öncekinden daha kötü olma yolundadır*” tespitini doğrulamaktadır (Marx ve Engels, 1975: 433-4). Mevcut kriz sermayenin gerçek yıkımı olmasa da küresel düzeyde bir değersizleşme sürecidir: Bu tahribin dünya toplumlarındaki ilk elden karşılığı emeğin değersizleşmesi, yani yapay bir artı-nüfus ile buna eşlik eden sefalet artışıdır: Bunun için ILO’nun gözlemlerine bakmak yeterlidir. ILO, krizin başlangıcından bu yana 34 milyon kişinin işsiz kaldığını, 2009 yılında dünyadaki işsizlerin sayısının 212 milyona çıktığını ve 2010 yılında işsizliğin çok daha yüksek seviyelere tırmanacağını, özellikle gelişmekte olan ekonomilerdeki çalışan yoksulların sayısının artarak 200 milyon işçinin *açlık* sınırına itilebileceğini tahmin ediyor (ILO, 2009).

Kriz burjuva toplumundaki ayrışmanın en uç ifadesidir: Emek ve sermayenin, üretim ile tüketimin, emek-gücünün ve diğer metaların alım satımının, politik ve ekonomik olanın uyumsuzluğunun en uç tezahürüdür (Holloway, 2003: 251). Bu tezahürün boyutları farklı toplumsal yapıların somut gerçekliğinde özgünlükler kazanarak gerçekleşir. Küresel düzeyde genelleşmiş bir krizin etkileri yerel ölçeklerde farklılaşarak toplumsallaşır. Bu nedenle izleyen bölümlerde, ilk olarak, Marksist gelenekte “teorik ile somutun” diyalogu hatırlatılacak ve ardından *krizin teğet geçtiği ülkeye* ilişkin *sermaye, emek ve devlet* düzeyinde gözlemler sunulacaktır.

II. Teorinin Gerçeklikle Diyalogu: Gerçekliğin Yorumu Olarak Kriz

Kriz teorilerinin düşünsel kökleri, kapitalist krizlerin tarihi kadar eskidir. On-dokuzuncu yüzyılın başında, bir yandan James Mill ve J. B. Say'ın 'mahreçler yasası'na, bir yandan Malthus ile Ricardo arasındaki tartışmaya, bir yandan da kapitalizmin Marx-öncesi önemli eleştirmenlerinden Sismondi'nin tezlerine kadar geri gider bu kuramın tarihi. Ama esas gelişimini Marx'ın yapıtında bulur; çünkü Marx dönemsel bunalımların kapitalist üretim tarzının hareket yasalarının ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya koyan düşünürdür (Satlıgan ve Savran, 2009: 68). Marx'ın kriz analizinin özü onun ilk kez 1844 *Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*'ndan başlayarak *Grundrisse*'ye ve oradan da *Kapital*'e uzanan kapitalist üretim tarzının gelişme eğilimleri üzerine sürdürdüğü çalışmalarına dayanır.¹⁵ Marx'ın kriz teorilerini sunmaya yönelik her girişim, zorunlu olarak önemli bir yorum ve yeniden inşa unsuru içerir. Marx'ın tüm düşünce sürecindeki ana sorunsalı, sistemli bir kriz teorisi geliştirmek değil, kapitalizm ve burjuva ekonomi politığının eleştirisidir (Clarke, 2007: 22-24). Bu nedenle kriz teorisine yönelik her tartışma Marx'ın kapitalizmin gelişme dinamiklerine dair yaptığı analizleri bağlamında olduğu kadar, ekonomi politik eleştirisi bağlamında da ele alınmalıdır. Bu ise yorumcuyu, ekonomi politik geleneğindeki eleştirel teorinin anlamı ve bu teorinin yöntemine ilişkin sorunlarla karşı karşıya getirir. Bu teori genel ve kapsayıcı olduğu kadar, somutu sahiplenebilme özelliğine de sahip olmalıdır:

[G]enel ve kapsayıcı bir teorinin olmadığı yerde sıkı bir ampirisizm, düşünce alanında öncülüğü ele geçirir. Bu tür bir teorisizlik olsa olsa yanılgının garantisidir... Öte yandan, somutun incelenmesi ne derece önemliyse, bu somutun genel bir teorik kavrayışın içine yerleştirilmesi de en az o kadar önemlidir. Çünkü somutun değerlendirilebilmesi, hatta gözlemlenebilmesi bile ancak bütünsel bir teorik çerçeve içinde olanaklıdır (Satlıgan ve Savran, 2009: 69).

Marksist yaklaşımda kapitalist toplumun bütüncül çözümlenışı sermayenin doğasına ilişkin bir analizdir. Bu anlamda Marksist bir kriz teorisi kapitalist üretim tarzının dinamiklerine dair bir teori olmalıdır ve kriz eğilimleri bu dinamiklere özgü, normal ve zorunlu ilişkiler olarak kurgulanmalıdır. Diğer taraftan analiz yöntemine ilişkin bizce en önemli konumlanış ise Marx için gerçekliğin salt teorik bir varoluş olmadığıdır. Mandel'in *Geç Kapitalizm* çalışmasında açıkça belirttiği gibi:

Soyuttan somuta ilerlemeden önce, zorunlu olarak, somuttan soyuta bir ilerleme mevcuttur. Çünkü soyutun kendisi, somutu "belirleyici ilişkileri"ne ayırtırmaya uğraşmış önceki bir çözümleme çalışmasının ürünüdür (Mandel, 2008: 34).

Mandel'in vurguladığı gibi *soyuttan somuta yönelme* Marx için düşüncenin so-

¹⁵ Bu sürecin teorik evrimi için bkz. Clarke (2007) ve O'Connor (1995).

mutu sahiplenmesi, zihindeki somut olarak yeniden üretmesidir. Bu tür bir konumlanıştan hareketle birçok belirlenimin ortak ürünü olan somut krizler hakkında da salt teorik bir analiz yürütmek mümkün değildir. Sweezy'nin bizce haklı olarak işaret ettiği gibi: Karışık bir somut olgu olan krizlerin, tam olarak *Kapital*'de kullanılan soyutlama düzeyinde analiz edilme imkânı yoktur. Marx'ın *Artık Değer Teorilerinde* ifade ettiği gibi "gerçek kriz, ancak ve ancak gerçek kapitalist üretim, rekabet ve kredi koşullarından hareketle açıklanabilir (Sweezy, 2007: 138).

III. Krizin Teğet Geçtiği Ülkeden Görünümler: Burjuva Toplumunun "İki Yüzlü" Gerçekliği -Sermaye ve Emek

Bütün kendinden önceki üretim tarzlarında olduğu gibi, kapitalist üretim süreci de belirli maddi koşullar içerisinde kendini idame eder ve gene bu koşullar da yaşamalarını yeniden üretme sürecinde bulunan bireylerin giriştikleri belirli toplumsal ilişkilerin dayanaklarıdır (Marx, 2008: 719). Burjuva toplumunu diğer sınıflı toplumlardan ayıran ana özelliği, sınıf ilişkilerindeki *sömürü ve tahakküm* ilişkilerinin ayrışmasıdır. Meta ilişkisinin genelleşmesi anlamına gelen bu dönüşümün toplumsal sonucu, emekçinin *emek-gücünden*, işin *işçiden*, üretimin *tüketimden* ayrışması, toplumsal gerçekliğin emek ve sermaye arasında *karşıt ve bağımlı* farklı varoluş (*özgürlük*) biçimlerine dönüşmesidir. Burjuva toplumunun bir tarafta *mülk edinme ve biriktirme* (sermaye), diğer tarafta *kendini yeniden üretme* (emek) eğilimleriyle birlikte var olan bu çelişik birlikteliği onun toplumsallığıdır.

Tarihsel olarak sermayenin toplumsal mekânı devlet örgütlenmeleridir. Ulus devletler, kapitalizmin meşrulaştığı yasal, toplumsal zeminlerdir.¹⁶ Devlet ölçeği ile sınırlandırılan somut kapitalizmin kriz analizi temel olarak üç boyutlu bir analizi zorunlu kılar: Devletin içi olarak tanımlayabileceğimiz *ulus ölçeğinde toplum* ile devletin dışı olarak tanımlayabileceğimiz *dış dünya* ve bu iki düzeyin karşılıklı etkileşimi. Kapitalist toplumun "içinin" analizi, ilk olarak, toplumsal sınıfların nesnel düzeyde nasıl konumlandıklarının çözümlenmesini gerektirir. Bu boyutta, analizin ikinci durağı, sermaye birikiminin dinamiklerinin, yani sermaye ve emekçi sınıflar arasında ve bu sınıfların kendi içlerindeki *değer ve bölüşüm* ilişkilerinin incelenmesidir. Dış olarak tanımlanan iktisadi ilişkilerin merkezinde ulus devletin dış dünya ile *ticaret ve sermaye akımları* aracılığıyla kurduğu gelir ve bu gelirlerin maddi karşılığı değer ilişkileri yer alır. Bu tür bir analizin son durağı devletin "iç ve dış" olarak tanımlanan iktisadi ölçeklerdeki dengelerinin konsolidasyonu, yani makro dengelerin nasıl gerçekleştiğinin analizidir. Toplumun bütünü temsil ettiği düşünülen "makro" kavramı, burjuva toplumunun bölünmüşlüğü dikkate

16 Uluslararası para, meta ve üretken sermaye akışlarındaki muazzam artışla birlikte ulusal sınırların anlamını kaybettiği, dünya ekonomisinin tek biçimli ve türdeş bir varlık haline geldiği düşüncesi, hem teorik açıdan yanlıştır hem de olgularla bağdaşmamaktadır. Ulusal para birimi, kamu maliyesi sisteminin varlığı, özgül bir çalışma ilişkileri rejimi ve genel ekonomik yapı devletin tam da özünü oluşturan özellikler, ulus-devletlerin ekonomik sınırlarını birbirlerinden ayırır (Savran, 2008: 154); bu konuda ayrıca bkz. Wood (2003).

alındığında, toplumsal sınıflar temelinde farklılaşmış bir “dengeyi” temsil eder. Burjuva toplumlarında ulus düzeyindeki denge, sınıflar düzeyindeki dengesizlik üzerine inşa edilir. Bu çerçevede aşağıda somut bir kapitalizme, *krizin teğet geçtiği* ülkeye ilişkin gözlemler sunulmakta ve *sermaye, emek ve devlet* düzeyinde krizin anlamları sorgulanmaktadır. Gözlemlerimizin başlangıç tarihinin 2002 oluşunun asıl nedeni, çalışmamızın temelini oluşturan sınıf analizinin türetildiği Hanehalkı Bütçe Anketleri veri setlerinin bu yılın ardından düzenli olarak yayınlanıyor olmasıdır. Ayrıca 2002 yılının AKP iktidarının başlangıcı olması da gözlemlerimizi *AKP’li yıllar* olarak yorumlayabilmemize olanak sağlamaktadır.

i) Türkiye’nin Sınıfsal Topografyası: Kapitalist Brikimin Mutlak Yasası -İşçileşme

Sermaye birikimi potansiyel olarak emeğin de birikimidir. Bu paralel büyüme iki nedenle ortaya çıkar. *İlk olarak*, sermaye birikimi sadece yaşayan emeğin değil, ölü emeğin de biriktirilmesine yol açar. Bu ise toplumun her alanının giderek daha fazla sermayeleşmesi, sermaye birikiminin kapsamına girmesi demektir. Bu süreç pek çok küçük üreticinin ve kendi üretim araçlarına sahip fakat korunaksız bireylerin, mülklerine el koyularak, potansiyel emekçi kitlesine eklenmeleriyle gelişir. *İkinci olaraksa*, emek gücünün değerini aşındırarak, çalışan bireyleri daha uzun çalışmaya, çalışmayan bireyleri ise *her şartta* çalışmaya sürükler. Sonuç kaçınılmaz bir şekilde *yapay bir artı-nüfus ile yedek emekçi ordusu ve giderek yoksullaşarak büyüyen işçi sınıflarıdır*.

Türkiye’nin özellikle 2000-2001 krizinden sonra yukarıda anlatılan süreci yoğun bir şekilde yaşadığı açıktır. Bu süreçte hem büyüme oranları hem de açıklanan kâr oranları bir önceki on yıla göre çok daha yüksek olmuştur. Yabancı sermaye girişlerindeki yoğun artış¹⁷ sermaye birikiminin hızını da arttırmıştır. Ayrıca bu dönemde emeğin sosyal ve ekonomik haklarına yönelik yeni düzenlemeler (*yeni sosyal güvenlik yasası, kamu personel rejimindeki değişiklikler, sosyal ve ekonomik haklara yönelik diğer saldırgan düzenlemeler*¹⁸) emek gücünün hem miktarını arttırmış hem de onu daha uzun çalışmaya itmiştir. Emek gücünün miktarını arttıran ve emekçiye *her şartta* çalışmaya zorunlu kılan bu düzenlemelerin sonucu yeni bir “ilkel birikim” süreci olmuştur (Bahçe, 2007; Perelman, 2007: 59).

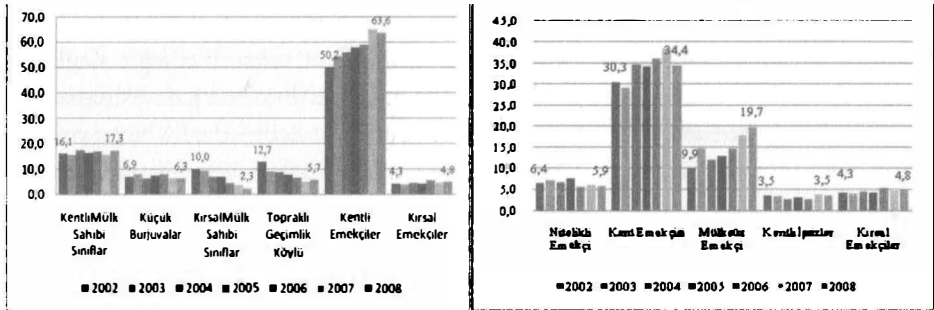
Şekil 2’nin ilk parçası 2002 ile 2008 arasındaki dönemde Türkiye’deki yoğun işçileşmeyi açıkça sergilemektedir.¹⁹ Kentsel emekçi hanelerin toplam çalışan hanelere oranı 2002 yılında yaklaşık % 50 civarındayken, bu oran 2008 yılında yakla-

17 Net sermaye girişi 2002 yılında yaklaşık 7 milyar dolardan 2007 yılında yaklaşık 46 milyar dolara çıkmıştır (BSB, 2008: 130, Tablo IV.1).

18 Bu konuda bkz. BSB (2008; 2009).

19 Sınıf oluşumları TÜİK’in Hanehalkı Bütçe Anketleri verileri kullanılarak hazırlanmıştır. Bu veriler Hanehalkı İşgücü Anketleri’nde sunulan çalışma istatistikleriyle büyük ölçüde tutarlılık sergilemektedir. Gelir ve harcamalara ilişkin bilgileri de içerdiklerinden bizim sınıf yapıları ile gelir ve harcama ilişkileri arasında analiz yapabilmemize olanak sağlamaktadır. Bu nedenle bu alanda sürdürdüğümüz çalışmalarımızda bu istatistiklere sadık kaldık. Sınıf oluşumlarını nasıl tanımladığımıza ilişkin bilgi için bkz. Köse ve Bahçe (2009).

şik % 64'e çıkmıştır. Kısacası 2008 yılında çalışan her 10 haneden neredeyse 7'si kentsel emek gücünün saflarındadır. Nitekim kentli emekçi hanelerin sayısı 2002 yılında 7.431.284 iken, bu sayı 2008'de 9.802.051'e çıkmıştır. Sınıfsal erimenin asıl kaynağı tarımdaki küçük mülkiyetin ve küçük meta üretiminin çözülmesi teşkil etmiştir. Toplamda köylü hanelerin sayısı 2002 yılından 2008 yılına iki milyondan fazla bir düşüş göstermiştir. Bu erimenin çok küçük bir kısmı tarım emekçileriyle, kırsal işsiz hane stokunu beslemiş gibi görünüyor. Tarım emekçisi hanelerin sayısı 2002'den 2008'e, dalgalanmalar gösterse de yaklaşık 160 binden 300 bine bir artış göstermiş, çözülmenin ana bloğu kentsel emek deposunu beslemiştir. Bu sonuçlar ışığında, Türkiye'de tarımın ciddi ölçüde çözüldüğünü ve bu çözülmenin tarımda mülkiyet ve emek ilişkilerini önemli ölçüde etkilediğini belirtmemiz gerekir. Bu sonuçlar Türkiye'deki yeni liberal politikaların tarım ve kırsal yapılar üzerine etki-

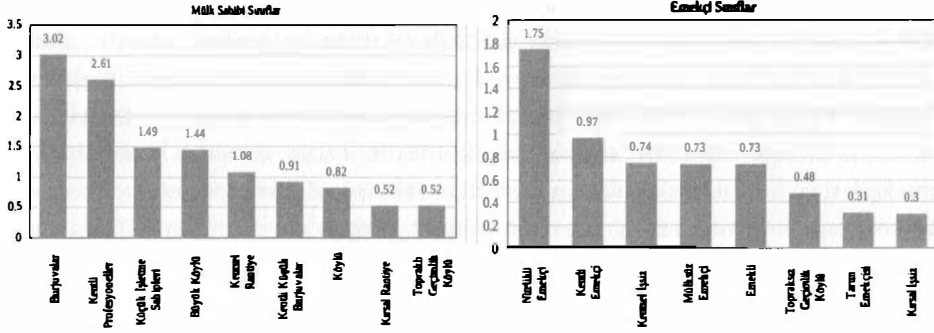
lerini de açıkça ortaya koymaktadır.

Şekil 2: Türkiye'nin Sınıfsal Yapısı ve Emekçi Sınıf Katmanlarının Gelişimi, %

Şeklin ikinci parçası emekçi sınıf katmanlarının kendi içindeki dağılımını sergilemektedir. Burada kentli emekçi haneler nitelikli emekçi, kent emekçileri, mülksüz emekçiler ve kentsel işsizler olarak dört ana katmanda sunulmuştur.²⁰ Nitelik ayrımı emekçilerin iş süreçlerindeki vasıflarına göre tanımlanmıştır. Mülksüz emekçi tanımı, Marx'ın ideal emekçisine karşılık, yani "var olmak için çalışmak durumunda olanlar" şeklinde ifade ettiği, "vücutlarından" başka hiçbir şeyleri olmayan kitlelere karşılık kullanılmıştır. Kent emekçisi olarak adlandırdığımız katman bu iki uç durumun dışında kalan, kentli emekçi sınıfların bir tür ortalamasını temsil eden emekçi hanelerine karşılık gelmektedir. Şekil 2'den izlenebileceği gibi emekçi sınıf oluşumunda en hızlı büyüyen katman mülksüz yani var olmak için çalışmak durumunda olan özgür emekçi haneler kitlesidir. Mülksüz emekçi kitlesinin 2002 yılında emekçi sınıf içinde yaklaşık % 10 olan payı (1.472.000 hane), altı yıl gibi kısa bir sürenin ardından, 2008 yılında yaklaşık % 20'ye çıkmıştır (3.041.861 hane).

²⁰ Hanelerin sınıflara göre dağılımına ve bu sınıflardaki toplam nüfusa ilişkin veriler ekte verilmiştir.

Şekil 3: Toplumsal Sınıfların Gelir Paylarının Nüfus Paylarına Oranları, 2002-2008 Ortalama

Bu çözümün daha önce de belirtildiği gibi (Köse ve Bahçe, 2009) sınıfsal gelir dağılımını ciddi şekilde etkilemesi beklenir. Sınıf oluşumlarının hanehalkı toplam gelirleri içindeki paylarının, hane sayısı ve toplam nüfus içindeki paylarına göre önemli ölçüde değiştiği belirlenmektedir. Bu nedenle nüfus hareketlerinin etkisinden arınmış bir gözlem sunmak, sınıfların gelir paylarını doğru yorumlayabilmemiz açısından zorunludur. Şekil 3, toplumsal sınıfların hane halkları toplam geliri içindeki payının, toplam hane sayısı içindeki paylarına oranını vermektedir. Bu katsayı 1'den büyük ise sınıfın nüfus içindeki payından daha büyük bir gelir payına, eğer küçük ise, daha düşük bir gelir payına sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Şeklin soldaki parçasında mülkiyet sahibi sınıflara, sağ taraftaki parçasında ise emekçi sınıfların katmanlarına ilişkin değerler sunulmuştur:²¹ Beklenildiği gibi ortalama oranın en yüksek olduğu sınıf 3,02 ile burjuvalardır.²² Mülk sahibi sınıflar arasında efektif çöküşün en yoğun olduğu katmanlar kentli küçük burjuvalar, köylüler, kırsal rantiyeler ve tarımdaki küçük meta üreticilerini temsil eden topraklı geçimlik köylülerdir. Emekçi sınıflar açısından nitelikli emekçilerin çok ayrıksı bir pozisyona sahip olduğu, bu katmanın sahip olduğu yüksek olan efektif gelir paylarından da kolayca anlaşılmaktadır.²³ Emekçi sınıflar açısından bir diğer çarpıcı gözlem ise kentli ortalama emeği temsil eden ve bizim *kentli emekçiler* olarak adlandırmayı uygun gördüğümüz gruba ilişkindir. Bu sınıfın efektif gelir oranı yaklaşık olarak

21 Emekçiler doğal olarak bir toplumsal sınıfa karşılık gelmemektedirler. Olsa olsa bir toplumsal katmanı temsil eden bu gruba ilişkin bilgiler salt okuyucuya bir gözlem sunabilmek amacıyla sergilenmektedir.

22 Daha önce yine bu derginin sayfalarında yayınlanan yazımızda (Köse ve Bahçe, 2009) belirttiğimiz gibi burjuvazinin gerçek geliri sadece hane geliri değildir. Gelir dağılımı için gerçekçi bir analiz bu gelirlerin yanında kapitalist firma kârını da dikkate almalıdır.

23 Nitelikli emekçiler üretim süreçlerinde işe karşı niteliği temsil etmektedir. Bu anlamda sıkça yapıldığı gibi belli bir eğitim durumunu temsil etmemektedirler. Sermaye için niteliği (iş görebilme becerisini) temsil eden bu gruplarda yer alan bireylerin ve bu bireylerden oluşan hanelerin ücret gelirleri emekçi sınıfların diğer katmanlarından çok yüksektir. Emekçi sınıflardaki bu farklılık Cleaver'ın sermayenin bölerek bileşik bir emek gücü yaratma stratejisi tespiti temsil eder görülmektedir: "Sermaye kendi kontrolünü bu bölünmelerin dinamik manipülasyonu sayesinde devam ettirir. Örneğin, işçi sınıfının bir kesiminin yüksek ücret elde etmedeki başarısı, sermaye tarafından ücret hiyerarşisini vurgulamak için mümkün olan her yerde kullanılır" (Cleaver, 2008: 165).

1'dir. Kentsel emekçi hanelerin en büyük katmanını oluşturan bu grubun, yaklaşık olarak nüfus paylarına eşit bir gelir payına sahip olduğu izlenmektedir. Bir anlamda bu sınıf Türkiye için belirli bir *nirengi* noktasını da temsil etmektedir. Bütün olarak kentli emekçi sınıflar içinde en kalabalık olan bu grubun zaman içindeki evrimi, *hiç kuşkusuz*, emekçi sınıfların Türkiye'deki ortalama yönelimi hakkında da yapısal gözlemler sunacaktır. Son olarak nüfus paylarına oranla gelir paylarının en düşük olduğu toplumsal sınıf katmanlarının topraksız geçimlik köylüler, tarım emekçileri ve kırsal işsizler olduğu izlenmektedir. Bu gözlem, söz konusu sınıfların nesnel erimesiyle birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye'de tarımsal yapılarda *emeği dışarı koyan* bir tür yeni *çitlemenin* yaşandığını söylemek mümkündür.

Kapitalizmde krizler, sermaye birikimi açısından, *değersizleşme* ve *değersizleştirme* dönemleridir. Bu sürecin toplam sermaye açısından sonuçları sermayenin değersizleşen parçalarının yok edilmesi (*iflaslar ve ele geçirmeler*) ve emeğin sömürü derecesini artırarak değersizleşen sermayenin yeniden değerlendirilmesi çabalarıdır. Canlı emeğin sermaye açısından maliyetinin düşürülmesi, yalnızca emeğin parasal maliyetinin düşürülmesi anlamına gelmez. Sermaye için hayati olan katma değer içinde emek gücünün payının düşürülmesi, yani birim emeğin değersizleştirilmesidir. Marx, ortalama kâr oranlarındaki düşüşü etkileyecek karşı (*zu*) önlemleri tartışırken, burjuvazinin krize karşı olası stratejilerinin de sınırlarını çizmektedir: Kısa dönemde değişmeyen sermayenin bileşenlerinin ucuzlaması bir yana bırakılacak olunursa, bu stratejilerin emek üzerindeki doğrudan etkisi artı-değer oranını yükseltecek şekilde *ya* emeğin sömürü derecesinin artırılmasını *ya da* emek gücü metasının değerinin düşürülmesini içermektedir. Marx, kâr oranlarının düşüşüne *karşı koyan etkiler* arasında öncelikli olarak *nispi artı değer artışı*nı düşünmemiştir.²⁴ Marx'ın krize karşı önlem olarak gördüğü bu etkiler asıl olarak emeğin üretkenliğindeki artışları değil, işgününün uzatılması, kadın ve çocuk emeğinin daha fazla kullanılması fiili durumlarını kapsayan, emeğin yoğunlaşması ve böylece mutlak sömürünün artırışıyla sonuçlanan önlemleri içermektedir.

Yoğunlaşmış bir kriz döneminde bu yöntemlerin tümü değişik alanlarda ve değişik ölçeklerde birlikte kullanılabilir. Nitekim 1970'lerde başlayan kapitalizmin kriziyle bu önlemlerin tümü farklı ülke pratiklerinde değişen ölçülerde kullanılmıştır.²⁵ Yeni liberalizmin en temel işlevlerinden biri de sermayenin karşı saldırısı olarak adlandırılan bu yöntemlerin uygulanabilmesinin önündeki engellerin kaldırılması olmuştur. Bu anlamda, bize göre, yeni liberalizmin Türkiye kapitalizmi açısından en olgun dönemi sayılabilecek AKP'li yılları sermayenin bu yöntemleri açısından incelemek, Türkiye'de sermaye birikiminin emekle kurduğu ilişkileri anlamamız açısından son derece önemlidir.

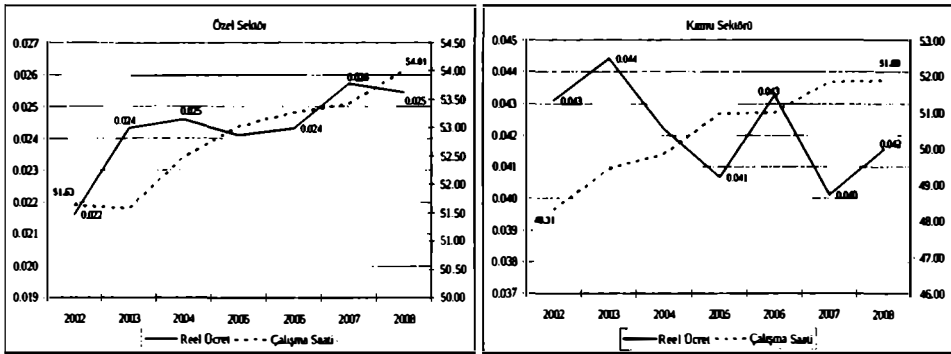
Şekil 4'te kamu ve özel sektör ayrımıyla emekçilerin haftalık ortalama çalışma

²⁴ Bu konuda bkz. Clarke (2007: 243-247).

²⁵ Bu konuda bkz. Mandel (2008: 201-248).

saatleri ve çalışma saati başına aldıkları reel ücretler sunulmuştur. Şekillerin sol ekseninde 1994 fiyatlarıyla saatlik ortalama reel ücretler, sağ ekseninde ise haftalık ortalama çalışma saatleri sergilenmiştir.²⁶ Her iki şekilden de izlenebileceği gibi bir bütün olarak Türkiye işçi sınıfının 2002’den sonra çalışma süresi artmıştır. 2002 yılında ortalama olarak haftada 51,63 saat çalışan özel sektör emekçisi, 2008 yılında haftada ortalama 54 saat çalışmıştır. Benzer şekilde kamu emekçileri de 2002 yılında hafta başına ortalama 48,31 saat çalışırken, 2008 yılında 51,89 saat çalışmışlardır. Reel ücretler ise genel bir eğilim olarak kamu emekçileri için azalırken, özel sektör emekçileri için artış eğilimi sergilemiştir. 2002 yılında kamu emekçilerinin saatlik ortalama reel ücreti, özel sektör emekçisinin saatlik reel ücretinin tam olarak iki katıdır. Oysa aynı oran 2008 yılında 1,63’e kadar gerilemiştir. Bu emekçiler düzeyinde kamu-özel ayrımının kamu emekçileri aleyhine giderek aşıldığına dair anlamlı bir kanıt sağlamakta ve mevcut iktidarın neden “Tekel İşçileri”ne karşı bu denli dirençli olduğunu da açıklamaktadır. Sermaye emekçiler için her zaman aşağıda eşitlenmeyi tercih eder. Marx’ın *Kapital I*’de Bernard de Mandeville’in *Arılar Masalı*’ndan alıntıyla ifade ettiği gibi: “İlimli bir yaşam ve devamlı çalışma yoksullar için akıllıca mutluluğa ve devlet için (yani toprak beyleri, kapitalistler ve bunların politikadaki kodamanları ve temsilcileri) zenginliğe ve güçlülüğe giden en kısa yoldur.

Şekil 4: Haftalık Ortalama Çalışma Saati ve Saat Başına Ortalama Reel Ücret (1994=100, TL)

Kapitalist toplumlarda ücret, yalnızca birey olarak emekçinin değil, onun ailesinin de kendisini yeniden üretmesini sağlayacak araçtır. Sermaye birikiminin mantığınca toplumsal ve hatta yaşamsal minimuma itilmeye çalışılan ücret düzeyleri, doğal olarak, emekçi haneleri daha fazla çalışmaya, potansiyel olarak emek zamanını arttırmaya zorlamaktadır. Marx, “kapitalist üretimin sınırı[nın] işçilerin fazla zamanı” (Marx, 2003b: 233) olduğunu, ancak bu zamanın toplumun kazandığı mutlak fazla zaman olmadığını, kapitalistin ele geçirdiği artı-emek zamanı olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, emeğin sömürü derecesinin, işgünü zamanı belli

²⁶ Hesaplamalarımızda çalışan kişi sayısı HİHA’dan, çalışma zamanları ve saatlik ücret hesaplamaları HİBA’dan türetilmiştir.

ise, emeğin ortalama yoğunluğuna, sömürünün yoğunluk derecesi belli ise, işgünü zamanının uzunluğuna bağlı olduğunu vurgulamaktadır (Marx, 2003b: 176). *Tıpkı krizin teğet geçtiği ülkenin insan manzaralarında olduğu gibi...*

Tablo 2: Hane Başına Haftalık Çalışma Saati ve Hanede Kişi Başına Reel Saatlik Ücret, (1994 Fiyatları, Eski TL)

	Nitelikli Emekçi		Kent Emekçileri		Mülksüz Emekçiler		Tarım Emekçileri	
	Zaman	Ücret	Zaman	Ücret	Zaman	Ücret	Zaman	Ücret
2002	60,32	24.240	65,41	9.467	68,96	7.016	64,18	5.304
2003	59,33	21.810	64,00	9.426	65,06	8.500	73,58	3.989
2004	62,65	18.568	72,71	8.839	69,13	8.164	67,04	4.274
2005	61,70	21.097	75,08	7.756	70,44	7.979	61,41	4.710
2006	60,66	23.147	73,62	8.633	71,10	8.135	111,24	3.983
2007	67,24	21.859	76,16	8.458	69,73	8.817	90,81	3.820
2008	66,82	23.246	80,97	8.255	72,26	9.568	77,24	4.354

Artı-emeğin en ilkel ve en açık biçiminin göstergesi daha fazla çalışmaktır.²⁷ Tablo 2'den izlenebileceği gibi, Türkiye'de genel olarak emekçi haneler 2002 ile 2008 arasında haftalık çalışma sürelerini arttırmışlardır. Bu açıdan en dikkate değer artış, emekçi hanelerin en kalabalık grubu olan kent emekçileri hanelerinde gözlemlenmiştir. 2002'de emekçi sınıfın bu katmanı hane olarak ortalama 65,41 saat çalışırken, 2008'de 80,97 saat çalışmak zorunda kalmıştır. Bu katman aynı zamanda 2008 yılında hane düzeyinde en fazla çalışmak durumunda kalan katmandır. İlginç bir gelişmeden de bahsetmek gerekir: 2002 yılında kentli emekçi hanedeki kişi başına reel ücretin mülksüz emekçi hanedeki kişi başına reel ücrete oranı 1,35 idi; fakat bu oran 2008 yılında 0.86'ya düşmüştür.²⁸ Açıkçası, kentli emekçi sınıfın ortalamasını temsil eden bu haneler hem daha uzun çalışmakta hem de kişi başına daha az reel ücret almaktadırlar. Bu durumun gerisinde yatan temel etmen hane başına çalışan sayısındaki değişimdir. Genel olarak emekçi hanelerin bu grubunda hane başına çalışan sayısı, mülksüz emekçi hanelerden yüksektir. Üstelik her iki hanede de 2005 yılından sonra hane başına çalışan sayısı giderek yükselmektedir. 2005 yılında kentli emekçi hane başına çalışan sayısı 1,4 kişi iken mülksüz emekçilerde bu sayı 1,3 kişidir. 2008 yılında ise bu sayılar sırasıyla 1,48 ve 1,35'tir. Bu anlamda kentli emekçi sınıfın ortalama hane tipinin toplumsal

27 Uzatılmış çalışma süresi mutlak artı değer en belirgin şeklidir. Endüstriyel işgücünün yeni oluşmaya başladığı, kitlesel işsizliğin yaygın olduğu, kapitalist destekçisi ve sendika karşıtı otoriter hükümetlerin hüküm sürdüğü ve işçilerin imkânının zayıf olduğu az gelişmiş kapitalist ülkelerde çalışma saatlerinin uzaması çabasının yeniden canlanmaya başladığı görülmektedir (Foley, 2010: 67-68).

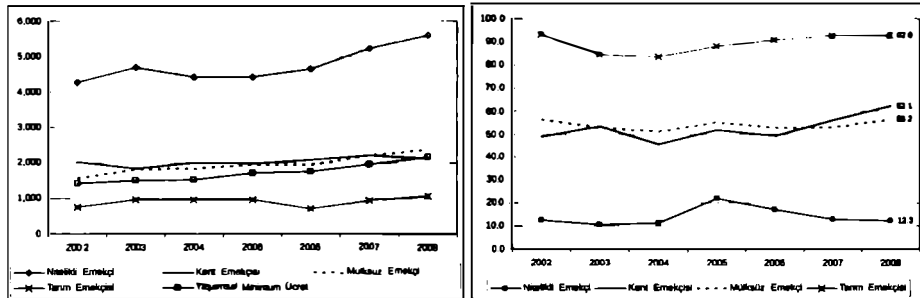
28 Hanehalkları başına ortalama ücret, hanelerin ücret gelirleri toplamının hanedeki kişi sayısına bölünmesiyle hesaplanmıştır. Bu hesaplama analizimiz için gerekli bir adımdır; çünkü vurgulandığı gibi, ücret bireysel olarak emek gücünün yeniden üretilmesinin değil, hanenin toplam potansiyel emek gücünün yeniden üretilmesi ve sürekliliği açısından gerekli koşuldur.

varoluşunu korumak için daha fazla emek gücü sağlamakta olduğunu, giderek kentli emekçi sınıfların en düşük katmanlarıyla yakınlaştığını söylemek yanlış olmaz. Bizim mülksüz emekçi olarak adlandırdığımız ve yukarıda nesnel olarak emekçi sınıfların en hızlı büyüyen katmanı olarak analiz ettiğimiz katman kentli emekçi sınıfların en kurlsız (*esnek*) çalışma ilişkilerine tâbi olan katmanıdır. Bu nedenle ortalama olarak daha az çalışıyor olmaları bu katmanın *işsizleşmesi*, yani yedek işgücüne eklenmesi olarak yorumlanmalıdır. Son olarak nitelikli emekçi hanelerin emekçi sınıfların diğer katmanlarıyla olan farkının bu düzeyde çok daha belirgin bir şekilde arttığı, bir tür kentli orta sınıf aile konumunu temsil ettikleri izlenmektedir.

ii) Emek Gücünün Toplumsal Değeri: Ücretlerin Aşağıdan Eşitleme Eğilimi

Kuşkusuz tüm bu gözlemler temsil ettikleri toplumsal ilişkilerin bütününde ve özgünlüklerinde detaylandırılarak gerçek anlamlarına ulaştırılabilirler. Bizim bu noktada dikkat çektiğimiz şey emek zamanı ile bu zamanın karşılığı olan ücretler arasındaki ilişkidir. Burjuva toplumunda emek gücünün değişim değerini ifade eden ücretlerin toplumsal sınırını, emekçi sınıfların kendilerini (*emek güçlerini*) yeniden üretmek için gerekli toplumsal tüketim harcamaları belirler.²⁹ Tanım olarak yaşamsal minimum, var olabilmek için zorunlu olan harcamaları, yani emekçilerin kendilerini ve hanelerini fiziksel olarak idame etmesini sağlayacak *olmazsa olmazları* içermektedir. Bunlar gıda, barınma, giyim ve zorunlu ulaşım harcamalarıdır. Söz konusu zorunlu harcamaların toplumsal minimumlarının ampirik bir çalışmada nasıl belirleneceği hiç kuşkusuz tartışmaya açıktır. Biz, *bir ilk yaklaşım olarak*, analizimizde kentli emekçi sınıfların en düşük katmanı olan mülksüz emekçi hanelerin, yani gerçekten zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyleri olmayan hanelerin kişi başına ortalama yaşamsal tüketim harcamalarını, emekçi sınıfların bütünü için *toplumsal yaşamsal* minimumu olarak kabul ettik.

Şekil 5: Emekçi Sınıf Katmanlarının Aylık Ortalama Reel Ücretleri ve Yaşamsal Minimum Ücretler

29 Sermaye değişim değeri (ücret) karşılığında emek gücünün kullanım değerini satın alır. Emek gücünün kullanım değeri onun değişim değerinden yüksektir. Sermaye açısından emek gücünün kullanım değerini ele geçirmek bir yönüyle onun değer yaratma potansiyelinin ele geçirilmesi ve diğer yönüyle de emek gücü üzerindeki toplumsal kontrolün sağlanmasının aracıdır. Bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. Köse ve Bahçe (2009).

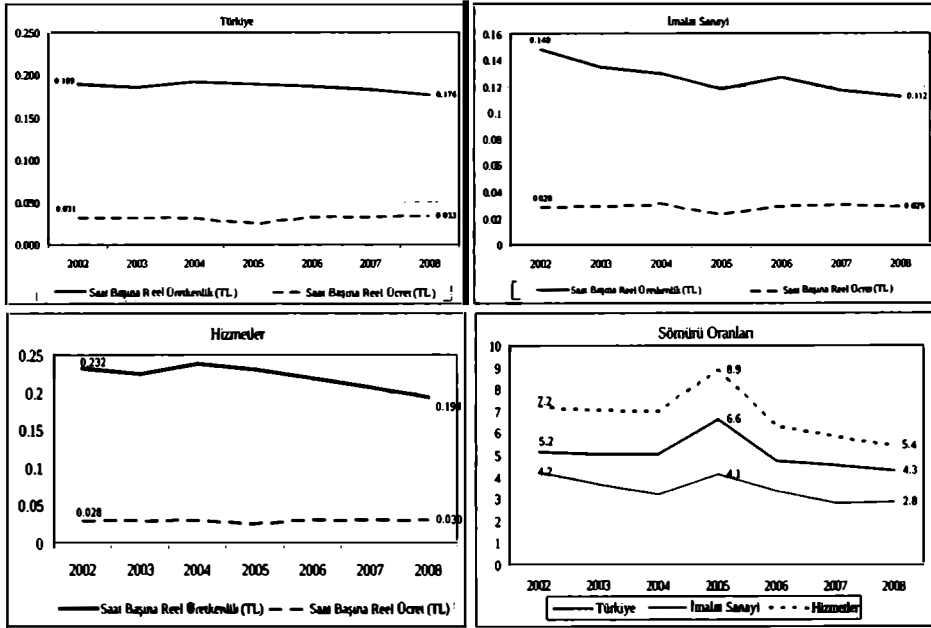
Marx'ın açıkça belirttiği gibi maksimum kârın sınırını ücretlerin fiziksel minimumu ve işgücünün fiziksel maksimumu belirlemektedir. Sermayenin kâra susamışlığı onu emekçi sınıfların bütününe yaşamsal minimuma itmeye zorlar. Ancak ücretler üzerindeki belirlenim sermaye birikiminin mantığına tâbi olduğu kadar, sınıf mücadelesi ve onun her tarihsel dönemde kazandığı özgünlüklere de bağlıdır. Bu özgünlüklerin biçimlenmesinde proletaryanın direniş kültürü kadar, yedek sanayi ordusunun konumu da kilit rol oynar (Mandel, 2008: 68). Emekçi sınıfların geneli için ücretlerin yaşamsal minimuma yakınlaşması, sınıf içi farklılıkları azaltarak, bir bütün olarak “kendisi için sınıf” olabilme bilincini de yaratacak koşulların oluşumuna katkı sağlar. Şekil 5'in ilk parçasında emekçi sınıfların aylık kişi başına ortalama reel ücretleri ve kişi başına yaşamsal minimumu temsil eden harcamaları (*ücretler*) sunulmuştur. İkinci parçasında emekçi sınıfın her katmanında ücret gelirleriyle bu harcamaları tutturamayanların oranı sergilenmektedir. Her iki şekil öncelikle tarım emekçilerinin yaşamsal minimum düzeyinde ücret gelirine sahip olmadıklarını göstermektedir. Hatta bu hanelerin aldıkları transfer gelirlerini eklese bile ortalama olarak bir tarım emekçisinin toplumsal yaşamsal minimumu sağlayamadığı ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç elbette tarımsal yapıların ve bu yapıların temsil ettiği toplumsal ilişkilerin, sermayenin gerçek mekânı kentlerden tümüyle farklı oluşunun doğal sonucu olsa da Türkiye kapitalizminde tek bir toplumsal mekânın olmadığını da açıkça bir kez daha kanıtlamaktadır. Kentli emekçi sınıflarda ise, *nitelikli emekçi haneler hariç*, toplumsal minimuma doğru net bir yakınsamanın ortaya çıktığı görülmektedir. 2008 yılında, gözlemlerimizin *nirengi* noktasını oluşturan *kentli emekçi* sınıfa mensup hanelerin sahip olduğu ortalama kişi başına reel ücretlerin, toplumun yaşamsal minimumunun altına inmesidir. Bu yukarıda yaptığımız tespiti güçlendirmekte kentli emekçi sınıfların büyük ölçüde yoksullaştığını ortaya koymaktadır. Bu anlamda salt reel ücretlerdeki değişime bakıp, emekçi sınıfların refahının arttığı ya da azaldığı şeklinde çıkarsamalarda bulunan analizler, *kapitalizmde ücret ilişkisini anlamaktan uzaktırlar*. Unutulmaması gereken, kapitalizmin işçi sınıfının ihtiyaçlarını reel ücretleri artırdığından daha çok artırma eğiliminde oluşudur; böylece reel ücretler artsa bile, bu ücretlerin emek-gücünün değerinin altında kalması mümkündür (Mandel, 2008: 215). Şekil 5'in bize sergilediği de büyük ölçüde budur.

iii) Ortalama Toplam Sermayenin Üretkenlik Çöküşü: Kâr Baskısı

İş gününde bir artışla emek gücünün fiyatında somut bir artışı dengeleyemeyen bir sermaye, üretkenliği artırma zorunluluğuyla baş başa kalır; çünkü hem yüksek ücretleri ödemenin hem de kârı korumanın ve artırmanın tek yolu budur. Bu, zenginliğin ve dolayısıyla hem sermaye ve hem de emek gücünün mutlak olarak artmasını mümkün kılan nispi artı değer stratejisidir (Cleaver, 2008: 127). Şekil 6'da tüm Türkiye için ve temel sektörlerde saat başına üretkenlik, saat başına reel ücret-

ler ile sömürü oranları³⁰ sunulmuştur. Şekillerden de izlenebileceği gibi ekonominin genelinde ve seçilmiş temel sektörlerde saat başına reel emek üretkenliğinde ciddi bir daralmanın yaşandığı gözlemlenmektedir. Aynı dönemde saatlik reel ücretlerde, dalgalanmalar olsa da dönem sonunda ortaya çıkan artış sermaye açısından sömürü oranlarında ve tabii ki kâr oranlarında bir baskılanma anlamına gelmektedir. Şeklin sol alt parçasında sergilenen sömürü oranları 2005 sonrasında ortalama sermayenin, *mutlak sömürü koşullarındaki tüm artışlara rağmen*, doğrudan faaliyetlerinden elde ettiği kârlarda önemli ölçüde baskılandığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla toplam sermaye açısından, emek gücünün maliyetinin arttığını söylemek yanlış olmaz.

Şekil 6: Saat Başına Reel Üretkenlik ve Reel Ücretler

Ancak *yine unutulmaması gereken şey* kâr oranındaki olası bir düşüşün hiçbir şekilde kapitalist sınıfın gelirinin düşmesi anlamına gelmediğidir. Başka bir deyişle kârın mutlak büyüklüğünün, genel kâr oranında azalma olmasına karşın artabileceğidir. Artı-değer oranı ve kâr oranı pozitif olduğu sürece, kâr *oranı düşse bile* her ilave sermaye kârlı bir şekilde istihdam edilebilir.

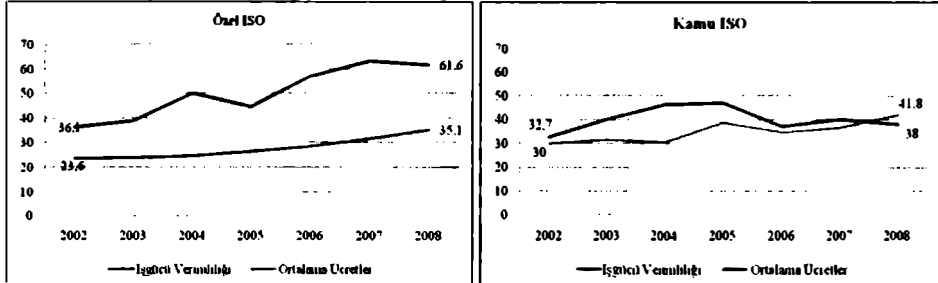
Sermaye tarafından çalıştırılan emekçi sayısı, şu halde, sermayenin harekete geçirdiği emeğin mutlak kitlesi ve bu nedenle, emmiş olduğu artı-emeğin

30 Sömürü oranı saat başına reel üretkenliğin (saat başına reel katma değer), saat başına reel ücrete oranından bir çıkarılarak hesaplanmıştır. Ancak burada söz konusu olan brüt katma değerdir ve bu toplam değişmeyen sermayenin aşınma değerini de içermektedir. Dolayısıyla, buradaki sömürü oranı tam olarak Marxgil bir sömürü oranı olmayıp, parasal kârın ücretlere oranını temsil etmektedir. Buna rağmen, bu gösterge de sömürü oranlarının değişimi ile ilgili sağlıklı bir bilgi sunmaktadır.

mutlak kitlesi, ürettiği artı-emeğin kitlesi ve dolayısıyla ürettiği kârın mutlak kitlesi sonuçta *artabilir* ve kâr oranındaki gitgide düşmeye karşı gitgide *artabilir* (Marx, 2003b: 194)

Türkiye ve sektörler düzeyinde sunduğumuz bu bulgular, teorik düzeyde, ortalama toplam toplumsal sermayeye ilişkin gözlemler olarak yorumlanmalıdır. Toplam sermaye için kâr baskısı, bireysel sermayelerin bütünü için aynı ölçüde geçerli değildir. Ortalama kâr oranlarındaki düşüş sermayenin bazı kesimlerinde artan kârlarla birlikte gerçekleşebilir. Kapitalizmin doğallığı olan bu eşitsiz eğilim, küçük kapitalistlerin büyükler tarafından yutulması, yani sermayenin yoğunlaşmasıdır. Bu nedenle üretkenlik ve ücretler düzeyinde sürdürdüğümüz analizi Türkiye'deki büyük sermaye ölçeğinde de tekrarlamak, farklı sermayelerin kriz karşısındaki konumlarını anlamamız için de bir öngörü sunmaya yardımcı olacaktır. Bu amaçla Özmucur'un İstanbul Sanayi Odası üyesi Türkiye'nin 500 Büyük Firması için yaptığı hesaplamalardan yararlanılmıştır. Hemen belirtmeliyiz ki bu çalışmanın kullandığı veriler bizim kullandığımız verilerden tümüyle farklıdır.³¹ Şekil 7'de sunulan gözlemlerden yararlanarak şunları söylemek mümkündür: Türkiye'nin büyük özel sanayi sermayesi bu süreçte önemli düzeyde verimlilik artışı gerçekleştirmiştir. 2008 yılında emek verimliliğinde görece bir daralma olsa da, emek verimliliğinin ücretlere oranı 2002 yılındaki düzeyinden hâlâ yüksektir. İhtiyatlı olmak kaydıyla, sermayenin bu üst grubunun toplam sermaye için gözlemlerimize aykırı gelişmeler sergilediği, kâr baskısını toplam sermaye gibi hissetmediğini belirtmek mümkündür. Özmucur'un büyük kamu sanayi için sunduğu bulguları, açık ya da gizli özelleştirme programlarına alınmış olan bu kurumların devlet ve sermaye için anlamının değer üretmek değil, varlık transferi olduğunu sergilemektedir. Üretim baskılaması yaşayan bu kurumların faaliyet kârlarındaki düşüş, satış esnasında varlıklarının piyasa değerlerinin de aşınması anlamına gelerek, piyasa fiyatlarının çok altında satılmalarına neden olmaktadır. Bu anlamda söz konusu kurumların mevcut kârı, David Harvey'in "el koyarak birikim" olarak adlandırdığı sürecin sonucunda, sermaye için kazanca dönüşmektedir.

Şekil 7: ISO Büyük Sanayi İşgücü Verimliliği ve Ücretler

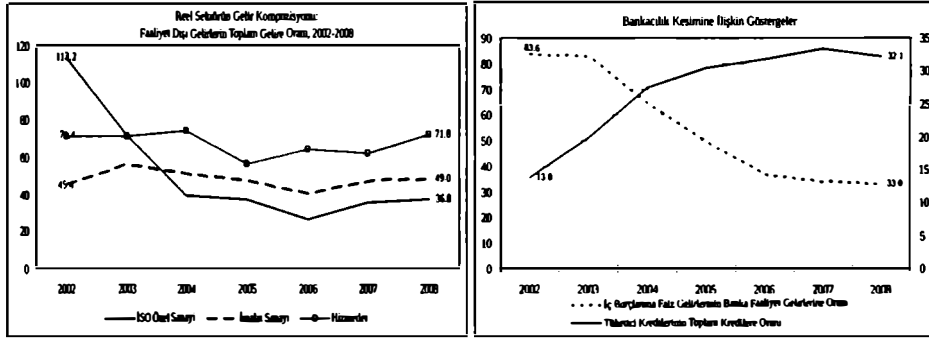

Kaynak: Özmucur (2009: 162-167) da sunulan verilerden türetilmiştir.

31 En önemli farklar arasında bizim çalışma saati başına yaptığımız verimlilik hesaplamalarının Özmucur'un çalışmasında "kişi başına" yapılması ve bizim 1994 temelli fiyat endekslerini kullanmamız, Özmucur'un ise 2005 temelli endeksleri kullanması yer almaktadır.

Kriz dönemlerinde toplam sermayenin giderek daha büyük ölçekte borç sermayeye dönüşümüyle birlikte, sermayenin emekle ve başka sermayelerle kurduğu ilişkiler de önemli ölçüde değişir. Marx, sermayenin farklı işlevlerini tanımlarken, sermayeyi kullananın, kendi sermayesi ile iş görürken bile, *sermayenin sahibi ve sermayenin kullanıcısı* olarak iki kişiliğe bölündüğünü; bu anlamda toplam kârın *sermaye işlevinin* getirisi olan üretim (*faaliyet*) kârı ile *mülkiyet olarak* sermayenin getirisi, yani faiz arasında bölündüğünü vurgulamaktadır. Marx'ın ifadesiyle, sanayi kapitalistinin kârı, *kendine ait sermaye ile çalıştığı zaman bile*, faiz ve girişim kârına bölünür (Marx, 2003b: 330). Burada önemli olan faiz getiren sermayenin, *işlev olarak* sermayeden farklı ve ayrı, *mülkiyet olarak* sermaye oluşudur. Faiz getiren sermayenin, faiz getiren sermaye olarak *karşısı*, ücretli emek değil, *üretken sermayedir* (Marx, 2003b: 333). Para kapitalistler için birikimin kaynağını teşkil eden kâr, yalnızca, üretken kapitalistlerin emekten aşındıkları artı-değerden bir aşırmadır. Bu anlamda borç sermayesi, hem sanayi ve hem de ticaret kapitalistlerinin zararına birikir (Marx, 2003b: 445). Ortalama kâr oranlarının baskılandığı böylesi dönemler kredi ve spekülasyonun da artış dönemleridir. Zarar korkusu sermayenin *mülkiyet olarak* işlevini kamçulamakta, *sermaye sahibi olarak* elde ettiği faaliyet gelirlerini baskılayarak, faiz gelirlerini artırmaktadır. Şirketler bilançosunda bunun anlamı faaliyet dışı gelirlerdeki artıştır.

Şekil 8: Bankaların Faaliyetlerine İlişkin Seçilmiş Göstergeler

Kaynak: TCMB, ISO ve Bankalar Birliği verilerinden derlenmiştir.

Şekil 8'de okuyucuya bu ilişkinin *krizin teğet geçtiği ülkedeki* yansımaları sunulmaktadır. Şeklin sol parçasında reel sektör olarak adlandırılan finans dışı sektörlerin toplam gelirlerinde faaliyet dışı gelirlerin payı sunulmaktadır.³² Yukarıdaki toplam sermaye ve büyük sermaye ayrımını burada da sürdürürsek şunu söylemek mümkündür: Genel olarak imalat sanayinde bile, toplam gelirin yarısı faaliyet dışı gelirlerden, *mülkiyet olarak* sermaye işlevlerinden gelen gelirden oluşmaktadır. Bu gelir devlet tahvilleri, yabancı para ve kur kazançları ve tabi ki faiz geliridir. Mülkiyet

32 İmalat sanayi ve hizmetler sektörüne ilişkin gözlemler TCMB sektör bilançolarından, ISO özel sanayiye ilişkin gözlemlerse ISO verilerinden yararlanılarak hesaplanmıştır.

olarak sermaye işlevinden gelen gelir hizmetler sektöründe toplam gelirin % 70'leri düzeyindedir. Büyük sermaye için bu oranlar doğrudan mülkiyet olarak finans sektörüyle kurdukları ilişkiler dikkate alınarak yorumlanmalıdır. İSO verileri doğruysa 2002'de, henüz 2000/2001 krizinin etkileri sürerken, faaliyet dışı gelirlerin toplam gelire oranı % 113,2'dir. Büyük sermayenin mülkiyet hakkı olarak yorumlayabileceğimiz bu gelirlerin en büyük parçası hiç kuşkusuz kamu borç kâğıtlarıdır. Yani devletin borcu, *sermayenin alacağıdır*. Bu ilişki mali sermayenin bir tür ideal temsilcisi sayılan bankacılık kesiminin gelişiminden de izlenebilir. Şekil 8'in sağ parçasında ise bankaların kamu borçlanmasından elde edilen gelirlerinin asıl faaliyetlerinden elde ettikleri faiz gelirlerine oranı ile tüketici kredilerinin (kredi kartılarını da kapsamaktadır) toplam krediler içindeki payları sunulmuştur. 2000'li yıllardan bu yana sürekli istikrar programları sonucu kamu açıkları önemli ölçüde küçülse de borçlanma faizlerinin bankacılık kesiminin asıl işlevlerinden elde ettiği faiz gelirlerine oranı % 30'ların üzerindedir. Tüketici kredileri de, bu dönemde gözlemlenen hane halkları borçlarındaki artışların yansıması olarak, hızla artmakta ve toplam krediler içindeki payları 2002'deki % 13,8'lik payından 2008'de % 32,1'e yükselmektedir. Tüketim artışlarını ve bu yolla sermaye birikimini teşvik eden bu borçlanma mekanizması finansın emekçi sınıflar üzerinde kurduğu yeni bir sömürü biçimidir. İlke olarak, emekçi sınıflar borçlanma faizini doğrudan ücretlerinden öderler. Böyle bir işlemdeki faiz, kesin olarak sömürüyü temsil eder çünkü emekçi hane halkları bir eşdeğeri olmaksızın emek sürecindeki haklarının bir kısmından vazgeçerler (Foley, 2010: 146). Bu sonuçlar birlikte yorumlandığında, *krizin teğet geçtiği ülkedeki* kredi ve borçlanma ilişkisinin, mali sermayenin küresel öyküsünü, "*devlet borçları-sermayenin mülk edinmesi-halkların ödemesi*" şeklinde tekrarladığını söylemek mümkündür.

iv) "Devletin" ve "Milletin" Açığı: *Kapitalizmin Krizini Kimler ve Nasıl Öder?*

Kredi ve borç ilişkisi, yalnızca aşırı sermayenin üretim dışı alanlarda değerlendirilmesinin aracı değildir. Sermayenin bolluk dönemleri emek gücü fazlasının ve ücretler üzerinde baskıların arttığı dönemlerdir. Yani sermayenin bolluğu atıl emeğin de bolluğudur. Yine aynı dönemler, sermayenin insanları daha fazla tüketim çağırdığı, borçlanmayı teşvik ettikleri dönemlerdir. Üretken sermayenin kâr baskısıyla işsizleşen, düşen ücretleriyle yaşamsal minimumlarını karşılayamayan emekçi kitleler için böylesi dönemlerde tüketmek, aynı zamanda zorunlu olarak borçlanmaktır. Tarihsel olarak burjuvazinin, insanlara var olmak için vaat ettiği çalışma özgürlüğünün yerini, böylesi dönemlerde, tüketmek için borçlanma *özgürlüğü* almaktadır. Borçlanma ilişkisi bir yönüyle sermayenin eksik talep sorununa çare gibi görünse de diğer yönüyle emekçi sınıfların tüketim güçlerini yapay olarak yükselterek, emek gücünün toplumsal maliyetinin de artmasına neden olmaktadır. Bu yapay tüketim teşviki kısa dönemde sermaye için (*mallara olan*) talep, uzun dönemde sermayeden (*ücret artışı*) taleptir. Başka bir deyişle sermayenin, kâr oranlarındaki düşüşü engellemek için emekçi sınıfları kredi yoluyla tüketim çağırması, izleyen dönemlerde emekçi sınıfların minimum ücret taleplerini de artırarak, ser-

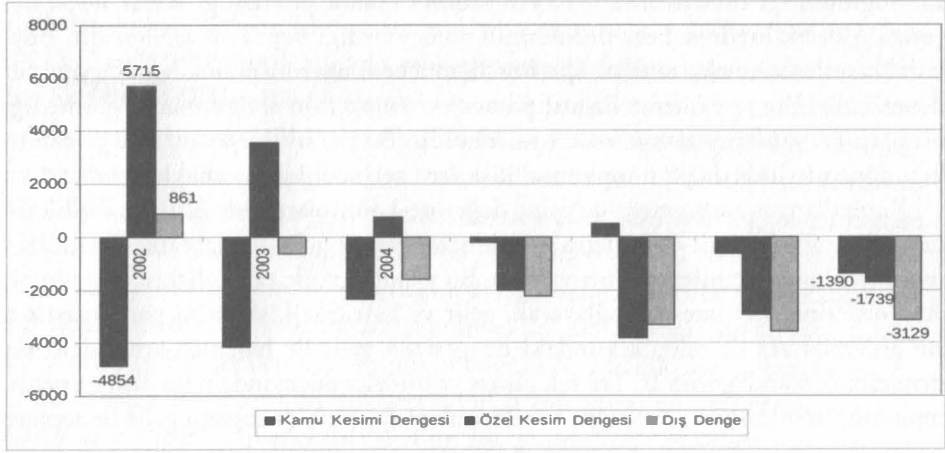
mayenin kârlılığı üzerinde bir tehdide dönüşebilmektedir. Öte taraftan aşırı finansın yoğunlaştığı dönemlerde, Marx'ın fabrika olarak tasarladığı *somut toplumun* yerini, giderek kredi ve borç ilişkilerinin yönlendirdiği *hayali bir toplum* alır. Böylesi dönemlerde emekçi sınıflar için borçlanma hem bir zorunluluk hem de yeni bir denetimdir. Borç ve ödeme ilişkisi potansiyel emekçinin somut olarak görmediği bir patrona, *mülkiyet olarak sermayeye*, itaatidir. Bu ise, hiç kuşkusuz, burjuvazinin kriz dönemlerinde dağılan toplumsal ilişkiler üzerindeki yeni tahakkümüdür.

Kapitalizmin ekonomisi, değişim değerine konu olan tüm iktisadi ilişkilerin parasallaştığı, iktisadi dengelerin arz ile talep *ya da* gelir ile harcama arasındaki uyum şeklinde biçimlendiği bir yapıdır. Bu yapıda arz ile talep ilişkisi, *değerin* piyasa değerine çevrilmesini sağlayarak, gelir ve harcama ilişkilerini parasallaştırır. Bu anlamda arz ile talep arasındaki dengesizlik gelir ile harcama arasındaki bir dengesizlik olarak görünür. Tek tek piyasa ve bireyler düzeyindeki bu denge arayışı, toplumun bütününde de toplam arz ile toplam talep *ya da* toplam gelir ile toplam harcama dengesi şeklinde tekrarlanır. Elbette tüm iktisadi kategoriler açık *ya da* örtük olarak daha büyük bir toplum tasarımıyla türetilmiş soyutlamalardır. Bu anlamda liberal geleneğin *makro* tanımı (*şimdilerde giderek değişse de*) ulus ve halk ekseninde toplulaştırılmış bir bütünü tarif etmektedir. Böylesi bir kavrayışta toplum halk şeklinde özgür bireylerin toplamıdır ve toplumun zenginliği halkların ücret, kâr ve rant olarak gelirlerinin toplamıdır. Bu anlamda makro denge, toplam gelirin halk tarafından harcanmasıyla gerçekleşir. Bu tür bir yaklaşımda makro dengesizlik, tanım gereği, bütünün *yani ulusun* dengesizliğidir ve bu nedenle de halklar dengesizliğin bedelini ödemelidir. Burjuvazinin kriz dönemlerinde halklara yaptığı olağan çağırının (*ödeme*) siyasal temelleri bu zemin üzerine kuruludur.

Çalışmanın başında, krizin parasal görünümüne ilişkin küresel ölçekte sürdürdüğümüz analizi, *krizin teğet geçtiği ülkenin* makro dengeleri üzerinden tekrarlıyoruz. Standart iktisadın muhasebe mantığında bir ulusun makro dengesi, devletin *içi ve dışını* tarif eden, devlet, özel kesim (*sivil toplum ya da halk*) ve dış dünya gelir ve harcamaları arasındaki denkliliği tarif eder.³³ Kural olarak toplam düzeyde sağlanması zorunlu olan bu eşitlik *devlet, halk ve dış bütçenin* her birinin *tek tek* denk olması *ya da* bu dengesizliklerin asimetrik bileşimleriyle sağlanabilir. Muhasebe mantığında ulusun dışa açık vermesi, dışardan içeriye para (borç) girmesi anlamına gelir. Şekil 9'da Türkiye'nin 2002 yılından bu yana makro dengesinin görünümüleri sunulmuştur. Bu resim bütün olarak değerlendirilecek olursa kamu (devlet) borçlarının yerini giderek halk borçlarının aldığı ve 2008 yılına gelindiğinde devlet ve halkın, yani toplamda ulusun dış dünyaya reel anlamda çok daha fazla borçlu olduğu görülmektedir.³⁴

33 Kural olarak kamu ve özel kesim dengelerinin toplamı dış dengeye eşittir. 2008 yılı dikkate alındığında (-1390) kamu açığı + (-1739) özel açık = (3129) dış açık.

34 Keynesci geleneğe sadık yapısal kırılma analizleri, krizi ulusun toplam gelirleriyle dış borçları arasındaki orantısızlıklar üzerine kurgulamakta ve belirli bir eşiliğin üzerindeki dış borçlanmanın sürdürülemez olacağı şeklinde yorumlarda bulunmaktadır. Hiç kuşkusuz teorik çatıları liberal argümanlarla kuşatılmış olan bu yaklaşımlarda da, kriz sonuçta ulusun (yani devletin ve milletin) ödeme güçleriyle ilişkilendirilen ve dış sermaye girişleriyle güçlenen bir tür "gelir ile harcamalar" arasındaki dengesizliktir.

Şekil 9: Ekonominin Makro Dengesi, 1994=100, Bin TL

Kaynak: Devlet Planlama Teşkilatı verilerinden derlenmiştir.

Marksist iktisat geleneğinde yapısallığın tarifi toplumun tarifidir. Bu anlamda Marksist geleneğin liberal analizin makro tarifine ilk itirazı, bu görüşün halk düzeyinde eşitleyip toplulaştırdığı “sivil” toplumun, özünde mülkiyet ve sınıflar ekseninde ayrılmış bir toplum olduğudur. Bu tür parçalanmış bir toplumda halk ekseninde toplulaştırılmış bir bütün tanımı *olsa olsa* toplumun yanlış kurgusudur. Burjuva toplumunda denge ya da dengesizliğin anlamı sınıflar ölçeğinde farklıdır. Marksist geleneğin izinden gidenler için, hangi temele dayandığı saptanmadan, arz ve talep ilişkisiyle hiçbir şeyin açıklanamayacağı açıktır: “Arz ve talep, daha ileri bir tahlilde, toplumun toplam gelirini aralarında paylaşan ve bunu gelir olarak harcayan ve dolayısıyla gelirin yarattığı talebi oluşturan, farklı sınıfların ve sınıfların farklı kesimlerinin varlığını öngörür” (Marx, 2003b: 174). Kapitalist üretimin gerçek iç yasalarının, arz ile talebin karşılıklı etkileri ile açıklanamayacağı açıktır.

Tablo 3: Toplumsal Sınıfların Fazla/Açık pozisyonları, Milyon TL, 1994 Fiyatları

	Reel Fazla/Açık (1994=100)						
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Burjuvalar	91.4	74.1	53.7	42.7	34.6	50.1	50.9
Kentli Profesyoneller	18	9.4	11.5	3	3.8	2.1	1.5
Küçük İşletme Sahipleri	68	68.3	94	42.3	70.6	63.9	38.6
Kentsel Rantiye	32.8	-2	-7.8	-7.9	-3.4	-2.4	-4.3
Küçük Burjuvalar	6.8	12.3	9	3.8	6.6	2.4	-5.9
Büyük Köylü	59.4	46.8	35	35.9	13.2	11.1	13.6
Köylü	15.8	15	8	5.9	1.6	3.4	1.6

Kırsal Rantiye	-2	-2.3	0.3	-1.1	-2.1	-0.3	0.0
Topraklı Geçimlik Köylü	-36	-2.4	-12.3	-14.5	-5.1	-5.4	-8.3
Nitelikli Emekçi	30.4	31.5	15.9	9.1	9	18.6	21.7
Kentli Emekçi	6.3	-12.5	-20.2	-42.6	-73.5	-66.9	-61.2
Mülsüz Emekçi	-1.2	-16.1	-1.9	-16.1	-18.8	-11.0	-36.3
Tarım Emekçisi	-1.1	-4.1	-2.6	-3.1	-3.4	-9.0	-12.2
Topraksız Geçimlik Köylü	-1.4	-1.8	-1.7	-2.6	-6	-5.4	-3.3
Kentsel İşsiz	-7.8	-14.2	-6	-11.7	-10.8	-2.5	-2.5
Kırsal İşsiz	-1.1	-3.2	-1.4	-2.4	-2.5	-1.8	-2.2
Çalışmayan	-2.1	-7	-2.3	-3.6	-4	-6.0	-5.0
Emekli	-23.8	-28.8	-24.5	-49.8	-42.6	-49.1	-42.2
Toplam	252.6	163.1	146.7	-12.8	-32.6	-8.2	-55.4

Marx'ın gerçekte arz ile talebin hiçbir zaman eşit olamayacağı ya da eşit olursa bunun sırf rastlantısal olduğu; toplam gelirlerin toplam harcamalara eşit olsa da, parasal düzeydeki bu eşitliğin değerler düzeyinde de bir eşitliğe karşılık gelemeyeceği³⁵ şeklinde özetleyebileceğimiz uyarılarını akılda tutarak, Tablo 3'te toplumsal sınıflar düzeyinde ayrıştırılan gelir ile harcama dengeleri sunulmuştur. Tabloya göre, mülkiyet sahibi sınıfların dışında, toplumun neredeyse tüm emekçi katmanları gelirleriyle harcamalarını karşılayamamakta ve *açık* vermektedirler. Söz konusu açıklar devletin yeniden aktarım mekanizmaları, aileler arası dayanışma ağları gibi mekanizmaların yanı sıra mali kurumlara borçlanmayla finanse edilmektedirler. Tüketici kredilerindeki artışlar bu tür borçlanma gereğinin somut göstergesidir. Bu gözlemden hareketle emekçi sınıfların genel olarak açık veren, *borçlu* sınıflar olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu ise, yukarıda vurgulandığı gibi, emekçi sınıflar için yeni bir sömürü ilişkisinin giderek yaygınlaştığı anlamına gelmektedir. Emekçi sınıf katmanlarında bu ilişkinin yine tek istisnası nitelikli emekçiler için gözlenmektedir. Bu sınıf toplamda fazla vermektedir. Genel olarak bu görünüm liberallerin halk düzeyinde toplulaştırıp devlet düzeyinde konsolide ettiği makro dengenin, toplumun özünde, yani toplumsal sınıflar ekseninde nasıl farklılaştığını ortaya koymaktadır. Devlet düzeyinde açığın toplumsal karşılığı sınıflar düzeyinde asimetriktir: Mülkiyet sahibi sınıfların fazlası, *emekçi sınıfların açığı*. Öyleyse sorumuzu yineleyelim: *Kapitalizmin krizini kimler öder?*

IV. Sonuç: Sermaye'ye Karşı "Emeğin Karşı Stratejisi" ya da *Mücadele Olarak Emek*

Yukarıda sunduğumuz gözlemleri ana hatlarıyla şu şekilde toplamak mümkün: (i) Türkiye'de emekçi sınıflar ortalamada giderek daha fazla çalışmakta, yani ka-

pitalist sınıfların ele geçirdiği artı-emek zamanı artmaktadır; (ii) emek zamanının kapitalist sınıflara parasal maliyetlerinde (ücretlerde) reel bir artış gözlenmektedir. Diğer taraftan emek gücünün toplumsal olarak yeniden üretim maliyetleri de artmakta; reel ücretlerdeki artış giderek toplumsal olarak gerekli bu minimum düzeye doğru yaklaşmaktadır; (iii) ortalama toplumsal sermaye ciddi bir üretkenlik baskısıyla karşı karşıyadır. Nispi artık değerin sınırlarını tanımlayan bu baskı, ortalama toplumsal sermayenin yaşadığı kâr baskısının bir yansımasıdır; (iv) sabit sermayenin canlı emeğe ikamesini ya da canlı emek başına düşen sabit sermayedeki artışları gerekli kılan nispi artık değer kazanımları, sermayenin bütünü için değil, *daha çok*, onun en güçlü katmanları için geçerli olan bir stratejidir. Bu açıdan İSO büyük özel sanayi sonuçları değerlendirildiğinde, toplam sermaye için gözlemlenen verimlilik baskısının bu grup için geçerli olmadığı, bu grup için işçi başına verimlilikte bir artış gözlemlendiği ortaya çıkmaktadır. Bu gözlem üretken sermayenin ortalama da değersizleşirken, büyük sermaye için mutlak ve nispi düzeylerde değerlenmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Sermayenin farklı katmanları arasındaki üretkenlik farklılığının doğal sonucu ortalama verimliliğin altına düşen katmanların değersizleşerek yok olmasıdır; (v) üretkenlik baskısı kâr oranlarında bir baskıya karşılık gelse de toplam kâr hâlâ artmaya devam edebilir. Azalma gösterse de artı değerin hala pozitif oluşu bu artışın en önemli nedenidir. Diğer bir nedeni de *mülkiyet olarak sermayenin* getirisindeki, yani faaliyet dışı kârlardaki artışlardır. Artı değerin yeniden dağılımı anlamına gelen bu artışların en önemli kaynağı devlet borçlanması ve iç borç faiz ödemeleridir. Bu anlamda devlet borçlanmasının sonuçları, sermayenin mülklenmesi ve bunu emekçi halkların ödemesidir.

Bölünmüş bir toplum olan kapitalizmde “krizi kim öder” sorusunun yanıtı, *sermaye ile emeğin* “birlikte ama karşıt” var oluşlarının sonucu olarak, karşı toplumsal mücadelenin gücüne bağlıdır. Krizin sermaye açısından anlamı, değersizleşmedir. Sermayenin rekabet edemeyen parçalarının yok olması, birikmiş mülklerin piyasa değerlerinin erimesi ve genel olarak *işin* çöküşü bu değersizleşmenin doğal parçalarıdır. İşin değersizleşmesi burjuva toplumunda *iş için insanın* değersizleşmesidir. Bu ise işe dönüşmüş bir toplumda genel olarak toplumun değersizleşmesidir. Bu anlamda genelleşmiş bir krize karşı mücadelenin özü burjuva toplumuyla mücadeledir ve bu mücadelenin tarihsel olarak taşıyıcısı, burjuva toplumunun *karşı gerçekliği* olarak emekçi sınıflardır.

Sınıf mücadelesinden bağımsız bir sermaye tahayyülü, sınıfsız bir kapitalizm tahayyülü ile aynı anlama gelir. “Marx’a göre sermaye her şeyden önce, toplumsal bir ilişki, özellikle de burjuva toplumunun sınıfları, yani kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki mücadeleye özgü bir toplumsal ilişkidir”(Cleaver, 2008: 116). Bu anlamda kriz anları sermaye ile emek arasındaki mutabakatın çözüldüğü, toplumsal gerçekliğin çelişik bir uyumdan, gergin bir mücadeleye dönüştüğü anlardır. Politik mücadelenin yoğunlaştığı bu anlar gerçekliğin ele geçirilme anlarıdır. Bu

anlamda emeğin karşı mücadelesinin hareket noktasını sermayenin emeğe yaptığı “ödeyiniz” çağrısının her düzeyde terk edilmesi, sermayenin budadığı geçmiş kazanımların *tek tek* istenilmesi oluşturur. Kriz anlarında sermayenin geçmiş toplumsallığının bilincini ve pratiğini sermayeden istemek radikal bir mücadele için haklı bir başlangıçtır: İnsanca yaşam için gerekli ücret, daha az çalışma, iş güvencesi, eğitim ve sağlık gibi kamusal haklar bu tür dönemlerde sermayeye karşı radikal mücadele araçlarıdır. Kriz emekçi sınıflar için toparlanmayı olduğu kadar, bölünmeyi de güçlendirir. Burjuvazinin kendi mantığında *soyut emek* haline dönüştürdüğü kitlelerin, giderek var olmak için taleplerini ve mücadelelerini ortaklaştıran insanlara, soyut emeğin somut emeğe dönüşümü bu toparlanmanın nesnel düzeyde hazırlayıcısıdır. Ancak sefalet emekçi sınıfların bölünmesinin ve tutuculuğunun da besleyicisidir. Bu nedenle karşı siyasetin gücü emekçi sınıfların her düzeydeki mücadelesinin uyumlulaştırılabilme ve çıkar bilincinin somut düzeyde bu mücadelelerin içine yerleştirilebilme kapasitesiyle sınırlıdır. “Sermayeye karşı gerçek birlik, ancak sınıfın çeşitli kesimlerinde yürütülen mücadeleleri birbirinin tamamlayıcısı olacak şekilde birleştiren bir mücadele sayesinde gerçekleşir. Mücadeleler arasında böyle bir tamamlayıcılık olmadan, ‘sınıf bilinci’ sadece ideolojik bir açıklamadır; bu anlamda ‘sınıf bilinci’ fuzulidir” (Cleaver, 2008: 70).

Bu sorun elbette Marksist düşünce geleneğindeki eski ve en temel sorunlardan birine -sınıf bilincinin oluşumunda toplumsal pratiklerin ve örgütsel yapıların rolü üzerine sürdürülen tartışmalara- karşılık gelmektedir. Kriz tartışmalarının belki de en az yoğunlaştığı konulardan biri sermayeye karşı bir eylem olarak sınıf mücadelesidir. Bu sorun burjuvazinin yoğunlaşan şiddeti karşısında emekçi sınıfların mücadele yöntemlerini olduğu kadar, bu mücadelenin kapsam alanını da belirler. İşçi sınıfını bir sınıf olarak egemen sınıflarla karşı karşıya getiren tüm pratikler, bu süreçlerde emekçi sınıfların mücadele gücü ve elbette emekçi sınıfların her düzeydeki örgütlerinin bu mücadeleyi taşıyıcı rolleri, karşı gerçekliğin politik mücadeleleridir. *Tıpkı “Tekel İşçileri”nin yaptıkları gibi...*

Kaynakça

- Arrighi, G. (2000) *Uzun Yirminci Yüzyıl*, Ankara: Imge Kitabevi
- Bahçe, S. (2007) “Çin: İlk Birikimin ve Üçüncü Serfliğin Mucizesi”, *Mülkiye*, XXXI (255), 155-178.
- Bleaney, M. F. (1976) *Underconsumption Theories: A History and Critical Analysis*, Londra: International Publishers.
- Brenner, Robert (2007) *Ekonomide Hızlı Büyüme ve Balon: Dünya Ekonomisinde ABD’nin Yeri*, İstanbul: İletişim.
- De Brunhoff, S. (2009) *Marx’ın Para Teorisi*, İstanbul: Kalkedon.
- BSB [Bağımsız Sosyal Bilimciler] (2008) *2008 Kavşağında Türkiye: Siyaset, İktisat ve Toplum*, İstanbul: Yordam.
- BSB (2009) *Türkiye’de ve Dünyada Ekonomik Bunalım*, İstanbul: Yordam.
- Carchedi, G. (2009) *Başka Bir Avrupa İçin: Avrupa’nın Ekonomik Bütünleşmesinin Sınıf Tahlili*, İstanbul: Yordam.
- Cleaver, H. (2008) *Kapitali Politik Olarak Okumak*, İstanbul: Otonom.

- Foley, D. (2010) *Kapital'i Anlamak: Marx'ın İktisat Teorisi*, Ankara: Arkadaş.
- Foster, J. B. (2008) *Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz*, İstanbul: Kalkedon.
- Holloway, J. (2003) *İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek*, İstanbul: İletişim.
- ILO (2009) *World of Work Report*, Cenevre [www.ilo.org].
- Kaldor, N. (1939) "Speculation and Economic Stability", *Review of Economic Studies*, 7(1), 1-27.
- Köse, A. H. ve S. Bahçe (2009) "'Yoksulluk' Yazının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek", *Praksis*, 19, 385-419.
- Köse, A. H. ve A. Öncü (2003) "İktisadın Piyasası, Kapitalizmin İktisadı", *İktisat Üzerine Yazılar I: Küreselleşme, Bölüşüm, Birikim* (eds. A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan) içinde, İstanbul: İletişim.
- Köse, A. H. ve A. Öncü. (2006) *Tahsildarlar ve Borçlular: Karşı-İktisat Gözüyle Dünya Kapitalizmi ve Türkiye*, İstanbul: Evrensel.
- Köse, A. H. ve A. Öncü (2007) "Imbalances in the World Economy and Congestion in the Periphery", *Neoliberal Globalization as New Imperialism: Case Studies on Reconstruction of the Periphery* (eds. A.H. Köse, F. Şenses ve E. Yeldan) içinde, New York: Nova.
- Köse, A. H. ve Öncü, A. (2009) "Marksist Perspektiften Krize Bakış: Başka Bir Dünya Mümkündür", *Toplum ve Hekim*, Cilt 24, Sayı 1.
- Mandel, E. (2008) *Geç Kapitalizm*, İstanbul: Versus.
- Marx, K. (1969) *Theories of Surplus Value*, Vol 2, Moscow: FLPH.
- Marx, K ve Engels, F. (1975 -) *Collected Works*, London: Progress.
- Marx, K. (2000) *Kapital 1. Cilt*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2003a) *Kapital 2. Cilt*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2003b) *Kapital 3. Cilt*, Ankara: Sol.
- Minsky, H. P. (1982) *Can "It" Happen Again? Essays on Instability and Finance*, New York: M.E. Sharpe.
- Minsky, H. P. (2008) *Stabilizing an Unstable Economy*, New York: McGraw-Hill.
- O'Connor, J. (1995) *Birikimin Bunalımı: Yeni Bireycilik, Sınıf Mücadelesi ve Çağdaş Kapitalizm*, İstanbul.
- Perelman, M. (2000) *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, Londra: Duke University Press.
- Savran, S. (2008) "Küreselleşme ve Yeni Dünya Düzeni: Emperyalizm ve Savaşın Yeni Dinamikleri", *Küreselleşmenin Krizi* (eds. A. Freeman ve B. Kagarlitsky) içinde, İstanbul: Yordam.
- Sweezy, P. (2007) *Kapitalist Gelişme Teorisi*, İstanbul: Kalkedon.
- Vasudevan, R. (2009) "Kredi Krizi: Doların Uluslararası Rolü Sorgulanıyor mu?", *Monthly Review, Bağımsız Sosyalist Dergi*, Temmuz 2009, Sayı 21, Kalkedon: İstanbul.
- Wood, E. M. (2003) *Kapitalizmin Kökeni Geniş Bir Bakış*, İstanbul: Epos.

EKLER**Tablo Ek. 1: Hanehalkalarının Sınıf Pozisyonları**

Kentli Mülk Sahibi Sınıflar	2379366	2254666	2612421	2505598	2628995	2361491	2662285
Burjuvalar	401239	463418	484830	514410	475915	559379	489053
Kentli Profesyoneller	80614	94848	95898	52150	78678	38699	30857
Küçük İşletme Sahipleri	1646891	1475089	1656786	1609926	1860248	1671978	1987826
Kentsel Rantiyeler	250621	221309	374907	329112	214154	91436	154549
Küçük Burjuvalar	1017918	1143166	967865	1122232	1208744	952495	965219
Kırsal Mülk Sahibi Sınıflar	1474097	1332379	1021177	1048966	681610	564130	359370
Büyük Köylü	604224	571073	391083	572009	303684	262721	153782
Köylü	744670	635598	498484	403347	264413	281838	176133
Kırsal Rantiyeler	125203	125709	131610	73610	113513	19571	29455
Topraklı Geçimlik Köylü	1882417	1324682	1331533	1170466	1003707	750305	880547
Kentli Emekçiler	7431284	7845815	8410805	8848692	9107095	9777755	9802051
Nitelikli Emekçi	948188	1045575	999310	1165107	877241	897657	903992
Kentli Emekçi	4493439	4201147	5189579	5218781	5536960	5726998	5309340
Mülsüz Emekçi	1472969	2118572	1806818	1979476	2275557	2660371	3041861
Kentsel İşsiz	516688	480520	415098	485328	417337	492729	546858
Kırsal Emekçiler	630982	574010	658614	640475	829603	683726	746263
Tarım Emekçisi	161422	194477	305599	261539	391699	253571	300825
Topraksız Geçimlik Köylü	303117	229724	165657	233011	229882	226807	209178
Kırsal İşsiz	166442	149809	187358	145926	208022	203348	236260
İşgücü Dışındakiler	1630581	2269777	2094121	2212591	2229798	2247993	2378503
Çalışmayan	266996	254107	224892	242147	305403	352984	348345
Emekli	1363585	2015670	1869230	1970444	1924395	1895009	2030158
Toplam	16446644	16744495	17096537	17549020	17689552	17337894	17794238

Ek. 2: Hane Sınıflarındaki Toplam Nüfus

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Burjuvalar	1662717	1896591	1975125	2104914	2071791	2288095	1957524
Kentli Profesyoneller	300490	309318	342181	164112	290617	125329	93403
Küçük İşletme Sahipleri	7633951	6752654	7486954	6995774	8409822	7377261	8536241
Kentsel Rantiyeler	549281	607159	767973	902384	732157	250186	466770
Küçük Burjuvalar	4614563	5287817	4535540	5096389	5492606	4363528	4367956
Büyük Köylüler	2111866	2071774	1201805	2075173	928237	775427	476621
Köylüler	3649996	3016203	2093926	1800753	1072608	1193891	672516
Kırsal Rantiyeler	303610	461504	314075	192005	407301	69312	80988
Topraklı Geçimlik Köylüler	9116268	7554366	7210304	5830108	4812048	3454925	3690836
Nitelikli Emekçiler	3429618	3809878	3604970	4321274	3287464	3142510	3140112
Kentli Emekçiler	19976186	18686769	23080201	23814612	24783830	25093549	23791660
Mülksüz Emekçiler	6141694	8583320	7564828	8140348	9479158	10462829	11818245
Tarım Emekçileri	731238	891912	1365610	1198615	2003074	1254425	1268106
Topraksız Geçimlik Köylüler	1699107	1280062	860379	1122328	1127302	1263043	1027208
Kentsel İşsizler	1870174	1512767	1626049	1773993	1365890	1732851	1881440
Kırsal İşsizler	512146	458767	781708	542949	757497	765738	832625
Çalışmayanlar	366029	363716	281164	289788	430387	442632	467140
Emekli	3724098	5650989	5180848	5245649	5154012	4845227	5154333
Toplam	68393032	69195565	70273639	71611169	72605801	68900758	69723725

Küresel Kapitalist Krizin Yeniden Düşündürdükleri: Finansallaşma ve Devlet

Pınar Bedirhanoglu*

Öz

Kapitalist krizlerin anlaşılmasında önemli kuramsal araçlar sağlayan Marksist kriz yaklaşımları, Marx'ın metinlerinin yorumlanması kadar, kapitalizmin tarihsel gelişimi içinde ortaya çıkan büyük kapitalist krizlerin öğrettikleriyle de şekillenmiştir. Bu makale, kapitalizmin krizlerini eksik tüketim, azalan kâr oranları ve aşırı birikim eğilimleri etrafında açıklamaya çalışan Marksist kriz yaklaşımlarının günümüz krizine ilişkin temel savlarını, finansallaşma ve devlet konularına odaklanarak gözden geçirmektedir. Makalede, aşırı birikimci kriz açıklamalarının eleştirel bir çözümlemesi üzerinden ayrıca, finansallaşmanın kalıcı bir nitelik kazandığı günümüz kapitalizminin, 1945'ten bu yana geliştirilen uluslararası uyumlaştırma mekanizmaları ve devletlerin neoliberal dönemde içinden geçtikleri yeniden yapılanma sayesinde, iktisadi istikrarsızlıkların sert siyasi çatışmalara eklemlenmesini önleme kapasitesini artırmış olduğuna dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Marksizm, kriz, aşırı-birikim, finansallaşma, devlet

Rethinking on Financialisation and State within the Context of the Global Capitalist Crisis

Abstract

Marxist crisis perspectives that provide significant conceptual tools to make sense of capitalist crises have been developed by the lessons derived from big capitalist crises burst in the development of capitalism besides the interpretations of Marx's own texts. This article overviews the main arguments made by those Marxist perspectives that explain current capitalist crisis on the basis of the under-consumption, falling rates of profit and overaccumulation tendencies of capitalist accumulation by focusing on financialisation and state. Through a critical analysis of overaccumulation arguments on crisis, it attracts attention to the fact that contemporary capitalism, within which financialisation has acquired permanent character, has increased its capacity to prevent the articulation of economic instabilities to sharp political conflicts by the help of the international coordination mechanisms developed since 1945 and the restructuring the states have passed through in the neoliberal period.

Key Words: Marxism, crisis, overaccumulation, financialisation, state

* Yrd.Doç.Dr., ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü

Kapitalizmin krizleri üzerine Marksistler arasında yapılan tartışmalar, konunun doğası gereği, kapitalist üretim ilişkilerinin nasıl tanımlanabileceği, ne tür içsel çelişkiler barındırdıkları ve dolayısıyla nasıl dönüştürülebilecekleri gibi temel nitelikteki sorularla ilgili tartışmalardır. Farklı siyasi pozisyonlar arasında sert polemiklerle devam edegelen bu tartışmalar içinde, sermaye birikim sürecinin temel çelişkisinin nasıl tanımlandığına bağlı olarak kabaca, eksik tüketim, aşırı üretim, orantısızlık, aşırı birikim ya da azalan kâr oranları eksenleri etrafında şekillenmiş görünen bir kamplaşma gelişmiştir. Bu makalenin temel amacı, günümüzde yaşanan küresel kapitalist krizin, bu farklı Marksist kriz yaklaşımları tarafından nasıl açıklandığını belirli eleştirel sorular etrafında gözden geçirmektir.¹ Bu yaklaşımlar, bugüne kadar, Marx'ın konuyla ilişkilendirilebilecek sistematik olmayan çözümlemelerinin (Clarke, 1994: 5) yanı sıra, kapitalist gelişme süreci içinde bugünkü krize kadar yaşanan üç büyük krize² ilişkin gözlem, veri ve yorumlarla da şekillenmiştir. Bu nedenle, bu tür bir çözümlemenin bize, günümüzde yaşanan kriz bağlamında ne tür önemli metodolojik soruların öne çıktığına ilişkin tarihsel bir bakış açısı kazandıracağı da düşünülmektedir. Makale, bu amaçla, günümüz krizine ilişkin tartışmalarda sık sık gündeme gelen finansallaşma ve devlet konularının, farklı Marksist yaklaşımlar tarafından nasıl kavramsallaştırıldığına dikkat çekmeye çalışacaktır.

İçinde bulunduğumuz küresel kapitalist krizin, Marksist yaklaşımlar tarafından en çok sorgulanan boyutu kuşkusuz finansallaşmadır. Ben Fine'in (2010: 18), "finansın, geleneksel sınırlarının ötesine geçerek, kişisel ve iktisadi-toplumsal yeniden üretim sürecine giderek daha fazla yayılması" şeklinde tanımladığı finansallaşma, aslında 1990'lardan bu yana çeşitli ülke ve bölgelerde sık aralıklarla patlak veren, fakat bulundukları coğrafyalarla sınırlandırılmaları büyük ölçüde başarılabilen finansal krizler nedeniyle uzun süredir tartışılan bir konuydu. Ancak, 2007 yaz ayında ABD'deki eşik altı konut kredisi piyasalarında patlak verip hızla bir resesyona ve dünya krizine evrilen son kriz, günümüzde finansallaşmanın ulaştığı olağanüstü düzeyin açığa çıkması ve yeni bir kaygı ve merakla sorgulanmaya başlanması için kritik bir dönemeç oluşturdu. Makalede daha ayrıntılı olarak açıklanacağı gibi, Marksist kriz yaklaşımlarının neredeyse tamamı, krizin yalnızca finansal bir kriz olmadığını vurgulayıp, kapitalist birikim süreci içinde finansallaşma eğiliminin altında yatan yapısal ya da ilişkisel dinamiklere dikkat çeken ortak bir tutum sergilediler. Bu çerçevede, günümüz krizinin, kökenleri 1945 sonrasına kadar götürülebilen daha derin bir kriz eğiliminin sonucu olduğu ileri sürüldü. Makalede gözden geçirilen yaklaşımların yine hemen hepsi, finansallaşma sürecini Marx'ın "itibarî (*fictitious*) sermaye" kavramından yola çıkarak kavramsallaştırdılar. Buna göre, bir

1 Bu makale, Şebnem Oğuz ve Tervik Doğan Toker'le her aşamasında yaptığım keyifli tartışmalar nedeniyle unutulmaz bir birlikte öğrenme ve düşünme süreciydi. Onlara, hakem ve tartışmacılara ve makalenin son halini dikkatle okuyup, yapıcı eleştiri ve önerilerini esirgemeyen Prof.Dr.Fikret Şenses'e çok teşekkür ederim.

2 1873, 1929, ve 1974'te başlayan krizler.

faiz getiren sermaye biçimi olarak finans, sermaye döngüsünün üretim aşamasının başlatılmasında kritik öneme sahiptir. Öte yandan, Holloway'ın "gelecek üzerine kumar" (Holloway, 1995: 17) tanımlamasını kısmen haklı çıkartacak biçimde, sürecin başlaması, artı-değer üretimi ve gerçekleşmesinin garantisi anlamına gelmektedir. Eğer bu başarılabilirse, kumar, faiz ve kâr elde edilerek kazanılmış olur. Ancak, sürecin başarısız olması olasılığı da her zaman bulunmaktadır. Marx'ın bu çerçevede faiz getiren sermayenin bir uzantısı olarak tanımladığı "itibarî sermaye", gerçekte varolmayan bir sermaye değil, sermayenin maddi gerçekliğinden bağımsız olarak varolan bir sermaye sahipliği iddiasıdır (Fine, 2008). Finansallaşma üzerine bu iki temel konuda benzer tutumlar takınan Marksist yaklaşımlar, buna rağmen, kriz çözümlemelerinde sermaye döngüsünün tamamına ya da üretim aşamasına odaklanmaları ya da günümüzde yaşanan finansallaşmayı kapitalizmin tarihsel gelişimi içinde geçici ya da kalıcı bir süreç olarak görüp görmemelerine bağlı olarak birbirlerinden farklılaşmaktadırlar. Marksist kriz ekollerinin kendi metodolojik bütünlükleri ve tarih okumaları içinde anlaşılması gereken bu farklılıklar, makalede karşılaştırmalı olarak incelenmeye çalışılacaktır.

Küresel kapitalist krize ilişkin Marksist tartışmalarda öne çıkan bir başka önemli konu da devletin bu süreçteki rolüdür. Mevcut krizle birlikte devletlerin 1980'ler öncesindeki müdahaleci tarzlarına geri dönebileceklerine ilişkin popüler yanılsama Marksistler arasında rağbet görmemektedir. Zira neoliberal dönüşüm süreci içinde finansallaşmanın önünün bizzat çeşitli devlet politikaları sayesinde açıldığı, dolayısıyla neoliberal dönemde devlet müdahalelerinin azalmak yerine biçim değiştirmiş olduğu üzerine yine ortak bir farkındalık bulunmaktadır. Nitekim Saad-Filho ve Yalman (2010: 1) tarafından yapılan tanıma göre, "kapitalizmin günümüzde aldığı biçim olan neoliberalizm, toplumsal hayatın tüm alanlarında sermayenin tahakkümünün yeniden sağlanmasına yönelik bir hegemonya projesini hayata geçirmek üzere, "müdahale etmeme" maskesi altında devlet gücünün sistematik olarak kullanılmasına dayanmaktadır." Bu tür eleştirel bir devlet anlayışından yola çıkan Marksist yaklaşımlar arasında, günümüz krizi bağlamında devlete ilişkin iki temel hatta tartışma yürütülmektedir. Bunlardan birincisi, devlet politikalarının krizle birlikte tekrar yeniden dağıtımcı bir nitelik kazanıp kazanmayacağı üzerinedir. Bu sorgulamaların arkasındaki Polanyici ümide dikkat çeken Radice (2009: 94), İngiltere hegemonyası altında toprak, emek ve paranın metalaştığı 19. yüzyıl kapitalizminin toplumsal tepkiler nedeniyle düzenleyici devletin geri dönüşü ile sonuçlanmasını tarihsel bir "çifte hareket" (piyasacı ve piyasa karşıtı) olarak yorumlayan Polany'i'nin bu çözümlemesinin, döngüsel bir tarih okumasına dönüştürülerek neoliberalizmin geleceğine ilişkin de benzer beklentilerin yaratılmasına temel oluşturduğunu vurgulamaktadır.³ Yeniden dağıtımcı devlet müdahalelerine geri dönülmesini –zayıf bir olasılık olduğunu kabul etmekle birlikte– sermaye birikim sürecinin eksik tüketim eğilimine karşı

3 2000'li yıllarda çokça yapılan bu tür iki çözümleme örneği için bkz. Best (2003) ve Buğra (2003).

başvurulması gereken zorunlu bir strateji olarak görenler de bulunmaktadır. Devlet üzerine Marksistler arasında yürütülen ikinci tartışma hattı, emperyalizm üzerindedir. Yaşanan krizin farklı kapitalist devletler arasında ne tür çatışmalara, ortaklıklara ya da sömürü ilişkilerine neden olabileceği bu bağlamda sorulan temel sorular arasındadır. Öte yandan, bu soruların yanıtlanabilmesi için, devlet-kapitalizm ilişkisinin kuramsal ve tarihsel boyutları ile sermaye birikiminde siyasi süreçlerin kurucu mu yoksa bağımlı konumda mı olduklarına ilişkin temel varsayımların kriz bağlamında yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Bu sorgulamanın bu makalenin sınırları içinde kapsamlı bir biçimde yapılamayacağı açıktır. Ancak makalenin sonunda, farklı Marksist kriz yaklaşımları tarafından geliştirilen devlet ve emperyalizm kavramsal-laştırmalarına ilişkin kısa bir tartışma yapılarak, bu sorgulamaya katkıda bulunacak temel bazı tespitler yapılmaya çalışılacaktır.

Makalede benimsenen eleştirel bakış açısı, Simon Clarke'ın (1990, 1994, 2001) Marksist kriz yaklaşımları üzerine yaptığı çözümlemelerden hareket etmektedir. Marx'ın krizi kapitalist gelişme süreci içinde felaketvari bir çöküş anı olarak değil, toplumsal varoluşu sürekli istikrarsızlığa sürükleyen kapitalizme içkin bir eğilim olarak gördüğünü ileri süren Clarke'a göre, kapitalist gelişme süreci içinde ortaya çıkan büyük küresel krizler, kapitalist üretim biçiminin temel çelişkilerinin en yüzeysel ifadeleridir. Bu temel çelişkiler, kapitalizmde üretimin, ihtiyaçların karşılanması için değil, artı değer üretmesi, buna el konulması ve biriktirilmesi için yapıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Sermayedarların öznel tercihleri çerçevesinde şekillenmeyen, onlara sermaye birikim sürecine içkin piyasa rekabeti yoluyla dikte edilen bu durum, sermayedarlar üzerinde üretim güçlerini ve dolayısıyla da üretimi sınırsızca geliştirmeleri yönünde baskı oluşturur. Ancak bu aşırı üretim eğiliminin eninde sonunda, doğal, toplumsal ve tarihsel olarak şekillenen kârlılık sınırlarına takılması ve aşırı birikim sorununa neden olması kaçınılmazdır (Clarke, 1990: 453; 1994: 280-1). Öte yandan, aşırı üretim eğilimi, malların genel olarak aşırı üretilmesi biçiminde değil, üretimin farklı alanlarının orantısız gelişmesi biçiminde kendini gösterir ve yıkıcı olduğu kadar dönüştürücü sonuçları da olan bu süreç, üretimin herhangi bir alanında farklı zamanlarda sürekli yaşanır. Bu açıdan bakıldığında, birikim sürecine içkin -başta aşırı üretim olmak üzere- kriz eğilimlerinin sürekliliği, büyük küresel kapitalist krizleri açıklamak için yeterli değildir; bu eğilimlerin nasıl genel bir birikim krizine dönüştüğünün açıklanabilmesi için sermaye birikiminde kredinin rolüne dönmek gerekmektedir (Clarke, 1990: 458-9).

Clarke'a göre, kredi genişlemesi sermayeye, birikimin önündeki engelleri kaldırma mücadelesinde zaman ve gevşeme olanağı sağlar ve tam da bu nedenle sermayenin aşırı birikim ve eşitsiz gelişme eğilimini daha da güçlendirir. Kredi genişlemesinin sınırlarına ulaşıldığında, piyasanın geçici canlılığı da sona erecektir. Clarke, bu sürecin sonunda fiyatların artışı doğal kabul etmekte ve pek çok başka olası sonucun yanı sıra, fiyat artışının para sermayenin değerini düşüreceğini varsaymaktadır. Bu koşullar altında çok önemsiz bir gelişme bile büyük bir krize neden

olabilir. Ortaya çıktığında üretken sermayenin değersizleşmesi, üretken kapasitenin yok olması ve yedek emek ordusunun olağanüstü büyümesine neden olacak olan kriz, ancak kârlı birikim koşulları yeniden sağlandığında atlatılabilir (Clarke, 1990: 460-2).

Clarke'ın kapitalist kriz çözümlemesi, sermaye birikiminde yaşanan büyük ölçekli değersizleşme dönemleri olarak krizlerin, aynı zamanda savaş benzeri siyasi sarsıntılarla da pekiştiği bir tarihsel deneyimden soyutlandığı için, döngüsel bir nitelik göstermektedir. Bu vurgu, Clarke'ın küresel nitelikteki sermaye birikim süreci içinde ulusal nitelikteki devletin pozisyonunu ve sürece etkisini çözümlemeye çalıştığı sermayenin uluslararasılaşmasına ilişkin savlarında iyice belirginleşmektedir. Nitekim, Clarke'a göre (2001: 81) "her kriz dönemi sonrası sermaye hareketliliğinin önündeki siyasi ve idari engeller kaldırıldığı için, sermayenin uluslararasılaşması kümülatif değil döngüsel bir süreçtir. Sermayenin uluslararasılaşması, her takip eden döngüde yeni düzeylere ulaşsa ve çok farklı kurumsal biçimler içinde kendisini gösterse de, süreçte niteliksel olarak bir farklılık yaşanmaz." Clarke'ın bu soyutlaması, bugüne kadar yaşanan krizlerin siyasi-iktisadi sonuçları dikkate alındığında isabetli görünse de, kapitalizm-devlet ilişkisinin tarihsel gelişimi içinde yaşanabilecek kalıcı değişimleri gözardı etmesi açısından düşündürücüdür. Aslında Clarke'ın (1991) kendi devlet kuramının sağladığı açılımlar içinde olasılık dışı görünmeyen bu tür bir sorgulama, günümüz krizini aşırı birikim sorunundan yola çıkarak çözümlemeye çalışan bazı Marksist akademisyenler tarafından yalnızca devlet bağlamında değil finansallaşma bağlamında da yapılmaktadır. Makale bu çözümlemelere dikkat çekerek, kapitalizmin tarihsel gelişimi içinde finansallaşma (Bryan, Martin ve Rafferty, 2009; Lapavistas, 2009a) ve devlete (Albo, Gindin ve Panitch, 2010; Radice, 2009 ve taslak) ilişkin ne tür kalıcı değişimlerin yaşandığı sorusunun da yanıtını aramaya çalışacaktır.

Makalenin devamında önce, temel Marksist kriz yaklaşımlarının günümüzde yaşanan küresel kapitalist krize ilişkin çözümlemeleri, bu yaklaşımların tarihsel gelişimleri ve metodolojik bütünlükleri içinde sırayla gözden geçirilecektir. Makalede öne çıkartılan soruların karşılaştırmalı olarak yanıtlanabilmesi amacıyla, bu çözümlemelere içkin farklı finansallaşma varsayımlarının altı belirgin olarak çizilmeye çalışılacaktır. Öte yandan, günümüzde orantısızlık yaklaşımı ile doğrudan ilişkilendirilebilecek Marksist bir ekol gözlemlenemediğinden, bu yaklaşım makalede ayrı bir başlık altında incelenmemektedir. Sermayenin üretim alanları arasında orantısız büyümesi eğiliminden yola çıkan orantısızlık yaklaşımının temel varsayımları, Clarke'ın yukarıda özetlenen kriz çözümlemelerinden de çıkartılabileceği gibi, kapitalist krizleri aşırı birikim eğilimi çerçevesinde açıklayan yaklaşımlar tarafından büyük ölçüde içerilmektedir. Yine, 1970'ler krizinin nedenlerini, "kâr sıkışması" temelinde açıklayan Marxist kriz ekolünün savlarını günümüz krize ilişkin tartışmalar içinde sahiplenilen olmadığından, bu yaklaşım da makalede

ayrıca gözden geçirilmemektedir.⁴ Bunlar dışında makale, günümüz krizi üzerine geliştirilen tüm Marksist yaklaşımların değil, kriz konusunda Marksist yazın içinde ortaya çıkan temel sayılabilecek tartışma hatlarının izlerini sürmeye çalışacaktır. Sonuç olarak makalede sırasıyla, mevcut krizi eksik tüketim, azalan kâr oranları ve aşırı birikim sorunlarından yola çıkarak çözümlemeye çalışan Marksist yaklaşımlar ele alınacak olup, kriz çözümlemelerini bu hatlardan birden çoğunun üzerine inşa eden Düzenleme Okulu⁵ gibi heterodoks yaklaşımlar inceleme konusu yapılmayacaktır. Makalede daha sonra, farklı Marksist yaklaşımların devlet ve emperyalizm kavramsallaştırmaları arasındaki farklılıklara ve ortaklıklara dikkat çekilerek, kapitalizm-kriz-devlet ilişkisi üzerine kısa bir tartışma yapılacaktır.

Eksik Tüketimci Gelenek

Yaşamakta olan küresel kapitalist krizi, eksik tüketimci kriz geleneği içinden yorumlayan ya da bu geleneğin izlerini taşıyan çok sayıda Marksist yaklaşım bulunmaktadır. Kapitalizmin temel çelişkisini, üretim sınırsızca gelişirken nüfusun büyük çoğunluğunun tüketim gücünün giderek sınırlanması eğilimi olarak tanımlayan eksik tüketimci kriz yorumu, Clarke'a göre ortodoks Marksist yaklaşımların büyük çoğunluğu tarafından benimsenmiştir. Ancak Clarke yine de, Dühring ve Lassale'in kaba eksik tüketimciliği ile aşırı üretime daha çok vurgu yapan Engels'in çizgisi arasında önemli farklar olduğunu ileri sürmektedir. Engels'i takip eden ortodoks Marksist kuramcılarının çoğuna göre, krizin kaynağında "kitlelerin mutlak yoksulluğu değil, birikimin her zaman talep büyümesinin önünde gitmesine neden olan kapitalist üretimin çelişkili biçimi bulunmaktadır" (Clarke, 1994: 17). Başka bir ifadeyle, sermayenin ücretlere ayrılan kısmının düzenli olarak azalması sorunu karşısında sermaye, döngüsünü hızlandırmaya ve pazarını büyültmeye zorlanmaktadır ve bu durum artı değerın gerçekleşmesi sorununun çözülmesi değil, daha üst bir düzeyde yeniden üretilmesi anlamına gelmektedir (Clarke, 1990: 445-8).

Daha sonra Karl Kautsky ve Rosa Luxemburg gibi II.Enternasyonalci sosyal demokratlar tarafından benimsenen klasik sayılabilecek eksik tüketimci kriz anlayışı ise, sermaye birikim sürecinin *sürekli* eğiliminin sınıflar arası kutuplaşma olduğunu kabul etmiş, bu nedenle de sosyalizmi tarihin kaçınılmaz bir sonucu olarak görmüştür. Ancak, II.Enternasyonal içi tartışmaların farklı kriz ve devrim yaklaşımlarına kaynaklık ettiği de unutulmamalıdır. Örneğin Kautsky'ye göre, piyasa anarşisinin neden olduğu aşırı üretim ya da sınırlı tüketim gibi sorunlardan kaynaklanan iş çevrim krizleri, sosyalist devrime giden uzun soluklu süreçten bağımsız olarak düşünülmelidir. Zira, döngüsel olmayan bir kriz anlayışına sahip olan Kautsky'ye

4 Bu yaklaşım, 1945 sonrasında güçlü emek örgütlenmeleri sayesinde artan gerçek ücretlerin, sermayenin kârlılığında sıkışma yaratarak 1970'ler krizine neden olduğunu ileri sürmüştü (Shaikh, 1983: 237-239).

5 Düzenleme Okulu'nun kriz çözümlemeleri teknolojik kapasitelerin tüketilmesi, emek temelli direnişler ve eksik tüketim temaları etrafında şekillenen üç ayrı hattan beslenmektedir (Husson, 1999: 92).

göre iş çevrim krizleri, kapitalist gelişim sürecinin sürekli eğilimlerinin yoğunlaşmasından başka bir şey değildir ve bu nedenle nüfusun kitlesel bir bölümü sosyalist çizgiye çekilmedikçe sınıf mücadelesinin bir süre için sertleşmesinden başka bir sonuç doğurmaz. Bu yorum, daha sonra Kautsky'nin devrimin nesnel kaçınılmazlığı iddiasını reddeden ve kartelleşme, büyüyen orta sınıf ve emek aristokrasisi gibi savlara dayanarak kapitalizmin aşırı üretimden kaynaklanan krizlerini aşmayı başardığını, bu nedenle de sosyalizmin artık tarihsel bir zorunluluk değil, ahlaki bir seçim olduğunu ileri süren Bernstein tarafından eleştirilmiştir. Öte yandan, günümüzün eksik tüketimci Marksist kriz yaklaşımları, Bernstein ya da Kautsky'den çok, reformcu sosyal demokrasi anlayışını reddeden Luxemburg'un çizgisine yakın görünmektedirler. Zira, Bernstein'ın varsayımlarına karşı çıkan Luxemburg, kartelleşmenin kapitalizmin kriz eğilimlerini çözmek yerine daha da derinleştirerek ertelediğini ileri sürmüştür (Clarke, 1994: 22-3, 28-33). Yine Luxemburg'a göre, sermaye birikiminin genişleyerek gerçekleşmesinin tek yolu, sermayenin kapitalist olmayan yeni coğrafyalara ve alanlara yayılmasıdır ve bu da emperyalizmi kapitalizmin kaçınılmaz bir sonucu haline getirir. Sermaye "kendi kendisini büyüten değer" olarak tanımlansa da, bu, sermaye birikimi için üretilen malların eninde sonunda tüketilmesi gerekliliğini reddeden bir tanım değildir (Brewer, 1989: 65; Zarembka, 2003: 207-9); bu nedenle Luxemburg, dünya piyasası sınırlarına ulaşıp emeğin üretkenlik artışını karşılayabilecek ani büyümeler gösteremez hale geldiğinde "üretim güçleri ile değişimin sınırları arasındaki periyodik çatışmaların eninde sonunda başlayacağını" öngörmüştür (Clarke: 1994: 31-3).

Monthly Review Çevresi: Tekelci Sermayeden Tekelci Finans-Sermayeye

Monthly Review (MR) dergisi etrafında biraraya gelen John Bellamy Foster, Harry ve Fred Magdoff (baba-oğul) ve Michael Yates gibi Marksist yazarlar, günümüzde eksik tüketimci geleneğin önde gelen temsilcilerindendir. Bu yazarların mevcut krize ilişkin yorumları, Paul Baran ve Paul Sweezy'nin 1966 tarihli *Monopoly Capitalism* isimli kitaplarında yaptıkları çözümlemelerle, Sweezy'nin 1970'ler krizi üzerine 1979'dan itibaren MR'da dile getirdiği görüşlerinin devamı niteliğindedir. Baran ve Sweezy 1960'lardan bu yana yaptıkları bu çalışmalarda kısaca, II.Dünya Savaşı sonrasında gelişmiş kapitalist ülkelerde ortaya çıkan oligopolleşme/tekelleşme eğiliminin artı değer sömürüsü ve emek üretkenliğini artırdığını, ancak yeterli talep olmadığı için artı değerın gerçekleşmesinde sorun yaşandığını ileri sürmüştü. Dünya sektörlerini kontrolleri altında tutan az sayıdaki büyük şirketin, bu şartlar altında ürün fiyatlarında yaşanabilecek düşüşleri önlemek ve kârlılıklarını sürdürebilmek amacıyla yeni yatırımlar yapmaktan kaçınmaları, kapitalizme içkin olan talep açığı sorununu derinleştirerek dünya ekonomisinde durgunluğu kaçınılmaz hale getirmiş ve durgunluk ancak Soğuk Savaş koşulları altında artan silahlanma harcamaları, borçlanma ve israf sayesinde geçici olarak idare edilebilmişti. Dur-

gunluk karşısında devletlerin 1970'lerin sonlarından itibaren uyguladıkları talebi canlandırma politikalarına, büyük şirketler üretim ve istihdamı genişletmek yerine fiyatları daha da yükselterek karşılık verince, ortaya bu kez de stagflasyon (durgunlukla beraber enflasyon) sorunu çıkmıştı (Foster, 2009a; Shaikh, 1983: 140).

Monthly Review'un editörlüğünü 1969'dan itibaren birlikte yürüten Sweezy ve Harry Magdoff, 1987'de yayınladıkları *Stagnation and the Financial Explosion isimli kitaplarında*, 1970'lerden itibaren ABD'de krizin ertelenmesi yönünde iş gören en önemli eğilimin hükümetler, şirketler ve bireyler düzeyinde yaşanan olağanüstü borçlanma olduğunu, bu durumun ekonominin bütününe istikrarını giderek daha çok tehdit eden, devasa ve kırılgan bir finansal üst yapının ortaya çıkmasını beraberinde getirdiğini ileri sürüyorlardı (Foster, 2009a). 2000'li yıllara kadar dergide, tüketicinin sürdürülebilmesi için ABD'de borçlanmalar yoluyla teker teker şişirilen ve çöken iletişim ve emlak gibi sektörlerle ilişkin bu savın ayrıntılandırıldığı pek çok çalışma yayınlandı (bkz. Magdoff ve Foster, 2000 ve 2001; Foster, 2006). Bu borçlanma ve finansallaşma eğiliminin 2010'a kadar hızlanarak devam ettiği tespitini yapan Foster (2009a), kapitalizmin bu sayede içinde bulunduğu çıkmaz koşullarında bile kendisini yeniden üretebilecek yeni bir yol bulduğunu, ancak sürecin finans alanında da tekelleşmeyi beraberinde getirdiğini ileri sürmektedir. Foster'ın verdiği bilgilere göre, ABD'nin on büyük finans şirketi, 1990'da ülkedeki toplam finansal varlıkların yüzde 10'unu ellerinde bulundururken, bu oran 2008'de yüzde 60'ın üzerine çıkmıştır. Küresel düzlemdeki gelişmeler de ABD'dekine paralel bir seyir izlemektedir. Zira dünyadaki toplam banka varlıklarının 2006'da yüzde 59'una sahip olan on büyük banka, bu oranı 2009'da yüzde 70'e çıkarmıştır. Foster bu nedenle, bu yeni dönemin tekeli finans-sermaye dönemi olarak tanımlanabileceğini düşünmektedir.

MR yazarlarının finansallaşmanın nedenleri ve sonuçlarına ilişkin yorumları bu çerçevede büyük ölçüde örtüşüyorsa da, günümüz kapitalizmi içinde finansallaşmanın geçici bir eğilim olarak yorumlanıp yorumlanamayacağı üzerine aralarında tam bir fikir birliği olduğu söylenemez. Örneğin, finansal spekülasyonun devletlerin bu alandaki düzenlemeleri kaldırmaları nedeniyle arttığını ileri süren Yates (2009), devletlerin bu kez de tekeli şirketlerin gerçek yatırıma dönüşmeyen kârlarını vergiler yoluyla toplayıp yeniden dağıtmaları durumunda sorunun büyük ölçüde çözülebileceğini düşünmekte, ancak bu tür bir yönelimin bugün için ufukta görünmediği tespitini yapmaktadır. Bu tür siyasi çözümlerlerden erken dönem çalışmalarında da kaçınan Sweezy (Shaikh, 1983: 141) ise, 1990'lardan itibaren finansallaşmayı gelişmiş tekeli kapitalizmin kalıcı bir özelliği olarak kabul etmeye başlamıştır. Bu yıllarda yaptığı çalışmalarda, sermaye birikiminin sadece sermaye malları stokundaki artış olarak tanımlanamayacağını, finansal varlıkların stokundaki artışların da bu süreçte dikkate alınması gerektiğini ileri süren Sweezy, finansallaşmanın üretim alanındaki durgunluk sorununu çözmek bir yana daha da derinleştirdiğini, ancak ufukta bu

durgunluğun aşılabileceğine ilişkin bir umut görünmediği için sürecin finansallaşmayla idaresinin de kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır (Foster, 2009a).

Küresel kriz ve finansallaşma sürecine ilişkin *MR*'da yayınlanan yazılarda sıkça vurgulanan ortak bir çözümleme de gelişmiş kapitalist ülkelerdeki, özellikle de ABD'deki finansal büyümenin çevre ülkelerin birikim ve üretim kapasiteleri üzerinde yükseldiği⁶, ancak buna rağmen Çin ve Hindistan gibi güçlü yükselen ekonomilerin bile ihracat bağımlılıkları nedeniyle ABD ekonomisinin kendilerine dikte ettiği sınırları aşamadıkları yönündedir (Foster, 2009a).

Robert Brenner: Dünya Ekonomisinin Uzun Süreli Daralma Eğilimi ve Borçlanma

Robert Brenner, 1998'de dünya kapitalizminin uzun süreli eğilimleri üzerine *New Left Review*'un bir tam sayısını kaplayan bir makale yayınlamış ve imalat sektöründe yaşanan aşırı kapasite ve aşırı üretim sorununun kâr oranlarının düşmesine ve dünya ekonomisinde 1970'lerden bu yana devam eden uzun süreli bir daralmaya neden olduğunu ileri sürmüştür (Brenner, 1998). Brenner'in bu çalışması, Marksist yaklaşımlar arasındaki kriz tartışmalarının uzun bir aradan sonra yeniden canlanmasına neden olmuştur.⁷ Bu tartışma içinde Brenner, metodolojik sorgulamaların yanı sıra, dünya kapitalizmini çözümlerken sadece ABD, Japonya ve Almanya ekonomilerinin 1945 sonrası performanslarına dayanmakla (Carchedi, 1999) ve kredi ve uluslararası finans ilişkileri ile üretimin uluslararasılaşması sürecini gözardı etmekle (Fine, Lapavistas, Milonakis, 1999) eleştirilmiştir. Küresel krizin ABD konut piyasasında patlak vermesinin ardından finansallaşma eğilimini çözümlemelerine dahil etmek durumunda kalan Brenner, günümüz krizi üzerine yaptığı kısa çalışmasında açığa çıkan eksik tüketimci çözümlemeleri nedeniyle (Brenner, 2009) bu ekol içinde değerlendirilmektedir.

Brenner'in özellikle durgunluk ve finansallaşma ilişkisi açısından *MR* ekolu ile büyük ölçüde örtüşen kriz çözümlemesi, dünya imalat sanayinde yaşanan aşırı kapasite ve aşırı arz sorunlarının giderek azalan toplam talep nedeniyle 30 yılı aşkın süredir kârlılığın azalmasına neden olduğu tespitinden hareket etmektedir. İmalat sanayindeki bu sorun, reel sektörde iş gören büyük şirketlerin, rekabet güçlerini kaybetmelerine rağmen, yerleşik pazar ve müşteri ağları sayesinde sektöre yeni dahil olan daha rekabetçi şirketlerin yanında piyasada kalmaya ve üretim yapmaya devam etmelerinden kaynaklanmaktadır. ABD'nin 1970'lerin ortalarından itibaren bu soruna yanıtı, doğrudan müdahale değil, devlet tarafından garanti altına alınan ucuz krediler yoluyla şirketleri ve hane halklarını borçlandırmak ve böylece kamu borçlarını özel borçlara dönüştürmek olmuştur. Bu strateji, Doğu Asya hükümet-

6 Benzer bir çözümleme yapan Boratav (2009), 1998-2001 yılları arasında başlayan merkez ülkelerin açıklarının çevre ülkeler tarafından finanse edilmesi eğiliminin 2002-2007 yılları arasında güçlenerek devam ettiğini tespit etmiştir.

7 1999 yılında *Historical Materialism* isimli derginin 2 sayısı (4. ve 5. sayılar) Brenner'in çalışmasını eleştiren makalelere ayrılmıştır.

lerinin, ulusal paralarının değerini düşük tutup ihracat piyasalarında rekabet güçlerini artırmak ve ABD tüketicisinin kendi mallarına talep anlamına gelen alım gücünü düşürmemek için dolara dayalı finansal varlıklar almaya devam etmesi nedeniyle, Doğu Asya Krizi'ne kadar başarıyla devam etmiş ve ABD'de muazzam bir yatırım ve tüketim dalgası yaratmıştır. Günümüz krizinin provası sayılabilecek olan Doğu Asya Krizi'nin etkilerini ABD Merkez Bankası faizleri seri bir şekilde düşürerek hafiflettiyse de, sistemin ciddi bir resesyona girişini ancak, bilgi teknolojileri sektörünün şişirilip çöktüğü 2000-2001'e kadar engelleyebilmiştir. Brenner, sürecin bu kez de konut piyasalarının şişirilmesi üzerinden tekrarlanmasının ve 2007'ye kadar devam edebilmesinin ardında, yine, 1997 krizinden sonra toparlanmayı başaran Doğu Asya yatırımcıları ve kısa vadeli gerçek faizleri sıfırın altına kadar çeken ABD Merkez Bankası olduğunu düşünmekte ve ortaya çıkan sonucu şöyle özetlemektedir:

Sonuç olarak, son 12 yıla yakın süre içinde sermaye birikiminin sürdürülebilmemesinin, özenle beslenen ve kamu politika yapımcıları ve düzenleyicileri tarafından açıkça ussallaştırılan tarihsel spekülasyon dalgalarına -1995-2000 arasında hisse senetleri, 2000-2007 arasındaysa emlak ve kaldıraçlı borçlanmaya- bağımlı hale geldiği bir dünya ekonomisi ile karşı karşıyayız. Artık, -General Motors değil- Goldman Sachs için iyi olan, Amerika için de iyi.

Öte yandan, sonunda hanhalklarının yanı sıra federal hükümetin de olağanüstü borçlanmasına neden olan bu süreç, ABD reel ekonomisinde herhangi bir toparlanma sağlamamıştır. Zira zaten sorun şirketlerin ve hanhalklarının ihtiyaç duydukları kredileri garanti altına alamamaları değil, bunu *talep edememelerindedir*. Bu nedenle Brenner, kriz nedeniyle üretim ve tüketimden sert bir biçimde çekilen şirketleri ve hanhalklarını iktisadi faaliyetin içine tekrar çekmenin tek yolunun devlet müdahalesinden geçtiğini düşünmektedir (Brenner, 2009).

Giovanni Arrighi ve Dünya Sistemci Yaklaşımlar

Sermayenin genişleyen yeniden üretiminin devam edebilmesinin, hegemonik bir gücün (19. yüzyılda İngiltere ve 20. yüzyılda ABD) uluslararası alanda siyasi ve iktisadi istikrarı sağlayabilmesine bağlı olduğu düşüncesi, siyasi süreçlere kurucu roller atfeden eksik tüketimci Marksist yaklaşımların önemli varsayımlarından biri olagelmıştır (Shaikh, 1983: 140). Günümüzde yaşanan finansallaşma sürecini, hegemonik değişim dönemlerinde ortaya çıkan döngüsel bir eğilim olarak değerlendiren Giovanni Arrighi, bu çerçevede ele alınması gereken önemli Marksist düşüncülerdendir. *Praksis*'in bu sayısında Arrighi'nin kapitalizmin tarihine ve süregiden finansal krize ilişkin görüşlerinin daha ayrıntılı olarak tartışıldığı başka bir makale (bkz. Peker, 2010) bulunduğundan, burada daha çok Arrighi'nin tarihsel çözümlemelerinin altında yatan kriz yaklaşımı belirginleştirilmeye çalışılacaktır.

Eksik tüketimci yaklaşımlar arasına yerleştirilmiş olsa da, Arrighi'nin kriz çö-

zümlemeleri, finansallaşmayı 1945'ten (MR) ya da 1970'lerden (Brenner) bu yana devam eden bir durgunluk ya da daralma sürecinin parçası olarak değerlendiren önceki yaklaşımlardan önemli farklılıklar göstermektedir. Öncelikle, Arrighi'de finansallaşma, çöküş kadar yeni bir hegemonik oluşumun da habercisi olduğu ölçüde dinamik bir sürecin parçasıdır. Zira, Arrighi'ye göre, üretici güçlerin maddi genişlemesinin sınırlarına ulaşıldığında, o döneme kadar bu genişlemenin siyasi ve iktisadi koşullarını sağlayan hegemonik güç tarafından beslenen bir finansal genişleme dönemi başlar. Bu, dünya piyasalarında rekabetin yoğunlaşması ve reel ekonomiye yatırım yapmanın giderek riskli hale gelmesi nedeniyle likit kalmak isteyen sermayenin finansa yönelmesinin bir sonucudur (Arrighi, 2009: 71-2). Bir hegemonik gücün sonbaharı olduğu kadar başka bir gücün de ilkbaharı olan bu döngüsel birikim krizi, sermaye akışının zayıflayan güçlerden yükselen güçlere doğru kaymasına, bu arada da giderek daha ileri derecelerde ve uzak bölgelerde bulunabilen stratejik doğal kaynaklara ulaşılmasına olanak vererek, devletler ve şirketler arasında genişleyen bir üretim ölçeği sağlayacak yeni ortaklıkların oluşturulmasının önünü açar. Bu süreçte yükselen bölgeler, akışkan sermayeyi rekabet gücünü kaybetmekte olan eski üretim bölgelerinden mıknaş gibi çekerler (Palat, yayınlanacak).

Arrighi'nin mevcut krize ilişkin çözümlemelerini önceki yazarlardan ayıran bir başka nokta da, Arrighi'nin eksik tüketimci yorumunun konjonktürel niteliğidir. Eski çalışmalarında kapitalist krizlerin sömürü oranının artması ya da azalması sonucunda ortaya çıkan yetersiz tüketim ya da yetersiz üretim araçları talebi ile açıklanabileceğini ileri sürmüş olan Arrighi (1978; 2009: 81), süregiden finansal krize de benzer bir eksik tüketimci açıklama getirmekle birlikte, mevcut krizin aynı zamanda emeğin örgütlülüğü ve aşırı rekabet nedeniyle açıkça kâr oranlarının düşüşü sonucu yaşanan 1970'ler krizinden farklılık gösterdiğinin altını çizmektedir. Arrighi'nin bu yorumundan, artık eksik tüketim eğilimini kapitalist birikim sürecinin öncelikli bir çelişkisi olarak görmediği anlaşılmaktadır. Son kapitalist krize yine de eksik tüketimci bir açıklama getiren Arrighi'ye göre, krizin temelinde Reagan ve Thatcher'la başlayan parasalcı neoliberal projenin gelir dağılımını sermaye lehine bozup, büyük bir rezerv emek ordusu yaratarak emeğin gücünü kırmış olması yatmaktadır. Bu durumun yarattığı sistemik talep açığı, aşırı üretime neden olmuş, ellerinde zenginlik biriken kesimler, paralarını finansal spekülasyona yatırabildikleri ölçüde de düzenli olarak şişip patlayan finans balonları oluşmaya başlamıştır (Arrighi, 2009: 82).

Arrighi, ölümünden önce kendisiyle yapılan son söyleşilerden birinde, ABD'deki eşik altı konut piyasasında baş gösteren finansal krizi, ABD hegemonyasının nihai çöküşünün göstergesi olarak değerlendirmiştir. Öte yandan, Arrighi'ye göre, sermaye birikiminin yeni merkezleri olarak öne çıkan Çin ve Hindistan, daha önce küresel hegemonyanın kendileri lehine el değiştirdiği ülkelerin (sırasıyla Hollanda,

İngiltere ve ABD) yüzölçümü olarak giderek büyümesi eğilimine uymamaktadır. Yine, daha önce hegemonya hep zengin bir ülkeden diğerine kaymışken, bu kez zengin bir ülkeden fakire doğru bir değişim gözlenmektedir. Sonuç olarak, yeni kapitalist hegemonya, şekillenmekte olduğu coğrafyanın bu özellikleri içinde yeni bir biçim kazanacaktır (Arrighi, 2009: 92-4).

Braudel ve Arrighi'nin izinden giderek, günümüz krizine Dünya Sistemci bir çözümleme getirmeye çalışan Ravi Palat, finansallaşmanın temelinde, kapitalist gelişme süreci içinde döngüsel olarak ortaya çıkan aşırı birikim -başka bir ifadeyle sermayenin üretim ve mal satışından kâr elde edebileceğinden daha fazla birikmesi-sorunu olduğunu ileri sürmektedir (Palat, yayınlanacak). Palat, Arrighi'nin öngörülerinden farklı olarak bugün finans sermayenin, yükselen güçlerden (Çin ve Hindistan) güç kaybeden ülkelere (ABD) doğru aktığını, zira dünya çapında imalatın gerilemesinin ve eşitsizliklerin artmasının, Güney'in hızlı büyüyen ekonomilerini son krize kadar "istihdamsız büyümeye" ve dolayısıyla da Kuzey'in piyasalarına mahkum ettiğini tespit etmektedir. Ancak yazara göre, son krizle ihracat piyasaları daralama eğilimine giren Çin ve Hindistan'ın ABD dolarını destekleme yetenekleri azalmaya başlamış, bu da bu ülkeleri Uzak Doğu ülkeleri arasında yeni bir birikim döngüsü oluşturabilecek ortaklıklar arayışlarına itmiştir.

Palat yine de, Çin ve Hindistan'ın Arrighi'nin bahsettiği türden yeni bir sistemik birikim döngüsü oluşturabilmelerinin önünde bugün iki önemli engelin bulunduğunu düşünmektedir: üretimin sermaye yoğun olması nedeniyle bu ülke ekonomilerinin emeği içermeye ya da istihdam yaratma kabiliyetlerinin giderek azalması; bu nedenle ortaya çıkan eşitsizliklerin bu ülkelerde toplumsal huzursuzluğa ve tepkilere neden olması.

Eksik tüketimci Marksist kriz yaklaşımlarına yöneltilen temel metodolojik eleştiri, kapitalist birikimin itici gücünün tüketim değil, kâr olduğunu gözden kaçırmalarıdır. Clarke'a göre, sermayedarlar halihazırda ek bir talep olduğu için değil, üretim maliyetlerini düşürmek ve kâr oranlarını artırmak, böylece rekabet koşulları altında rakiplerine göre mevcut piyasadan daha büyük bir pay kapmak için yatırım yaparlar. Bu yatırımlar kaçınılmaz olarak, emek gücü ve üretim araçlarının toplam talebinde, dolayısıyla da üretim araçları ve geçimlik mal talebinde artışa neden olurlar. Sermayedarlar, el koydukları artığı tükettikleri ya da doğrudan veya borç vererek yeniden-yatırıma harcadıkları sürece, arz edilen mal artışını karşılayabilecek bir talep yaratılacaktır. Bu nedenle, emek gücü rezervi, gerekli üretim araçları ve girdilerden uygun miktarlarda bulunduğu sürece, artan kâr kütesinin üretken yatırımlara dönüşmemesi için bir neden yoktur (Clarke, 1994: 33-4). Clarke'ın bu eleştirisi, üretilen artı değer sonuça satılarak gerçekleşmesi gerektiği fikrini reddetmekten çok, eksik tüketimci kriz yaklaşımlarınca ileri sürülen 1945'ten (MR) ya da 1970'lerden (Brenner) bu yana devam eden iktisadi durgunluk savına bir karşı çıkış anlamına gelmektedir. Yeterince talep olmadığı için, tekol/oligopol pozisyo-

nundan faydalanarak yatırım yapmaktan kaçınan sermayedar tiplmesi, belirli bir ülkenin sınırları içinde karşılığını bulabilse bile, küresel ölçeğe yaygınlaştırılabilecek açıklayıcı bir çıkış noktası değildir. Choonara (2009), bu kurgunun Marx'ın rekabet mantığı içinde anlam kazanan değer yasasının belirleyici rolünün de iptal edilmesi anlamına geldiğine işaret etmektedir. Bu noktada, yine eksik tüketimci ekolün içinde yer alsa da Arrighi'nin, yatırımlarını üretimin daha kârlı olduğu coğrafyalara kaydırarak birikim arayışını sürdüren sermayedar tiplmesi, küresel nitelikli sermaye birikim sürecini yorumlarken referans alınacak daha isabetli bir tipleme gibi görünmektedir. Sonuç olarak, uzun süreli iktisadi durgunluk savı, hem sorunlu metodolojik varsayımlar üzerinde yükseldiği, hem de ülke bazlı yapılan gözlem ve tespitlerin sorunsuzca dünya genelinde geçerli eğilimlere dönüştürülmesiyle geliştirildiği için yanıltıcıdır.

Eksik tüketimci Marksist kriz yaklaşımlarına yöneltilen bir diğer eleştiri, reel sektör odaklı bir çözümleme yaparak, sermaye birikiminin yeniden üretim aşamasında yaşanan dönüşümleri gözden kaçırmaları ve kapitalizm içinde neyin daha akılcı olduğuna ilişkin üretken sermaye lehine ahlaki bir tercih ortaya koymalarıdır (Albo vd., 2010: 30-3). Oysa, finansal alan, gerçek ilişkilerin yaşandığı üretim alanı üzerinde yükselen bir parazit değil, klasik ya da spekülatif olsun, tüm boyutlarıyla sermaye döngüsünün üretim ve değişimle beraber zorunlu aşamalarından biridir. Bu noktada, Arrighi'nin hegemonya değişimine işaret eden döngüsel finansal genişleme dönemleri kurgusu, finansal alan içindeki tarihsel dönüşümleri yeterince dikkate almıyor ve son tahlilde reel sektör odaklı bir çözümlemeye dayanıyor olsa da, finansın kuramsallaştırılması açısından *MR* ekolüne göre daha dinamik bir çerçeve sunmaktadır. Eksik tüketim ekolünün önde gelen isimlerinden biri olan Sweezy'nin, finansallaşmanın günümüz kapitalizminin kalıcı bir niteliği olduğunu gönülsüzce de olsa kabul etmek durumunda kalması, eksik tüketimci yaklaşımların bu konudaki temel varsayımlarının yetersizliğinin itirafı niteliğindedir.

Azalan Kâr Oranları Yasası ve Kriz

Marx'ın tanımladığı biçimiyle kâr oranlarının düşüşü, kapitalist üretim sürecinin temel çelişkilerinin bir yansıması olarak kapitalist birikim süreci içinde ortaya çıkan sürekli eğilimlerden biridir (Clarke, 1994: 208). Marx bu eğilimi tartışırken, kapitalist üretim süreci içinde yaratılan değerın kaynağının canlı emek gücü olduğu varsayımına dayanan emek-değer kuramını etkin bir biçimde kullanmıştır. Buna göre, sermayenin piyasa rekabeti içinde daha fazla artı değere el koyabilmek ve emek üretkenliğini artırmak için başvurduğu makinalaşma stratejisi, sermayenin teknik bileşenini artırarak, nihai ürünün giderek daha büyük bir bölümünün canlı emek gücü (değişken sermaye) yerine üretim araçlarının ve hammaddelelerin (sabit sermaye) kullanımıyla üretilmesine, dolayısıyla da uzun vadeli ve sürekli bir eğilim olarak kâr oranlarının düşmesine neden olacaktır (Shaikh, 1983: 142; 1978:

233; Tonak, 2009: 51). Öte yandan, sabit sermayenin miktarı büyüdükçe değeri de azalacağı için, sermayenin organik kompozisyonu, teknik bileşeninin artışı oranında artmayacaktır. Marx, ayrıca, kâr oranları düşse de artan işçi üretkenliği nedeniyle toplam sermaye kütlesinin artmaya devam edeceğine ve üretimde kullanılan işçi sayısının sermaye kütlesine göre azalmasının işçilerin mutlak sayısında azalma anlamına gelmediğine de dikkat çekmektedir (Clarke, 1994: 255). Marx'ın bu tespitlerden hareketle ulaştığı önemli sonuçlardan biri, işçilerin gerçek ücretlerinin arttığı dönemlerde dahi, bu artış üretkenlik artışından daha düşük olduğu sürece emeğin sömürülme oranının artacağıdır. İşçilerin makinalaşmanın sağladığı üretkenlik artışının tüm getirisini ele geçirmelerinin ancak birikimin tamamen durması halinde mümkün olabileceği düşünüldüğünde, bu tespitin temel siyasi sonucu da, ücretler üzerine verilen sınıf mücadelelerinin kazanımlarının ancak sermaye birikimi tarafından çizilen sınırlar içinde kalacağıdır (Shaikh, 1978: 234).⁸

Marx'ın kapitalist birikim sürecinin sürekli eğilimlerinden biri olarak tanımladığı kâr oranlarının düşmesi eğiliminin, sürecin temel çelişkisi mertebesine çıkartılıp kendisinden önceki eksik tüketim ve orantısızlık merkezli kriz yaklaşımlarına karşı ayrı bir Marksist kriz yaklaşımı olarak geliştirilmesinin ilk adımları 1920'lerde Henryk Grossman tarafından atılmıştır. Marx'ın tanımladığı bu eğilim nedeniyle, toplam kâr kütlesinin büyümesinin önce yavaşlayıp, sonra da tamamen duracağını hesaplayan Grossman, yeni yatırımların da durmasıyla kapitalist bir krizin çıkmasının kaçınılmaz olacağı, ancak krizin ne zaman ve hangi koşullarda ortaya çıkacağını sınıf mücadelesiyle belirlendiği sonuçlarına varmıştı. Grossman'ın bu kriz çözümlemesi, kapitalizm içinde krizlerin bir olasılık değil bir zorunluluk olduğunun altını çizmesi nedeniyle, döneminin sosyal demokrat ve Stalinist çizgileri ile çatışmıştı (Kuhn, 2009: 4-6). Grossman'ın bu şekilde yorumladığı kâr oranlarının düşmesi eğiliminin, sermaye birikiminin temel hareket *yasasına* dönüşmesine ise 1970'ler krizinin sürdüğü yıllarda Ernest Mandel, Paul Mattick ve David Yaffe gibi Marksist kuramcılar katkıda bulunmuştur (Shaikh, 1978: 236-7; Albarracín ve Montes, 1999: 51).

Clarke, 1970'ler krizini azalan kâr oranları yasası etrafında açıklamaya çalışan kriz yaklaşımlarının, kendilerinden önceki ortodoks Marksist gelenekten bir kopuşu ifade ettiklerini düşünmektedir. Clarke'a göre bu kopuş, 1945 sonrasının Keynesçi politikalarının sermaye birikim sürecinin dağıtım ve değişim aşamalarında ortaya çıkan kriz eğilimlerini çözümlediği yönündeki yanlış inanca dayanmaktadır. Bu inanç, Marksistlerin 1970'lerden itibaren, sermaye döngüsünün bir parçası olan "üretim" aşamasını, dağıtım ya da değişim aşamalarından daha gerçek ve belirleyici bulmaya başlamalarına; başka bir ifadeyle, kapitalist krizlerin kaynağını artı değer *gerçekleşmesi* sürecinden kopuk olarak, *üretimi* sürecinde aramalarına neden olmuştur (Clarke, 1990: 442-3). Kapitalist gelişme sürecini azalan kâr oranları yasasına referansla açıklamaya çalışan yaklaşımların toplumsal varoluşu teknik ve fiziksel sü-

8 Benzer bir tartışma için bkz. Clarke (1994: 253).

reçlere indirgedikleri eleştirisi, aslında bu ekole yöneltilen temel eleştirilerden biridir. Öte yandan, bu yaklaşımın kuramcılarında olan Shaikh'e göre bu, temelsiz bir eleştiridir. Zira yaklaşım, tek boyutlu bir kriz açıklaması yapmak yerine, krize neden olan kâr oranlarının düşme eğiliminin, uzun vadede geçerli hakim bir eğilim olduğunu ve çeşitli geçici nitelikteki karşı eğilimlerden etkilendiğini kabul etmektedir. Bu düşme eğiliminin uzun vadeli görüntüsü, toplam potansiyel kâr kütlesi artışının önce hızlandığı, sonra yavaşladığı, daha sonra da durağanlaştığı uzun bir dalga şeklindedir (Shaikh, 1983: 142). Nitekim Mandel de, belirli bir tarihsel düzenlilik içinde geliştiğini reddedip, sınıf mücadelesi başta olmak üzere pek çok dışsal faktörden etkilendiğini kabul ettiği her bir uzun dalganın kendi başına ve tarihsel özgüllükleri içinde çözümlenmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Mandel, 2009: 52; Albarracín ve Montes, 1999: 51). Sonuç olarak, her uzun dalganın sonunda, o dalganın tarihsel özgüllükleri içinde anlaşılabilir nedenlerle ortaya çıkan genel kapitalist krizler, zayıf sermayelerin yok olup, emeğin gücünün kırıldığı bir süreç içinde sermayenin merkezileşip yoğunlaştığı ve bu arada genel kârlılığın da tekrar artmaya başladığı doğal dönemeçlerdir. Öte yandan, her takip eden uzun dalgada kârlılık ve büyüme oranları bir öncekine göre düzenli olarak düştüğü için, durgunluk ve işsizlik kapitalist gelişme süreci içinde giderek derinleşen sorunlar olarak öne çıkarlar (Shaikh, 1983: 142).

Chris Harman, Alex Callinicos, Fred Moseley gibi yazarları bünyesinde toplayan *International Socialism (IS)* dergisi günümüz krizini 1960'lardan itibaren kârlılığın düşüşü ve buna bağlı olarak üretken sermayenin birikim oranında yaşanan uzun dönemli yavaşlama ile açıklayan çevrelerden biridir. Bu çözümlemeleriyle, Brenner'le benzer bir çizgide buluşuyor görünseler de, Choonara (2009) kâr oranlarının rekabetle azalıp, tekelleşmeyle yükseldiğini ileri süren Brenner'in, bu varsayımı nedeniyle *IS* değil *MR* ekolü içinde değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Zira, *IS* çizgisine göre, farklı sektörlerde gözlemlenen tekelleşme ya da rekabet eğilimleri olsa olsa toplam kârın bu sektörler arasında nasıl dağılacığına ilişkin sonuç doğurur, dolayısıyla kâr oranlarının genel düzeyini ya da toplam artı değer miktarını etkileyemez. Belirli bir sektörde rekabet nedeniyle fiyatların düşüşü, bu sektörde kârlılığın azalmasına neden olsa da, ucuzlamış mamül malları girdi olarak kullanan başka sektörlerde kâr oranlarını artıracaktır. Sonuç olarak *IS* ekolü, dünya ölçeğinde gözlemlenen kâr oranlarının düşme eğiliminin, rekabet koşullarından bağımsız olarak, sermayenin organik bileşiminin artışından kaynaklandığını ileri sürmektedir (Moseley, 1999: 139; Choonara, 2009). *IS*'e göre, kâr oranları 1945 sonrasında da düşme eğiliminde olmasına rağmen, silah, savunma ve reklam gibi üretken olmayan atık sektörlerin gelişmesi, bu eğilime karşı eğilimleri besleyerek bu dönemde genel bir kapitalist kriz için gerekli koşulların oluşmasının önüne geçmiştir. Öte yandan, bu dönemde sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi eğilimi içinde ortaya çıkan, gerek devletle gerekse finans alanıyla içiçe geçmiş Lehman Brothers, General Motors gibi devasa çok uluslu şirketler, kârlılığın toparlanması için gerekli iflasların önünü kapatarak kâr

oranlarının düşüşü yönündeki dinamikleri beslemişlerdir (Choonara, 2009).

IS yazarlarına göre, 1960'lardan itibaren üretken sermayenin birikim oranında yaşanan yavaşlama, sermayenin organik bileşiminin artış hızını yavaşlatarak, kâr oranlarının düşüş eğilimini yumuşatan bir etki yaratmıştır. Öte yandan aynı yavaşlama, yatırım malları talebindeki artışın tüketim malları talebindeki azalışı telafi etmeye yetmemesine, dolayısıyla da bir talep açığı sorununun baş göstermesine neden olmuştur. 1980 sonrası yaşanan finansallaşma sürecinde ABD'de halkın artan oranlarda borçlandırılması, bu sorunun idaresi için başvurulacak stratejilerden biridir (Harman, 2010). Sonuç olarak, başta finansallaşma olmak üzere 1980'lerden sonra uygulanan neoliberal politikalar kâr oranlarında bir toparlanmaya neden olmuş, ancak kârlılık artışının yine de 1960'lardaki seviyelerinin çok altında seyretmeye devam etmesi nedeniyle krizi sadece erteleyebilmiştir. Harman 1980'lerden başlayan, ama özellikle 1990'lardaki dot.com krizinden sonra kontrolden çıkan borçlandırma politikalarını "özelleştirilmiş Keynesçilik" olarak nitelendirmiştir. Türev (*derivative*) ve teminat (*securitization*) piyasalarının da palazlandığı bu süreçte günümüz krizini kaçınılmaz hale getiren, bir atık sektör olan finans sektöründeki spekülasyonların olağanüstü boyutlara ulaşmasıdır (Choonara, 2009; Harman, 2010).

Azalan kâr oranları ekolünün günümüzdeki bir diğer önemli temsilcisi, Türkiye'den Ahmet Tonak ile yaptığı ortak çalışmalarla da bilenen Anwar Shaikh'tir. Günümüz krizini 21. yüzyılın ilk büyük buhranı olarak değerlendiren Shaikh de, diğer Marksistler gibi, 2007'de çöken eşik altı konut kredileri piyasasının, krizin nedeni değil tetikleyicisi olduğunu ileri sürmektedir (Shaikh, 2009). Shaikh (2009) ve Tonak'ın (2009), krizin arka planına ilişkin *IS* ekolünden farklı olarak vurguladıkları önemli bir konu, kâr ve faiz oranları arasındaki ilişkidir. Shaikh'e göre, 1945 sonrası dönemde kârlılık Almanya, Japonya ve ABD'nin üçünde birden düşme eğiliminde olmasına rağmen, düşen faiz oranları nedeniyle bu dönemde bir "büyüme yanılsaması" yaşanmıştır (Choonara, 1999). Nitekim, 1970'lerdeki krizden sıkı para politikaları ve nominal faiz hadlerinin yüzde 20'lere kadar yükselmesine neden olan "Volcker şoku" ile çıkış stratejisi (Tonak, 2009: 52), ABD'de kârlılığı ancak orta seviyede iyileştirebilmiştir. 1980 sonrası kâr oranlarında sağlanan artış, ancak faizlerin 1981-2001 arasında yüzde 14'ler seviyesinden yüzde 1'lere kadar gerilemesiyle mümkün olabilmiştir (Shaikh, 2009). Öte yandan, bu kârlılık artışı finans sektöründe üretim sektöründen çok daha yüksek olmuş, bu da aynı dönemde finansın sermaye için daha cazip bir sektör olarak öne çıkmasına ve üretim sektörünün görece olarak küçülmesine neden olmuştur. Bu süreçte "şişen finans sektörünün büyüyerek varolması için gerekli artık değer üretiminin" 2000'li yıllarda sınırlarına ulaşılması ise bugünkü krize giden yolun önünü açmıştır (Tonak, 2009: 53).

Günümüz krizini azalan kâr oranları yasası ekseninde çözümlemeye çalışan yaklaşımlar, *MR* ve Brenner'in başlangıcını 1945'e kadar götürebildikleri "durgun-

luk” sorunsalına kilitlenmiş yaklaşımlarıyla karşılaştırıldığında tarihsel gelişmelere görece daha duyarlı bir iktisadi kriz çözümlemesi sunmaktadırlar. Bu açıdan, yukarıda incelenen kuramcılar adını nedense artık pek anmıyor olsa da, “kapitalizmin çöküş evresi” varsayımı üzerinden tartışma yürüten 1970’lerin geleneksel yaklaşımlarına karşı yeni bir kuram geliştirmeyi amaçlamış olan Ernest Mandel’in bu çabasının meyve verdiği söylenebilir (Bkz. Achcar, 1999: 5). Zira, soyut kuramsal çözümleme düzeyinde kalan dogmatik örnekleri bir yana bırakılacak olursa, azalan kâr oranları yaklaşımı krizlerin ortaya çıktığı özgül tarihsel koşulların dikkate alınmasına imkan veren bir kuramsal çerçeve geliştirmiş görünmektedir.

Başka bir açıdan bakıldığında, Marx’ta varlığı açıkça tespit edilen kâr oranlarının uzun dönemli düşme eğilimi, Okishio (1961) gibi eğilimin varlığını reddeden yazarlar bir kenara bırakılırsa, Marksistler arasında zaten genel kabul görmektedir.⁹ Bu nedenle, Marksizmin içinden bu yaklaşıma sorulabilecek temel soru, kâr oranlarının düşüşünün, sermaye birikim sürecinin neden mutlaka en belirleyici eğilimi olarak tespit edilmesi gerektiğidir. Nitekim Clarke (1990: 445), kapitalist krizlerin nedeni değil sonucu olduğunu ileri sürdüğü kâr oranlarının düşüşünün, kapitalist üretim ilişkilerinin içsel çelişkilerini artıran bir eğilim olarak görülmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu soruyu günümüzdeki kriz üzerinden yeniden düşündüğümüzde, kâr oranlarının düşüşünün sermaye birikim sürecinin istikrarlı bir eğilimi olduğu verili kabul edilse bile, kâr oranlarının konjonktürel olarak yükseliş eğiliminde olduğu bir dönemde patlayan son krizin nedeninin, nasıl ve hangi dolaylımlar üzerinden kâr oranlarının düşüşü eğilimine bağlandığının açıklanması gerekmektedir.

Kâr oranlarının düşme eğiliminden yola çıkarak krizi açıklayan yaklaşımların -en azından bu makalede dikkat çekilen temsilcilerinin- finansallaşmaya ilişkin tutumlarına bakacak olursak; *IS*’te krize kadar finansallaşma üzerine, finansın atık sektör olduğunun ya da krizi tetiklediğinin tespit edilmesinin ötesinde fazlaca bir çözümleme yapılmamıştır. Öte yandan, krizin patlamasından sonra dergide konuya ilişkin yeni arayışlar da gözlemlenmektedir. Mart 2009’da, ABD ve İngiltere’nin öncülüğünde serbestleştirilen finansal piyasaların kapitalizmin yeniden yapılanmasını hızlandıran önemli işlevleri olduğunu, bunların başında işçilerin borçlandırılarak harcama kapasitelerinin artırılmasının ve işçi sınıfının disipline edilmesinin geldiğini vurgulayan Cimorelli’nin tespitleri bu açıdan kayda değerdir (Cimorelli, 2009). Shaikh ise bugüne kadar ağırlıklı makro iktisat ve uluslararası ticaret gibi alanlarda çalışmalar yapmış, bu çalışmalarından birinde başlı başına finansa odaklanmak yerine ABD’de kişisel borçlanmanın makroekonomik dengelere etkisini incelemiştir (Papadimitriou vd., 2005).

9 Okishio, 1961 tarihli makalesinde sermayedarların, kâr oranlarını düşürecek bir makinalaşma yatırımı zaten yapmayacaklarını, bu nedenle de Marx’ın bu iddiasının doğru olmadığını ileri sürmüştü. Farklı ekollerden Marksistler buna, teknolojik yenilenme ve makinalaşma baskısının tekil sermayedarların iradi tercihlerinden değil, piyasa rekabetinden kaynaklandığı şeklinde yanıt vermişlerdir (Shaikh, 1978: 234-5).

Sermayenin Aşırı Birikimi ve Kriz: İmkanlar, Açılımlar

Kapitalizmin büyük krizlerini sermayenin aşırı birikim eğiliminden yola çıkarak açıklayan yaklaşımlar, güncel Marksist kriz tartışmalarının bir diğer ana eksenini oluşturmaktadır. Bu yaklaşımı benimseyen, ancak aynı okulun parçası olarak görülemeyecek pek çok yazarı, süregiden krizin çözülmesinde diğerlerinden ayıran belki de en önemli özellik, bunların, günümüz kapitalizminin özgül tarihsel koşullarını anlamak konusunda olağanüstü çaba harcamalarıdır. Bu durum, büyük ölçüde, sermaye birikimi içinde kaçınılmaz olarak ortaya çıktığı ileri sürülen aşırı birikim sorununun, diğer “merkezi çelişki” arayışlarıyla karşılaştırıldığında, tanımı gereği daha az yapılandırılmış bir çıkış noktası oluşturmamasından kaynaklanmaktadır.

Önemli temsilcilerinden biri Simon Clarke olan aşırı birikim yaklaşımının, kapitalizmin temel çelişkilerine ve büyük krizlerine ilişkin açıklamaları makalenin giriş bölümünde kısaca özetlenmişti. Büyük krizleri, kapitalist üretim ilişkilerinin temel çelişkilerinin ve sürekli kriz eğilimlerinin yansıması olarak gören Clarke’a göre, sermaye birikim sürecinin kaçınılmaz sonucu olan aşırı birikim, “sermayenin aşırı üretim eğiliminin sınırlı piyasa engeline takılmasıyla” kendisini göstermektedir. Bu süreçte kredi, sermayenin aşırı birikme kapasitesini artırarak kriz eğilimini derinleştiren bir dinamiktir. Clarke’ın tanımındaki “aşırı üretim” vurgusu, tüketim imkanlarının değil, kârlılık sınırlarının ötesindeki bir üretim durumuna karşılık geldiği için, eksik tüketimci bir mantıkla okunmamalıdır (Clarke, 1994: 279, 284). Nitekim, Clarke gibi aşırı birikim temelli bir kriz açıklaması yapan Albo, Gindin ve Panitch de (2010: 36) kapitalizmin temel çelişkisini daha çok para-sermayeye vurgu yaparak, “sermayedarları para-sermayeyi sınırsızca biriktirmeye zorlayan rekabet baskısı ile üretim güçlerini kârlılık sınırları içinde tutmaya zorlayan engeller” arasındaki çelişki olarak tanımlamaktadır. Harvey’e göre, aşırı birikim eğilimi, kendisini kronik işsizlik, aşırı kapasite, sınırlı yatırım imkanları, azalan kârlılık ya da talep eksikliği gibi çok farklı sorunlar biçiminde ifade edebilmektedir (Harvey, 2001: 240). Sonuç olarak, sermayenin rekabet baskısıyla¹⁰ doğal, toplumsal ve tarihsel olarak şekillenen kârlılık koşullarının ötesinde üretmeye zorlanarak aşırı birikmesi eğilimi, kapitalist kriz çözümlemelerinde bize, diğer kriz ekollerinin temel çelişki olarak tanımladıkları talep eksikliği ya da kâr oranlarının düşüşü sorunlarını da içeren, ancak tek başına bunlardan birine indirgenemeyecek daha dinamik bir çıkış noktası sağlamaktadır. Krizin nedenlerini, tek başına üretim

10 Clarke’ın kapitalist üretim ilişkilerinin özgün bir boyutu olan “rekabet”i, sermayenin aşırı birikiminin tekil sermayeler tarafından algılanma biçimi olarak gördüğünü hatırlatalım. Nitekim Clarke’a göre, kapitalist piyasada değişim ilişkisine girenler, kapitalist toplumsal üretim ilişkileri içinde kendilerine bir rol biçerler—kapitalistler meta sermayelerini para sermayeye ya da para sermayelerini üretim araçlarına ya da emek-gücüne dönüştürmeye; işçiler emek güçlerini satarak geçimlik ihtiyaçlarını satın almaya; küçük mal üreticileri ise ürünlerini satmaya çalışırlar—ve böylece kendilerini yeniden üretirler. Bu nedenle, değişim ilişkileri toplumsal yeniden üretim sürecinin bir andır; öte yandan, oldukça özgün ve önemli bir andır. Zira, “kapitalist üretimin toplumsal karakteri, yalnızca rekabet biçimi sayesinde tekil özneler üzerine dışsal bir güç olarak dayatılır.” Tekil öznelerin böylece deneyimledikleri engeller, kapitalist üretim sürecinin doğal, toplumsal ve tarihsel sınırlarıdır ve doğal kaynaklar, üretim ve geçim araçları, emek gücü, kredi ya da mal piyasaları üzerine rekabet biçiminde kendilerini hissettirirler (Clarke, 1990: 452).

sürecinde değil kapitalist yeniden üretim sürecinin çelişkili bütünlüğü içinde arayan aşırı birikimci Marksist yazarlardan bazılarının günümüz krizinde öne çıkan finansallaşma ve devlet gibi konular üzerine yaptıkları ufuk açıcı çözümlemeler, bu yaklaşımın sağladığı metodolojik imkanları ortaya koyması açısından önemlidir.

Aşırı birikim eğiliminden yola çıkarak günümüz krizinin tarihsel gelişimini açıklamaya çalışan David McNally, başka yorumların aksine 1980'lerden itibaren neoliberal dönemde kapitalist üretim koşullarında toplumsal, teknik ve mekansal olarak önemli yeniden yapılanmalar yaşandığını, artı-değer oranlarının ve kârlılığın önemli ölçüde arttığını ve kırılğan bir yapı içinde de olsa Doğu Asya merkezli gerçek ve sürdürülebilir bir kapitalist genişleme sağlandığını ileri sürmektedir. McNally, bunun görülebilmesi için gelişmiş kapitalist ülkelerin ulusal bazlı verilerinden değil, bir bütün olarak dünya ekonomisinden yola çıkmak gerektiğini de vurgulamaktadır. Zira, yüksek getiri arayışı nedeniyle yatırımların bu dönemde merkez ülkelerden çevre ülkelere doğru kayması, gelişmiş kapitalist ülkelerde görece olarak daha yavaş bir büyüme yaşanmasına neden olmuştur. Oysa 1980-2005 arasında dünyadaki "ihracat-ağırlıklı" küresel emek gücü, iyimser tahminle dört, kötümser tahminle iki katına çıkmıştır (McNally, 2009: 43-4). Öte yandan, McNally'ye göre, 1997 Doğu Asya Krizi bu stratejinin de sınırlarına gelindiğini göstermiştir; bu krizden sonra ortaya çıkan aşırı birikim ve azalan kârlılık sorunları karşısında, neoliberal dönemin bir özelliği olan finansallaşma yeni bir ivme kazanarak, bugünkü krize kadar süren olağanüstü bir genişleme içine girmiştir (McNally, 2009: 55).

McNally'nin sergilediği neoliberal dönemde kapitalist üretim ilişkilerinde yaşanan değişimleri kavrama ve ciddiye alma çabası, bu bölümde görüşlerini incelemeye çalışacağımız yazarların çoğunun ortak tavrıdır. Neoliberalizmin neden olduğu ideolojik ve pratik değişimlerin kalıcı sonuçlar doğurduğu yönünde tespitler yapan bu yazarlar arasında, yaşanan krizin neoliberalizmin de sonunu getireceği yönündeki beklentiler bu nedenle pek rağbet görmemektedir. Kriz sonrası uluslararası düzlemde alınmaya çalışılan önlemlerin sınırlılığı, bu yazarları tam tersine, neoliberalizmin başat dinamiklerinden olan finansallaşmayı ve bunun devlet üzerindeki etkilerini bir kez daha sorgulamaya zorlamıştır.

Yaşanmakta olan küresel krizin arkasında sermayenin aşırı birikim eğiliminin olduğunu ileri süren Marksist yazarlar, finans sektörünün spekülatif olarak büyüdüğünü kabul etmekle birlikte finansallaşmayı sermaye birikim sürecinin kalıcı ve önemli bir boyutu olarak görmektedir. Zira finansallaşma, sermayenin akışkanlığını, hareket kabiliyetini, emek ve devlet dahil siyasi ve toplumsal süreçler üzerindeki disiplinini artırmakta, bilgisayar ve bilişim sistemlerinde yeni teknolojileri özendirerek sermaye birikimine katkıda bulunmakta ve bir dünya para sisteminin yokluğunda sermayenin değerini koruma ve risklerini idare etme kaygılarına cevap oluşturmaktadır (Albo vd., 2010: 19, 121; Fine, 2010: 19; Bryan vd., 2009; Radice, taslak). Bu nedenle, finansal piyasalarda yaratılan itibarî sermayenin kumar içeren

bir yönü varsa da, bu, toplumsal gerçeklikten tamamen kopuk, saf bir kumar değildir (Albo vd., 2010: 32). Finansallaşma sürecinin en spekülative araçları olan türev ürünler ve teminat kredileri dahi bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Finansallaşma tartışmalarında en fazla sorgulanan konuların başında gelen teminat kredileri, banka ve yatırım kuruluşlarının verdikleri kredilerin risklerini, çok farklı nitelikteki kredileri biraraya getiren paketler¹¹ halinde satmaları anlamına gelmektedir. Radice (taslak), temel işlevleri aracılık yapmak olan bankaların böylece bu işlevlerinin gerektirdiği sorumluluklardan sıyrıldıklarına ve geleneksel olarak kendilerinin taşıdığı kredi riskini, bu paketleri satın alan yatırımcılara devrettiklerine dikkat çekmektedir. Türev ürünler ise, gerçek ya da finansal, her türlü varlığın gelecekteki değeri üzerine farklı iddiaların finansal piyasalarda satışa sunulması anlamına gelmektedir. Hava durumunun nasıl olacağından, bir şirketin belirli bir vade içinde batıp batmayacağına kadar her türlü olasılığın fiyatlandırıldığı türev piyasaların en büyük riski, 1990'lar sonrasında kontrolsüzce büyüdükleri için, sözleşme vaatlerinin tutulmamasının ve bir anda zincirleme bir çöküş yaşanmasının bu piyasalarda giderek daha büyük bir olasılık haline gelmiş olmasıdır (Radice, taslak). Bryan, Martin ve Rafferty (2009: 459, 465), türev ürünler ve teminat kredilerinin, parasal süreçleri mal-değişim ilişkilerine dönüştürüp, para ile sermaye arasındaki ayrımı ortadan tamamen kaldırdıklarına dikkat çekerek, bunun yeni bir metalaşma süreci olduğunu ileri sürmektedir.¹² Bu yazarlara göre, sabit ve akışkan olmayan sermayeye akışkanlık kazandıran yeni finansal ürünler, Marx'ın zamanındaki sermaye birikim dinamiklerinden çok farklı koşullar ortaya çıkardığı için, Marx'ın metodunun olmasa da finans çözümlemesinin ötesine geçmemiz gerektiğinin habercisidirler.

Aşırı birikim temelli kriz çözümlemesi yapan yazarlar, finansal piyasalarda nasıl olup da bu tür bir genişleme yaşandığına dair farklı açıklamalar ileri sürmektedir. Bu açıklamalar, McNally'de olduğu gibi genellikle finansallaşmanın özellikle 1990'lar sonrasındaki genişlemesine yoğunlaşırken, kimi uzun dönemli değişimlere de dikkat çekilmektedir. Örneğin Radice'ye göre, çok uluslu şirketler 1960'lara kadar tekeller yoluyla istikrar sağlamaya çalışırken, bu yıllardan itibaren olası iktisadi, finansal ve siyasi şoklara karşı pay ortaklığı uygulamalarına geçmeye başlamışlardır. Büyük şirketlerin doğrudan sahipleri tarafından değil, onlar adına iş gören profesyonel şirket yöneticileri tarafından yönetilmeye başlanması, şirketlerin riskli yatırımlara girişme eğilimlerini artırarak, finansal spekülasyonun daha bu yıllardan önünü açmıştır.¹³ Öte yandan, 1990'lardan sonra yaşanan finansal genişleme, 1999'da ABD'nin Glass-Steagal Kanunu ile ticari bankacılık ve yatırı-

11 Çok farklı türde riskin birarada paketlenildiği teminat kredilerine "sentetik teminat" denmektedir (Bryan vd., 2009: 465).

12 Benzer bir yorum için bkz. Radice (2009: 100).

13 Clarke (1994: 278), benzer bir yorumu 19. yüzyıldaki kredi ilişkileri üzerine yaptığı çözümlemelerde Marx'ın da geliştirdiğine dikkat çekmektedir.

rım bankacılığı arasındaki ayrımı ortadan kaldırmasıyla büyük bir ivme kazanmış, bu sayede bankalar topladıkları mevduatları, mevduat tutarlarını geçen oranlarda riskli yatırım araçlarına dönüştürmeye başlamışlardır (Radice, taslak). Lapavitsas'a göreyse, 1980'lerden itibaren finansal serbestleşme politikaları nedeniyle finans piyasalarından borçlanma imkanları arttıkça, şirketler finansman ihtiyaçlarını giderek bankalardan değil bu piyasalardan karşılamaya başlamış, bu yüzden elle-rindeki fonları pazarlamakta zorlanan bankalar gözlerini fakir hane halklarının küçük birikimlerine ve işçilerin ücretlerine dikince ortaya riskli emlak kredileri türü finansal ürünler çıkmıştır. Bu kredileri alanların, kredilerini ödeyemedikleri durumda evlerinin ve fiilen o zamana kadarki tüm birikimlerinin bankalara kalmasını Lapavitsas, finansal el koyma (*financial expropriation*) olarak tanımlamaktadır. Bankalar, ev fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı kendilerini garantiye almak için emlak kredilerinin risklerini de teminat kredileri yoluyla satışa sunarak, finans piyasasını daha da büyümüşlerdir (Lapavitsas, 2009a: 135-6).¹⁴ Bryan (2009), tüm bu nedenlerin yanı sıra, günümüzde uluslararası bir para standardının olmamasının yarattığı güvensizliğin, finansal genişlemeyi tetikleyen bir başka önemli dinamik olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁵ Sermaye, her türlü varlığını finansal piyasalarda satışa sunarak, yaşanan belirsizlik ortamında değerini koruma mücadelesi vermektedir. Sonuç olarak, birbirini besleyen pek çok nedenden kaynaklanan ve gerçek süreçlerden beslenen finansallaşmayı Radice, finansın finans dışı sektörlerden bağımsızlaşması olarak değil, bunlar arasında yeni bir ortak yaşam (*symbiosis*) kurulması olarak tanımlamaktadır. Günümüzde şirketler, hane halkları ve devlet dahil reel sektöre ilgili tüm tarafların finansallaşmakta olduğunu vurgulayan Radice'ye göre bu durum şöyle özetlenebilir: "Artık, hepimiz 'şey' değil, para üretiyoruz." (Radice, taslak). Radice gibi finansallaşma sürecinin kapitalist üretim ilişkileri içinde kalıcı nitelik kazandığını düşünen Albo, Gindin ve Panitch (2010: 19) de, kriz sonrası yapılan önerilerin yeni finansal ürünleri ortadan kaldırmayı değil daha şeffaf ve etkin hale getirmeyi hedeflemelerinin, bunun en iyi göstergesi olduğunu düşünmektedir.

Günümüzde finansallaşmanın ulaştığı düzey, devletlerin sürece yaptıkları müdahaleler gözardı edilerek anlaşılamaz. Zira, 1970'lerden bu yana yaşanan finansal serbestleşme politikalarının önu sermayenin baskısıyla açıldıysa, bunların şekillenmesi, belirli uluslararası siyasi stratejilere dönüşmesi, uygulanması ve uygulanma süreci içinde ortaya çıkan sorunların idare edilmesi, devletler ve uluslararası siyasi uyumlaştırma mekanizmaları yoluyla olmuştur. Bu tespitler, günümüz krizini ser-

¹⁴ Finansallaşma süreci üzerine son derece ilginç ve önemli çözümlemeler yapan Lapavitsas'ın çalışmalarına bu bölümde zaman zaman değinilecek olsa da, Lapavitsas krizin nedenlerini makalede ele alınan herhangi bir temel Marksist yaklaşım çerçevesinde açıklamamaktadır. Lapavitsas'a göre, kriz aşırı birikim sorunundan değil, kapitalist gelişme süreci içinde bilgisayar ve bilişim teknolojilerinde yapılan atılımlar sayesinde mümkün hale gelen, ancak önu asıl çeşitli devlet politikalarıyla açılan finansallaşma nedeniyle çıkmıştır (Lapavitsas, 2009a: 124-5). Ancak, Lapavitsas (2009b), krizi, finansallaşmaya bağlı olsa da yapısal ve sistemik bir kriz olarak tanımlamaktadır.

¹⁵ Benzer bir yorum için bkz. BSB (2009: 52).

mayenin aşırı birikimi sorunundan hareketle açıklayan çoğu yazar tarafından da vurgulanmaktadır. Bunlar arasında finansallaşma-devlet ilişkisi üzerine şu ana kadarki en kapsamlı aşırı birikimci çözümlemeleri yapanlar, ABD'nin finansallaşma sürecinde oynadığı belirleyici role dikkat çeken Albo, Gindin ve Panitch (2010) olmuştur.¹⁶ Bu yazarlara göre, 1970'ler krizinin atlatılmasına da yardımcı olan bu süreç içinde 1980'ler enflasyonla mücadele politikaları yoluyla ABD dolarının geleceğine ilişkin endişelerin ortadan kaldırıldığı ve ABD'nin dünya kapitalizmi içindeki merkezi pozisyonunun yeniden üretildiği yıllardır; bu dönemde işsizliğin artması, sendikaların güçten düşmesi ve refah devleti harcamalarının kısılması nedeniyle emeğin gücü de olağanüstü kırılmıştır. ABD dolarının ve Hazine bonolarının en fazla kabul gören küresel varlıklara dönüşmesi, bu süreçten ABD'nin sağladığı kazançların başında gelmiştir. ABD bu sayede, başka ülkelerin birikimlerinin kendi ülkesine ucuz maliyetle akmasının koşullarını da yaratmıştır. ABD ayrıca, 1990'lardan itibaren finans piyasalarında teker teker patlayan balonları da başarıyla idare ederek, finansallaşma sürecinin sorunsuzca süreceğine dair bir güven yaratmıştır (Albo vd., 2010: 121-2).

Albo, Gindin ve Panitch (2010, 15-9) bu tür bir çözümleme üzerinden krizi takip eden döneme baktıklarında, Arrighi tarzı yorumların aksine, ABD'nin dünya kapitalizmi içindeki merkezi rolünün sarsılmak bir yana güçlendiğini görmektedirler. Bu yazarlara göre, uluslararası sermayenin kriz sonrasında güvenli liman olarak gördüğü ABD'ye dönmeyi tercih etmesi, krize karşı alınacak önlemlerde ABD'nin belirleyici rol oynamayı sürdürmesi ve Çin dahil güçlü dünya ülkelerinin ABD'nin finansal pozisyonunu zorlaştıracak politikalardan kaçınmaları bunun en önemli göstergeleridir. Sonuç olarak kriz, ABD'nin krizi olmanın ötesinde, finansallaşmış küresel kapitalizmin çelişkileriyle baş etmeye çalışan kapitalist devletlerin krizidir ve bu süreçte belirlenecek politikaların ABD'nin koordinasyonu olmaksızın hayata geçirilmesi mümkün görünmemektedir.

Kriz, Devlet ve Emperyalizm

Albo, Panitch ve Gindin'in finansallaşma-ABD ilişkisi üzerine yaptığı çözümlemeler, bizi tartışmayı genelleştirerek, kapitalizmin tarihsel gelişimi içinde devletlerin ve devletlerarası ilişkilerin rolünün farklı Marksist kriz yaklaşımları tarafından nasıl anlaşıldığını gözden geçirmeye davet etmektedir. Makalenin giriş bölümünde de belirtildiği gibi, yaşanmakta olan küresel kriz bağlamında devlete ilişkin olarak

16 Bu yorumun, aşırı birikim temelli kriz açıklaması yapan yazarlar dikkate alınarak yapıldığının altı bir kez daha çizilmelidir. Zira, 1990'ların sonundan ölümüne kadar yaptığı çalışmalarda Peter Gowan da, ABD'nin neoliberal finansallaşma sürecindeki belirleyici rolünü ayrıntılarıyla incelemiştir (Gowan, 1999, 2009). Finansa bakışı nedeniyle sosyal demokrat olarak değerlendirilebilecek bir siyasi pozisyon sergileyen Gowan'ın kriz çözümlemesi, bu nedenle bu makalede ele alınmamıştır. Kısaca açıklamak gerekirse, kredi mekanizmasının özünde kapitalist bir niteliği olmadığını vurgulayan Gowan, kredi sisteminin ABD ve İngiltere'nin sermaye piyasaları merkezli modellerinin etkisi altında kamu faydası mantığının dışında düzenlenmeye başlanması bugünkü krizin temel nedenlerinden olduğunu ileri sürmüştür (Gowan, 1999: 9-11; 2009: 22-24).

Marksistler tarafından sorulan iki soru, devletlerin tekrar yeniden dağıtımcı nitelik kazanıp kazanmayacağı ve emperyalizmin nasıl şekilleneceğidir. Öte yandan, makalede ele alınan üç kriz ekolü, bu konular üzerine kendi içlerinde bütünlük gösteren ve birbirinden net bir biçimde ayrılabilir pozisyonlara sahip değildir.

İlk olarak yeniden dağıtımcı devlet tartışmasına odaklanacak olursak, krizin atlatılması için yeniden dağıtımcı siyasi bir değişim gerektiği, temel olarak Yates ve Brenner gibi eksik tüketimci yazarlar tarafından vurgulanmaktadır. Yates bu tür bir gelişmeyi mevcut siyasi dengeler içinde pek olası görmemekte, Brenner ise gelişmiş kapitalist ülkelere odaklanan çözümlemeleri çerçevesinde bunu muhtemelen daha çok bu ülkelerde gündeme gelebilecek bir strateji olarak değerlendirmektedir. Mart 2010'da ABD'de uzun tartışmalardan sonra kabul edilen sağlık reformu tasarısı, Brenner'in beklentileri yönünde bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Nitekim, Boratav da (2009: 15-6) IMF'nin kriz sonrasında gelişmekte olan ülkelere yaptığı tavsiyelerde farklılıklar gözlemlendiğine, krize cari fazla vererek yakalanan Doğu Asya ülkeleri gibi ülkelere mali genişleme önerilirken, krize büyük cari açıklarla yakalanan Türkiye ve Macaristan gibi ülkelere devlet harcamalarını artırmaktan kaçınmaları uyarısı yapıldığına dikkat çekmektedir. Öte yandan, yeniden dağıtımcı devlet politikalarının yapısal bir gereklilik ya da siyasi-iktisadi olarak mümkün olup olmadığı sorularından bağımsız olarak, krizlerin emekçi kesimler aleyhine köklü dönüşümlerin ifadesi olduğu, bu nedenle de kriz dönemlerinde doğrudan kapitalizme yöneltilecek eleştirilerin yanı sıra yeniden dağıtımcı taleplerin de dile getirilmesi gerektiği farklı Marksist yaklaşımlar tarafından ortak olarak vurgulanmaktadır (Bkz. Albo vd., 2010: 125-6; BSB, 2009: 210-13).

Marksist yaklaşımlar emperyalizm konusunu, genel olarak biri merkez-çevre ya da Kuzey-Güney ilişkilerine, diğeri gelişmiş kapitalist ülkeler arası rekabete odaklanan iki iç içe geçmiş tema etrafında tartışmaktadır. Bu çerçevede, kapitalizmin "eşitsiz ve bileşik gelişimi" vurgusu farklı anlamlara kavuşmaktadır. Sermaye birikimine merkez-çevre ya da Kuzey-Güney çatışması etrafında bakan yaklaşımlar, kapitalizmin tarihsel gelişimi içinde gücün giderek gelişmiş kapitalist ülkelerin elinde toplandığını ve bunun ABD'nin düzenleyici müdahaleleri sayesinde mümkün olduğunu ileri sürerken (Foster, 2009b), diğerleri bu eğilimi reddetmeseler de, eşitsiz ve bileşik gelişme dinamiklerinin Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Doğu Asya üçgenini oluşturan gelişmiş kapitalist ülkeler arasında da emperyalist çekişmeler yaşanmasına neden olduğuna (Callinicos, 2007: 536) dikkat çekmektedir. Öte yandan, emperyalizm üzerine yapılan bu farklı vurgular, günümüz kriz tartışmaları içinde, küresel iktisadi dengesizlikler temasının iki farklı ele alınış biçimine dönüşmektedir. Zira, Çin'i çevre ülkeler arasına yerleştiren ve basitçe "kapitalist" olarak tanımlamayan *MR* çevresi ya da Arrighi açısından bu dengesizlikler, merkeze/Kuzey'e/mevcut hegemonyaya bir başkaldırı potansiyeli de taşıdığı ölçüde, kapitalizm içinde önemli dönüşümler yaratabilir. Çin'i "kapitalist" ya da kapitalist

üretim ilişkilerine uyum sağlamış kendine özgü bir ülke olarak görenler açısından ise, küresel iktisadi dengesizlikler ABD ve Çin başta olmak üzere güçlü dünya ülkeleri arasında çatışma potansiyeli taşıyan konulardan biridir. Bu dengesizliklerin savaş biçimi de alabilecek değersizleşme mücadeleleri içinde ortadan kalkmaları durumunda, siyasi dengelerin değiştiği ancak sermaye birikim sürecinin niteliksel bir değişimden geçmediği yeni bir döneminin önü açılabilir. Örneğin, Clarke'a göre bugün sorulacak temel soru, küresel kapitalist sistemin yeniden yapılanmasının savaşa başvurulmadan gerçekleşip gerçekleşemeyeceğidir ki, günümüzde savaş olasılığını en fazla artıracak gelişme ABD dolarının çöküntüye uğramasıdır (Clarke, 2009). Bu iki tartışma hattıyla karşılaştırıldığında, Albo, Panitch ve Gindin'in (2010), finansallaşma sürecinin ABD imparatorluğunu zayıflatmak yerine güçlendirdiğini vurgulayan yukarıda özetlenen çözümlemeleri, burada ele alınan diğer yaklaşımlardan farklı bir yerde durmaktadır.

Günümüz krizi bağlamında yapılan bu tespitler, makalede ele alınan Marksist kriz yaklaşımları arasında, sermaye birikim sürecinde siyasi aktörlerin ve devletlerin rolü üzerine yapılan diğer bazı metodolojik tartışmalar çerçevesinde yeniden düşünülebilir. Örneğin, kapitalizmi azalan kâr oranları eğilimi çerçevesinde "kendi kendisini sınırlayan birikim" olarak tanımlayan Shaikh'e göre, eksik tüketimci kriz yaklaşımlarına yönltebilecek temel eleştirilerden biri, sermaye birikiminde devlete ve siyasi süreçlere kurucu roller yüklemeleridir (Shaikh, 1983: 141; 1978: 231). Eksik tüketimci yazarlar tarafından, kapitalist gelişme süreci içinde yeniden dağıtımçı devlete, hegemonik güce ya da merkez-çevre kurgusu üzerinden devletlerarası sömürü ilişkilerine atfedilen dönüştürücü ya da kriz çözümü işlevler bu tür eleştirilere zemin oluşturmaktadır. Öte yandan, Baran ve Sweezy'nin yeniden dağıtımçı devlet müdahalelerinin hakim olduğu 1945 sonrası dönem için dahi durgunluk tespiti yapıyor olması bu eleştirinin yeniden düşünülmesi gerektiğini de akla getirmektedir. Zira, Baran ve Sweezy'nin devleti, dönüştürücü müdahaleler yapamayan, müdahaleleri kapitalist gelişme sürecinin belirlediği yapısal sınırlar içinde farklılık yaratabilen bir devlettir.

Bu tartışmanın altında yatan siyasi-iradecilik (*politicism*)/yapısalcılık gerilimi, *IS* yazarlarından Callinicos (2005, 2006) ile aşırı birikim temelli kriz çözümlemesi yapan Panitch ve Gindin (2006) arasında *IS* dergisinde yapılan bir tartışmada da gözlemlenebilir. Bu tartışmada Callinicos (2005), Panitch ve Gindin'i kriz çözümlemelerinde devletlere ve sınıfsal aktörlere kurucu roller yüklemekle, "kapitalist ekonominin gelişimini sınıf mücadelesine bağımlı kılmakla" ve bu çerçevede neoliberal dönemde kârlılık sorununun aşıldığı yönünde yanlış bir tespit yapmakla eleştirmiştir. Oysa Callinicos'a göre, kapitalizme içkin azalan kârlılık eğilimi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan aşırı birikim sorunu, sınıfların (sermaye ya da emek) kolektif mücadeleleri ile aşılabilecek sorunlar değildir. Panitch ve Gindin (2006) bu eleştiriye yanıtlarken, kapitalist gelişme süreci içinde sınıfsal aktörlerin ve dev-

letlerin müdahale imkanlarını sınırlayan yapısal kriz eğilimlerini kendilerinin de kabul ettiğini, hatta bunun da ötesine giderek neoliberal küreselleşme sürecinin yarattığı eşitsiz gelişme ve finansal kırılganlık dinamiklerinin bu eğilimleri daha da güçlendirdiğini ileri sürdüklerini vurgulamışlardır. Ancak, Panitch ve Gindin'e göre, kapitalist kriz çözümlemelerinde, uluslararası sistemin kriz idare kapasitesinin de ayrıca dikkate alınması gerekmektedir. Bu çerçevede ABD imparatorluğu içinde geliştirilen uyumlaştırma mekanizmaları kadar, göreceli özerkliğe sahip devletlerin bu mekanizmalarla disipline edilmesinin zorlukları çözümlemeye dahil edilmesi gereken birbirine zıt iki dinamiktir. Bunun yapılmaması, "krizlerin tarihten soyutlanarak şeyleştirilmesi" anlamına gelecektir (Panitch ve Gindin, 2005: 73).

Marksist kriz ve devlet tartışmaları içinde, siyasi-iradecilik/yapısalcılık ikileminin bu şekilde içinden çıkılmaz hale geldiği pek çok polemik tespit etmek herhalde mümkündür. İkilemi yapısalcılık yönünde bükten Callinicos ya da Shaikh gibi yazarlara yöneltilebilecek temel eleştiri, kapitalizmin tarihsel gelişimi içinde ortaya çıkan ve yapısal tanımlamalara aykırı gözüken gerçeklikleri ya genel gidişi değiştiremeyecek aykırı eğilimler olarak görmeleri ya da tamamıyla görmezden gelmeleri olabilir. Öte yandan, Panitch ve Gindin gibi yazarlar da, verili kabul ettikleri yapısal koşulların somut tarihsel süreçler ve aktörler üzerinde hangi dolaylımlar aracılığıyla etkili olduğu sorusuna net bir yanıt vermemektedir. Bu belirsizliğin en iyi ifade edildiği çözümlemelerden birine göre, finansallaşma yoluyla sermayenin devlet üzerinde kurduğu tahakküm, özerk bir dünya piyasasının dayattığı dışsal sınırlamalar yoluyla değil, ulusal güç yapıları, devletin biçimi ve devletin çeşitli alt örgütlenmeleri tarafından içselleştirilmiş ilişkiler ve siyasi normlar üzerinden kurulmaktadır (Albo vd., 2010: 39). Bu tanımlama, gerçekliğin iyi bir resmini çekse de, içselleştirme sürecinin nasıl gerçekleştiği sorusunu yanıtsız bırakmaktadır.

Kapitalist krizleri aşırı birikim sorunundan yola çıkarak açıklayan Clarke (1991, 1992), aynı zamanda, devlet-kapitalizm ilişkisini bu tür yapısalcı ya da iradeci çıkmazlara düşmeden çözümleme iddiası taşıyan kuramcılardan biridir. Clarke'a göre devlet, kapitalist ilişkilerin yeniden üretimi sürecine, *tarihsel olarak ve sınıf mücadelesi ile* bağlanır. Öte yandan, sınıfsallıkları ve sömüren sınıftan ayrı bir kurumsallığa sahip olmaları, tarihteki tüm devlet biçimlerinin ortak özelliği, kapitalist devleti tarihte diğer devlet biçimlerinden ayıran, görünüşte tarafsız olmasıdır; başka bir ifadeyle, görünüşteki tarafsızlığı devletin kapitalizm içinde aldığı yabancılaşmış biçimdir. Bu tanıma göre, varlığı başlı başına sermaye-emek mücadelesinin bir ifadesi olan kapitalist devlet, sınıf mücadelesine dışsal bir *alan* değildir (Clarke, 1991: 185-9). Clarke, devletin kapitalist niteliğinin, devletin kendisini, sermaye-emek mücadelesinin küresel sonuçlarına göre şekillenen "para" ve "hukuk" ilişkilerinin belirlediği sınırlar içinde yeniden üretme zorunluluğundan kaynaklandığını ileri sürmektedir (Clarke, 1992: 136).

Devlet bu şekilde tanımlandığında, Panitch ve Gindin'in devlet kuramlarında

da önemli yer tutan “görelî özerklik” Clarke’a göre, bir bakıma sorunlu bir metodolojiyi ayakta tutmak için geliştirilmiş sorunlu bir kavram haline gelir. Zira bu kavrama ancak, devletin kapitalist niteliği, kapitalist sınıfla dışsal olarak kurduğu ilişkiler çerçevesinde anlaşılmalı çalışıldığında ihtiyaç duyulabilir. Oysa, sınıf ve devlet ilişkisi, dışsal değil içsel bir ilişkidir. Bu tespit, zaman boyutu da katılarak yorumlanırsa, geçmiş sınıf mücadelelerinin kazanımlarıyla şekillenen ve belirli bir dönemde sermaye birikim koşullarının genel sınırlarını çizen para ve hukuk ilişkilerinin, somut sınıf mücadeleleri de dahil her türlü siyasi mücadele içinde sürekli yeniden tanımlanmaya çalışıldığı ileri sürülebilir.¹⁷ Nitekim Clarke’a göre, para ve hukuk sermayenin devlet üzerindeki tahakkümünü kuran en önemli dolayimler olsalar da, devletlerin sermayenin yeniden üretiminde krize neden olma pahasına, bu dolayimler tarafından çizilen sınırları aşma güçleri de bulunmaktadır. Başta sermaye olmak üzere çeşitli toplumsal kesimlerin kendi kısmi taleplerini devletlere en fazla dayatmaya çalıştıkları dönemler olan kriz dönemlerinde, devletlerin bu güçlerini kullanma olasılığı artmaktadır (Clarke, 1991: 194-5). Zira, sermaye birikimi küresel bir dinamikken, sermaye birikiminin çelişkilerinin ve krizlerinin siyasi idaresi ulusal zeminde devletler tarafından sağlanmaktadır (Clarke, 2001: 80). Sonuç olarak, devletler sermaye birikiminin çelişkilerini aşamazlar, ancak seçici mali ve parasal politikalar yoluyla bu çelişkilerin o ya da bu kutbunu güçlendirebilirler (Clarke, 1990: 463). Clarke’ın bu çözümlemelerine dayanarak, devletlerin yaratabilecekleri kısmi etkilerin, uluslararası güç ilişkileri içindeki konumları ile uyumlu olacağı sonucunu çıkartabiliriz. Bu çerçevede, gelişmiş kapitalist ülkelerin, krizlerin kendi toprakları üzerindeki yıkıcı etkilerini başka coğrafyalara aktarmak açısından görece daha donanımlı olduklarını tespit etmek gerekecektir. Bu bağlamda Clarke’la birlikte Açık Marksist yaklaşımın önemli temsilcilerinden olan Picciotto (1991), uluslararası alanda 19. yüzyıldan bu yana sürmekte olan çok düzeyli siyasi, iktisadi ve askeri diplomasinin ve uluslararası uyumlaştırma mekanizmalarının en önemli hedefinin kapitalist birikim süreci içinde ortaya çıkabilecek bu tür tek taraflı müdahalelerin açık bir çatışmaya dönüşmesinin önlenmesi olduğuna dikkat çekmektedir. Günümüzde küreselleşmenin bir gereği olarak sunulan bölgesel ya da küresel ölçekli hukuksal standardizasyon süreçleri, bu çabaların son ve gelişmiş örnekleri olarak görülebilir.

Bu tespitler çerçevesinde, Clarke’ın sermayenin uluslararasılaşmasının döngüsel niteliğine ilişkin makalenin girişinde vurgulanan yorumu, erken dönem devlet kuramını daraltan bir nitelik göstermektedir. Zira, sermayenin uluslararasılaşmasını sermaye birikiminin döngüsel krizleri içinde kendisini niteliksel bir değişime uğramadan tekrarlayan bir süreç olarak görmek (Clarke, 2001: 81), kapitalizm-

17 Clarke ve Clarke’ın da dahil olduğu Açık Marksist ekol, somut tarihsel gelişmeleri çözümlemeye yardımcı olacak bu tür yorumlardan kaçınmakta, bu nedenle de tartışmalarını soyut düzeyde sürdürmekle eleştirilmektedir. Bu durumda, Clarke’ın sınıf mücadelesinin farklı ifadeleri olan “para” ve “hukuk” “biçimleri”nin, nasıl şekillendikleri açıklanamayan “yapı”lara dönüşme tehlikesi ortaya çıkmaktadır.

devlet ilişkisinin tarihsel gelişimi içinde yaşanabilecek arızî ve kalıcı değişimleri de gözardı etmek anlamına gelmektedir. Günümüz krizi bağlamında Clarke'ın bu daraltıcı yorumunun ötesine geçip, neoliberal dönemde finansallaşmanın devletler ve devletlerarası ilişkiler üzerinde yaptığı tarihsel ve kümülatif değişimleri dikkate aldığımızda, Clarke'ın yaşanan küresel kriz bağlamında dile getirdiği güçlü kapitalist ülkeler arasında savaşa varabilecek çatışma öngörüsü, tamamen olasılık dışı olmasa da, gerçekleşmesi görece zorlaşan bir öngörüye dönüşmektedir. Biraz daha açmak gerekirse, kapitalizmin büyük krizlerinin ilk ikisinin yaşandığı ve uluslararası uyumlaştırma mekanizmalarının bugünkü kadar gelişkin olmadığı dönemlerde (19. yüzyılın son çeyreği ve 1930'lar), krizlerin tekil sermayeler üzerinde yarattığı sarsıntıların devletler arasındaki ilişkileri nasıl hızla çatışmaya ve iki dünya savaşına sürüklediğini görmek zor değildir. 1945 sonrasında ABD öncülüğünde şekillenen uluslararası uyum çabalarının altında, aslında tam da bu gelişmelerin sermaye üzerinde yarattığı yıkıcı etki bulunmaktadır. Nitekim sermaye, 1945'ten sonra bu iki krizden çıkartılan derslerin hayata geçirilmeye çalışıldığı bir siyasi ortam içinde uluslararasılaşmıştır. 1970'lerden sonra yaşanan finansallaşmayı, sermayenin uluslararasılaşmasının neoliberal dönemde aldığı biçim olarak görmek de mümkündür. 1945'ten günümüze kadar süren bu tür bir süreklilik okuması hem Radice'de (taslak), hem de Clarke'da (1992: 138) tespit edilebilir.

1945'ten bu yana geliştirilmeye çalışılan uluslararası uyumlaştırma çabaları, 1970'ler sonrasında başlayan, 1990'lardan sonra ise palazlanan finansallaşmanın etkisi altında iktisadi yeniden yapılanma süreçlerine müdahale imkanları giderek sınırlanan devletler arasında süregiden çabalar. Radice (taslak) devlet-ulusal sermaye özdeşliğinin kurulamaz olduğu ve kapitalizmin "topyekûn sermayeciliğe (*total capitalism*)"¹⁸ dönüştüğü günümüzde, devletlerin finansallaşma sürecine müdahale imkanlarının olağanüstü azaldığını ileri sürmektedir. Benzer bir yorum, geliştirilen finansal ürünlerin karmaşık sonuçlarıyla yüzleşmeye herhangi bir devletin cesareti olmadığını ima eden Harvey (2008) tarafından da yapılmaktadır. Bu tespitler çerçevesinde, kapitalizmin büyük döngüsel değersizleşme krizlerinin devletlerin tek taraflı siyasi tercihleriyle daha da derinleşerek felaketvari tarihsel dönemlere evrilmesi olasılığının giderek azaldığı ileri sürülebilir. Bu yapıldığında, finansallaşmanın kalıcı bir nitelik kazandığı günümüz kapitalizminin yakın geleceği, giderek sıklaşan ancak yıkıcı sonuçları çevre/Kuzey ülkelerine ve alt sınıflara gelişkin uluslararası uyumlaştırma mekanizmaları yoluyla aktararak idare edilen sürekli bir kriz dönemi olarak da öngörülebilir.¹⁹ Tabii, sosyalist bir dünya hayali güçlü toplumsal hareketler tarafından gerçeğe dönüştürülemezse...

18 Vurgunun güçlendirilmesi amacıyla, Türkçe'ye "kapitalizm" olarak çevirdiğimiz "*capitalism*" kelimesinin burada "sermayecilik" olarak tam anlamını verecek şekilde çevrilmesi uygun görülmüştür.

19 Farklı metodolojik önermelerle de olsa, Yıldızoğlu (2010) ve Jessop (2010) da benzer bir yorum yapmaktadır.

Sonuç Yerine

Günümüz krizini açıklamaya çalışan temel Marksist kriz yaklaşımlarının tüm farklılıklarına rağmen buluştukları ortak bir nokta, yaşanan krizin sadece finansallaşmanın ya da neoliberalizmin değil kapitalizmin krizi olduğunu tespit etmelerine rağmen, krizle birlikte kapitalizmin yıkılabileceğı olasılığını artık dillendirmemeleridir. 1917’den 1991’e kadar her Marksistin şü ya da bu şekilde sorduğı bu sorunun bu kriz bağlamında sorulmuyor olması (Radice, taslak), kapitalizmin çöküşünün tarihsel bir zorunluluk değil, siyasi arayışlar içinde şekillenecek iradi bir olasılık olduğunun farkına varılması ve günümüzde kapitalizme muhalif toplumsal hareketlerin çok zayıf olmasıyla ilişkilendirilebilir. Bu noktada, kapitalist üretim ilişkilerinin günümüzde aldığı yeni biçimlerin beraberinde ne tür kısıtlar ve imkanlar getirdiğine de kısaca bakmakta fayda vardır. Radice (taslak), işçi sınıfının neoliberal dönemde yeni katılımların yanı sıra köylülerin, küçük burjuva kesimlerin ve entelektüellerin de proleterleştiğı bir süreç içinde olağanüstü büyümüş olmasına rağmen yaşadığı güçsüzlüğü, finansallaşmanın bu kesim üzerindeki etkisine bağlamaktadır. Nitekim, finansallaşma emekçileri “kendi kendilerini sermayeci bir mantıkla sömüren girişimci yurttaşlara” dönüştürmüştür. Öte yandan Bryan, Martin ve Rafferty (2009: 462-3), finansallaşma yoluyla emeğin ve sermayenin yeniden üretim süreçlerinin birbirine her zamankinden daha bağımlı hale geldiğini vurgulayarak, bu bağımlılıktan emek yanlısı siyasi müdahale imkanları çıkartılıp çıkartılamayacağını sorgulamaktadır. Sayıları günden güne artan finansal cehaleti azaltma projeleri yoluyla, işçilerin risklerini hesaplamayı bilen iyi girişimcilere dönüştürülmesi çabalarından acaba Marksistlerin çıkartabileceğı dersler olabilir mi?

Son olarak, McNally (2009: 74) kapitalizmin “doğal” sınırlarını belirleyeceği tartışılan çevre krizine dikkat çekerek, küresel kapitalist kriz ile birlikte yeni “değer mücadelelerinin” gündeme geldiğine dikkat çekmektedir. Sermayenin, karmaşık finansal araçlar yoluyla doğa dahil her türlü varlığın değerinin belirlenmesi konusunu piyasalara havale ettiği günümüzde, toprak, su, gıda, barınma ve gelir gibi değerlerin yaşamsal önemi acaba yeni toplumsal hareketlerin güçlenmesinin önünü açabilir mi?

Bütün bu soruların yanıtlarını birlikte vereceğiz.

Kaynakça

- Achcar, Gilbert (1999) “Introduction: Ernest Mandel (1923-1995): An Intellectual Portrait”, Gilbert Achcar (der.) *The Legacy of Ernest Mandel* içinde, Londra ve New York, Verso, 3-17.
- Albo, Greg, Sam Gindin ve Leo Panitch (2010) *In and Out of Crisis: The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*, PM Press.
- Albarracın, Jesús ve Pedro Montes (1999) “Late Capitalism: Mandel’s Interpretation of Contemporary Capitalism”, Gilbert Achcar (der.) *The Legacy of Ernest Mandel* içinde, Londra ve New York, Verso, 38-74.
- Arrighi, Giovanni (2009) “The Winding Paths of Capital, Interview by David Harvey”, *New Left Review*, Sayı 56, 61-94.

- Arrighi, Giovanni (1978) "Towards a Theory of Capitalist Crisis", *New Left Review*, Sayı 1/111.
- Best, Jacqueline (2003) "From the Top-Down: The New Financial Architecture and the Re-embedding of Global Finance", *New Political Economy*, Cilt 8, Sayı 3, 363-384.
- Boratav, Korkut (2009) "A Comparison of Two Cycles in the World Economy: 1989-2007", <http://www.bagimsizsosyalbilimciler.org/>.
- Brenner, Robert (1998) "The Economics of Global Turbulence", *New Left Review*, Sayı 1/229.
- Brenner, Robert (2009) "What is good for Goldman Sachs is good for America: The origins of the current crisis", 18 Nisan 2009, ulaşılabilecek web adresi: <http://www.sscnet.ucla.edu/issr/cstch/papers/BrennerCrisis-TodayOctober2009.pdf>
- Brewer, Anthony (1989) *Marxist Theories of Imperialism*, Londra ve New York, Routledge.
- Bryan, Dick, Randy Martin ve Mike Rafferty (2009) "Financialization and Marx: Giving Labour and Capital a Financial Makeover", *Review of Radical Political Economics*, Cilt 41, Sayı 4, 458-472.
- Bryan, Dick (2009) "Hold the Policy Solutions: Addressing the Problem of Equivalence", Another World is Necessary: Crisis, Struggle and Political Alternatives, Historical Materialism 6.Yıllık Konferansı, 27-29 Kasım 2009, Londra, yayınlanmamış tebliğ.
- BSB (Bağımsız Sosyal Bilimciler) (2009), *Türkiye'de ve Dünyada Ekonomik Bunalım, 2008-2009*, İstanbul, Yordam Kitap.
- Buğra, Ayşe (2003) "Piyasa Ekonomisinin Macerası: Dün ve Bugün", *Birikim*, Sayı 170/171, 10-20.
- Callinicos, Alex (2007) "Does capitalism need a state system?", *Cambridge Review of International Affairs*, Cilt 20, Sayı 4, 533-549.
- Callinicos, Alex (2006) "Making Sense of Imperialism: A reply to Leo Panitch and Sam Gindin", *International Socialism*, Cilt 110, No.2.
- Callinicos, Alex (2005) "Imperialism and Global Political Economy", *International Socialism*, Cilt 108, No.4.
- Carchedi, Guglielmo (1999) "A Missed Opportunity: Orthodox Versus Marxist Crises Theories", *Historical Materialism*, Sayı 4, 33-56.
- Choonara, Joseph (2009) "Marxist Accounts of the Current Crisis", *International Socialism*, Sayı 123.
- Cimorelli, Eddie (2009) "Take Neoliberalism Seriously", *International Socialism*, Sayı 122.
- Clarke, Simon (2001) "Class Struggle and the Global Overaccumulation of Capital", Robert Albritton, Makoto Itoh, Richard Westra ve Alan Zuege (der.), *Phases of Capitalist Development, Booms, Crises and Globalizations*, Palgrave, 76-92.
- Clarke, Simon (1994) *Marx's Theory of Crisis*, Macmillan Press.
- Clarke, Simon (1992) "The Global Accumulation of Capital and the Periodisation of the Capitalist State Form", Werner Bonefeld, Richard Gunn and Kosmas Psychopedis (der.) *Open Marxism, Vol.1, Dialectics and History*, Londra, Pluto Press, 133-150.
- Clarke, Simon (1991) "State, Class Struggle and the Reproduction of Capital", Simon Clarke (der.) *The State Debate* içinde, Londra, Macmillan, 183-203.
- Clarke, Simon (1990) "The Marxist Theory of Overaccumulation and Crisis", *Science and Society*, Cilt 54, Sayı 4, 442-67.
- Fine, Ben (2010) "Neoliberalism as Financialisation" Alfredo Saad-Filho ve Galip Yalman (der.) *Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-income Countries: Policy Dilemmas, Economic Crises, Forms of Resistance* içinde, Londra, Routledge, 11-23.
- Fine, Ben (2008) "Looking at the Crisis through Marx: Or Is It the Other Way about?", <http://eprints.soas.ac.uk/5921/1/isrfin.doc>.

- Fine, Ben, Costas Lapavistas ve Dimitris Milonakis (1999), "Adressing the World Economy: Two Steps Back", *Capital and Class*, Sayı 67, 47-90.
- Foster, John B. (2009a) "The Age of Monopoly-Finance Capital", *Monthly Review*, Cilt 61, Sayı 9.
- Foster, John B. (2009b) "A Failed System: The World Crisis of Capitalist Globalization and its Impact on China", *Monthly Review*, Cilt 60, Sayı 10.
- Foster, John B. (2006) "The Household Debt Bubble", *Monthly Review*, (58) 1.
- Gowan, Peter (2009) "Crisis in the Heartland", *New Left Review*, 55: 5-29.
- Gowan, Peter (1999) *The Global Gamble, Washington's Faustian Bid for World Dominanace*, Londra ve New York, Verso.
- Harman, Chris (2010) "Not all Marxism is dogmatism: a reply to Michel Husson", *International Socialism*, 125.
- Harman, Chris (1991) "The State and Capitalism Today", *International Socialism*, (2) 51.
- Harvey, David (2008) "Bankerlerin Diktatörlüğü", *Express*, Kasım 2008, 26-8.
- Harvey, David (2001) *Spaces of Capital, Towards a Critical Geography*, New York, Routledge.
- Holloway, John (1995) "The Abyss Opens: The Rise and Fall of Keynesianism", Werner Bonefeld ve John Holloway (der.), *Global Capital, National State and the Politics of Money*, St.Martin's Press, 7-33.
- Husson, Michel (1999) "After the Golden Age: On *Late Capitalism*", Gilbert Achcar (der.) *The Legacy of Ernest Mandel* içinde, Londra ve New York, Verso, 75-103.
- Jessop, Bob (2010) "The Continuing Ecological Dominance of Neoliberalism in the Crisis", Alfredo Saad-Filho ve Galip Yalman (der.) *Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-Income Countries Policy Dilemmas, Crises* içinde, Mass Resistance, Londra, Routledge, 24-38.
- Kuhn, Rick (2009) "Economic Crisis, Henryk Grossman and the Responsibility of Socialists", *Historical Materialism*, (17) 2: 3-34.
- Lapavistas, Costas (2009a) "Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation", *Historical Materialism*, (17), 2: 114-148.
- Lapavistas, Costas (2009b) "Kapitalizm Piyasa Kurallarından İbaret Değil.", *Birgün*, 12 Eylül 2009.
- Magdoff, Harry ve John B.Foster (2001) "The New Economy: Myth and Reality", *Monthly Review*, (52) 11.
- Magdoff, Harry ve John B.Foster (2000) "Working Class Households and the Burden of Debt", *Monthly Review*, (50) 11.
- Mandel, Ernest (2009) "Mandel'e Göre Mandel", *Mesele*, 25: 52-54.
- McNally, David (2009) "From Financial Crisis to World-Slump: Accumulation, Financialisation, and the Global Slowdown", *Historical Materialism*, (17) 2: 35-83.
- Moseley, Fred (1999) "The Decline of the Rate of Profit in the Post-war United State Economy: Due to Increased Competition or Increased Unproductive Labour?", *Historical Materialism*, 4: 131-148.
- Okishio, Nobuo (1961) "Technical Change and the Rate of Profit", *Kobe University Economic Review*, 7: 85-99.
- Saad-Filho Alfredo ve Galip Yalman (der.) (2010) *Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-Income Countries Policy Dilemmas, Crises, Mass Resistance*, Londra, Routledge.
- Saad-Filho Alfredo ve Galip Yalman (2010) "Introduction", Alfredo Saad-Filho ve Galip Yalman (der.) *Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-income Countries: Policy Dilemmas, Economic Crises, Forms of Resistance*, içinde Londra, Routledge, 1-7.
- Shaikh, Anwar (1978) "An Introduction to the History of Crisis Theories", Union of Radical Political Economists Staff, *US Capitalism in Crisis*, New York, URPE, 219-241.

- Shaikh, Anwar (1983) "Economic Crises", Tom Bottomore (der.), *A Dictionary of Marxist Thought*, Oxford, Basil Blackwell, 137-143.
- Palat, Ravi A.(yayınlanacak) "World turned upside down? Rise of the global south and the contemporary global financial turbulence", *Third World Quarterly*.
- Panitch, Leo ve Sam Gindin (2006) "Feedback: 'Imperialism and Global Political Economy'-A Reply to Alex Callinicos", *International Socialism*, (109) 1.
- Panitch, Leo ve Sam Gindin (2005) "Finance and American Empire", Leo Panitch ve Colin Leys (der.), *The Empire Reloaded, Socialist Register*, 46-81.
- Papadimitriou, Dimitri, Anwar Shaikh, Claudio dos Santos ve Gennaro Zezza (2005) "How Fragile is the U.S. Economy?", *Strategic Analysis*, The Levy Economics Institute of Bard College.
- Picciotto, Sol (1991) "The Internationalisation of the State", *Capital and Class*, 43: 43-63.
- Radice, Hugo (taslak) "Understanding Neoliberalism: Finance and the Dynamics of Global Capitalism in the Present Crisis", yayına hazırlanıyor.
- Radice, Hugo (2009) "Neoliberalism in Crisis? Money and the State in Contemporary Capitalism", *Spectrum: Journal of Global Studies*, (1) 2: 89-106.
- Peker, Efe (2010) "Krizi Arrighi ile Okumak", *Praksis*, 22.
- Tonak, Ahmet (2009) "Krizi Anlarken", *Kızılçık*, Kış, 50-56.
- Yates, Michael (2009) "Kapitalizm, Kaderimizde Bir Sorumluluk Hissetmez", *Birgün*, 13 Eylül 2009 tarihinde yayımlanan söyleşi.
- Yıldızoğlu, Ergin (2010) "Globalisation as a Crisis Form", Alfredo Saad-Filho ve Galip Yalman (der.) *Economic Transitions to Neoliberalism in Middle-income Countries: Policy Dilemmas, Economic Crises, Forms of Resistance* içinde Londra, Routledge, 39-46.
- Zarembka, Paul (2003) "Capital Accumulation and Crisis", Alfredo Saad-Filho (der.) *Anti-Capitalism, A Marxist Introduction*, Londra ve Sterling, Virginia, Pluto Press, 201-210.

Krizi Arrighi ile Okumak

Efe Peker*

Öz

Bu çalışma, bugünkü küresel krizi Giovanni Arrighi'nin kapitalizmin tarihine ve neoliberalizmin bu tarih içindeki yerine dair kuramsallaştırmasından yola çıkarak ele alacaktır. Arrighi'ye göre kapitalizmin tarihi, farklı dönemlerde hegemonik devletlerin şekillendirdiği, birbirini izleyen "sistemik birikim döngüleri"nden oluşur. Her birikim döngüsü "maddi genişleme" ile başlayıp "finansal genişleme" ile sürer. Bunların ilkinde yatırımlar ağırlıklı olarak meta üretimi ve ticarete yönelir ve görece refah sağlanırken, zamanla artan uluslararası rekabet ve sınıf mücadeleleri sonucunda düşük kâr bunalımına girildiğinde, sermaye spekülasyon yatırımlara yönelir. Arrighi finansal genişlemelerin tarihte küresel hegemonik dönüşümlere kapı araladığını ve halihazırdaki hegemonun "sonbaharına" işaret ettiğini vurgular. Buna göre neoliberalizm, içinde bulunduğumuz ABD sistemik birikim döngüsünün finansal genişleme dönemi olarak kavramsallaştırılır. Neoliberal finansallaşmanın bugünkü darboğazı, daha geniş bir bağlamda, yani Afganistan ve Irak işgalleriyle sarsılan ABD hegemonyasının "ölümcül krizi" ile birlikte düşünülmelidir. Çalışma, Arrighi'nin bu kuramsal çerçevesine dayanarak bugünkü küresel krizi hegemonya ilişkileri bağlamında ele alacak; potansiyel çalışma alanı olarak, yeniden yapılandırılarak önemi artırılan G-20'yi ve Çin'in yükselişini incelemenin önemine dikkat çekecektir.

Anahtar sözcükler: Giovanni Arrighi, neoliberal finansallaşma, kriz, küresel hegemonya, G-20, Çin.

Abstract

Making Sense of the Crisis with Giovanni Arrighi

This article discusses the current global crisis through Giovanni Arrighi's conceptualisation of the history of capitalism and neoliberalism. Arrighi conceives of the history of capitalism within successive "systemic cycles of accumulation", each led by a particular hegemonic state. Each cycle consists of a "material expansion phase" (characterised by high profits and increasing production and trade); which eventually finds itself in a bottleneck of low profit rates. The response to crisis initiates a "financial expansion phase" (where capital is directed towards the speculative liquid form). Historically, it is in these phases that crises have deepened, and inter-class and inter-state competition increased to challenge the position of the hegemonic power. Neoliberalism, therefore, is the financial expansion phase of the latest systemic cycle of accumulation of capitalism. Its "terminal crisis" coincides with that of the American world hegemony; as witnessed disastrously in Afghanistan and Iraq. It is within this background that the article aims to read the current global crisis and provide suggestions for further research based on the reconfigured and significantly empowered G-20, and the economic renaissance of China.

Keywords: Giovanni Arrighi, neoliberal financialisation, crisis, world hegemony, G-20, China.

Bu kısa değerlendirme, geçtiğimiz Haziran ayında yaşamını yitiren tarihsel sosyolog Giovanni Arrighi'nin kapitalizmin "uzun vadeli" tarihini kavramsallaştırması ve neoliberalizmi bu resim içine yerleştirmesini temel alarak bugünkü küresel krizin iktisadi ve siyasi yönlerine değinecektir. *New Left Review*'da Arrighi'nin ölümü şu sözlerle anılmıştır: "Kapitalizmin ... erken modern köklerinden günümüze kadar uzanan uzun vadesi üzerine incelemeleriyle, iddia edilebilir ki, hiç bir entelektüel bugünkü krize Giovanni Arrighi kadar başarılı bir çözümleme getirmemiştir" (Reifer, 2009: 119). Arrighi'nin çözümlemesinin sözü edilen özgünlüğü, neoliberalizmin krizini rastlantısal, öngörülemeyen, tarihsel bağlamından koparılmış ya da yalnızca iktisadi boyutuyla sınırlanabilecek bir olgu olarak görmemizi engellemesinde yatmaktadır. Zira Arrighi'nin kavramsal çerçevesi, krizi yüzyıllara dayanan uzun vadeli bir sermaye birikim sürecinin unsuru olarak ele almakla kalmaz, aynı zamanda onu değişen devletlerarası siyasi sistem ve hegemonya ilişkileri bağlamına oturtur. Bu yazının amacı da, Arrighi'nin savlarından yola çıkarak neoliberalizmin bugünkü krizini ABD hegemonyasının krizi ile birlikte düşündürmektir.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Arrighi'nin kapitalizmin tarihini nasıl kuramsallaştırdığını kısaca özetleyecek; kendisinin bu çerçevede geliştirip kullandığı temel siyasal iktisadi kavramlar üzerinde duracaktır. İkinci bölüm, neoliberalizmi kapitalizmin bu uzun vadeli tarihi içinde konumlandıracaktır. Bunu yaparken, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD hegemonyası bağlamında kurulan küresel düzenin 1960'ların sonundan itibaren içine düştüğü siyasal ve iktisadi krizden ve neoliberalizmin buna cevaben sınıfsal bir proje olarak kurumsallaşmasından söz edilecektir. Üçüncü ve son bölüm ise, neoliberalizmin bugünkü kriz dinamiklerini Arrighi'nin ABD hegemonyasının "ölümcül krizi" olarak tanımladığı süreç ile ilişki olarak ele alacak; bu bağlamda yeniden yapılandırılarak önemi artırılan G-20'ye ve Çin'in yükselişine göz atacaktır.

1. Kapitalizmin "Uzun Yüzyılları": Farklılıklar ve Benzerlikler

Arrighi, köklerini on dördüncü yüzyıl İtalyan şehir devletlerine kadar götürdüğü kapitalizmin tarihine baktığında, farklı dönemlerdeki hegemonik devletlerin dünya ekonomisi ve devletlerarası sistemi şekillendirdiği, birbirini takip eden "uzun yüzyıllar" görür. Sırasıyla Hollanda (1600'lerden 1700'lerin sonuna kadar), Britanya İmparatorluğu (1700'lerden 1900'lerin başına kadar) ve ABD (1900'lerden günümüze kadar); iktisadi, siyasi ve askeri üstünlüklerinin birleşimi aracılığıyla hegemonyalarını kurarak uluslararası sermaye birikim rejimini ve küresel siyasi yapıyı belirlemişlerdir. Arrighi, farklı hegemonların liderliğindeki bu dönemlere "sistemik birikim döngüleri"¹ (*systemic cycles of accumulation*) adını verir (1994: 6). Burada

1 Kavram, kitabın Türkçe'sinde "sistemik birikim dairesi" olarak çevrilmiştir. Ancak "daire" ifadesinin Arrighi'nin kapitalizmin farklı tarihsel birikim rejimlerindeki tekrarlanan öğelere de işaret etmek için kullandığı "cycle" sözcüğünü yeterince iyi karşılamadığı düşünüldüğünden, burada "döngü" kelimesi tercih edilecektir.

“hegemonya” kavramından anlaşılan, safi tahakküm ve baskı yoluyla hakimiyet kurmak değil; *buna ek olarak* kendi çıkarlarının ve değerlerinin aslında herkesin yararına olduğuna diğerlerini ikna edip onların rızasını kazanmak, onlara ahlaki ve entelektüel anlamda liderlik edebilmektir (Arrighi, 1994: 27-28).

Bazı yazarların bu yöndeki eleştirilerine rağmen (örneğin Hardt ve Negri, 2000: 236), sistemik birikim döngülerinden söz etmek sermaye birikim tarihini basit bir tekrardan ibaret görmek değildir. Aksine Arrighi, her döngünün bir öncekine göre sermaye birikimini daha geniş bir coğrafyaya derinleştirerek yaydığını, askeri anlamda çok daha büyük ve güçlü bir hegemonun altında kurulduğunu ve daha iyi örgütlenmiş uluslararası siyasi kurumlar bağlamında vücut bulduğunu vurgular. Bir önceki birikim döngüsünü krize sokan dinamiklerin maliyetinin yeni hegemonya altında kurulan sistem tarafından içselleştirilmesi (*internalization of costs*) de bu şekilde gerçekleşir. İtalyan şehir devletlerinin (İspanya tarafından karşılanan) “koruma maliyetleri”nin (*protection costs*) Hollanda ordusu tarafından içselleştirilmesi; ticaret sermayesine ağırlık veren Hollanda’nın “üretim maliyetlerinin” (*production costs*) Britanya endüstrisi tarafından içselleştirilmesi; Britanya hakimiyetinin yüksek “işlem maliyetlerinin” (*transaction costs*) ABD öncülüğünde kurulan uluslararası sistem ve çok uluslu şirketler aracılığıyla içselleştirilmesi buna örnek olarak gösterilebilir (Arrighi, 1994: 176, 239). Sistemik birikim döngüleri, “dünya kapitalizminin köklü biçimde yeniden örgütlendiği ve genişleyerek yeniden üretildiği uğraklardır” (Arrighi: 2009a: 1). Öte yandan, burada tamamıyla doğrusal ya da ereksel bir gelişmeden de söz edilmemektedir; zira her birikim döngüsü, geçmiştekiyle karşılaştırıldığında, gösterdiği “ilerlemelerin” (*progression*) yanında eskide kalıp unutulmuş birçok pratiği yeniden sisteme dahil ederek “gerilemeyi” (*regression*) de içinde barındırabilir (Arrighi, 1994: 58, 70).

Modern devlet sistemi ile kapitalizm arasındaki karmaşık ilişki Arrighi’nin kuramı için çok önemli bir yere sahiptir. Ulus-devlet ve kapitalizm tarihsel olarak beraber büyümüş olsalar da, aralarında kavgasız gürültüsüz bir birliktelik olduğunu varsaymak doğru değildir. Arrighi buna dayanarak gücün birbirinden farklı “kapitalist” ve “coğrafi”² (*territorialist*) mantıkları arasında ayırım yapar (1994: 33). Bunların ilki için sermaye birikimi temel hedef iken, ikincisi için belirli bir coğrafi bölgenin kontrolü öncelik taşır. İkisi arasında “zıtların birliği” kapsamında anlaşılabilecek bir ilişki vardır: “Birlik” kaçınılmaz bir karşılıklı bağımlılığa dayanırken, “zıtlık” ise sermaye birikiminin zaman ve mekânsal olarak esnek kâr arayışı ile siyasi yapının görece daha sabit biçimde örgütlenme eğilimi arasındadır. David Harvey’in özetlediği gibi, sermaye bireysel biçimde nereden kâr sağlayabilirse oraya yatırım yapmak isterken, devlet temsil ettiği sınıflar ve toplumsal gruplar adına kolektif düşünür ve diğer devletler karşısındaki gücüne öncelik verir. Sermaye sonsuz zaman ve mekânda birikim adına hareket ederken, devlet belirli bir coğra-

2 Burada “territorialist” ifadesini karşılamak için “ülkesel” yerine “coğrafi” sözcüğü tercih edilmiştir.

fi mekânda kalıcı olma eğilimindedir (2003: 27). Bu nedenle, sermaye ve devlet arasındaki ilişkiyi belirlenimsel, işlevsel ya da tek taraflı değil, diyalektik olarak düşünmek sistemik birikim döngülerinin kavranışı için temeldir.

Maddi ve Finansal Genişleme Dönemleri

Arrighi'nin tarihsel incelemeleri, aralarındaki niteliksel farklara rağmen tüm birikim döngülerinde tekerrür eden bir ortak noktanın altını çizer, ki bu da günümüzü kapitalizmin tarihi bağlamına yerleştirebilmek için son derece önemlidir: Tüm döngüler “maddi genişleme dönemi” (*material expansion phase*) ile başlayıp “finansal genişleme dönemi” (*financial expansion phase*) ile devam eder (Arrighi, 1994: 6-8). Bunların ilkinde yatırımlar büyük ölçüde meta üretimi ve ticarete yönelir ve genişleyen yeniden üretim (*expanded reproduction*) sağlar; küresel sermayenin kârlılığı yüksektir, refah ve kalkınma seviyeleri görece olarak yukarılarda seyreder ve özellikle sistemin merkezindeki ülkeler birbirleri pahasına olmayacak biçimde büyürler (Arrighi, 2007: 232). Sermaye bu dönemlerde belirli coğrafi alanlarda nispeten daha kalıcı biçimde sabitlenir ve kendini ağırlıklı olarak fiziksel yatırımlarda (yollar, limanlar, altyapı, vs.) görünür kılar (Harvey, 2003: 115). Ancak artan uluslararası rekâbet dolayısıyla, üretim ve ticarete yöneltilen yatırımlar zaman içinde düşük kâr payları bırakmaya başlar ve bu sermaye birikiminin krize girmesine neden olur. Böyle zamanlarda “maddi ekonomiye yatırım yapmak giderek riskli hâle gelir ve böylece sermayedarlar likit tercihlere ağırlık vermeye başlar; ki bu da finansal genişlemenin ... koşullarını yaratır” (Arrighi, 2009b: 71-72).

Düşük kâr bunalımını aşmak adına başlayan bu finansallaşma sürecinde, sermaye yeniden yapılanarak ağırlıklı olarak spekülâtif yatırımlara ve mali manipülasyona yönelir; zira buradaki kârlılık, üretim ve ticarettekinin göre daha yüksek görünür. Karl Marx'ın PMP' (Para-Meta-Para) döngüsünün yerini kısaltılmış formül PP' (Para-Para) alır (Arrighi, 1994: 8). Böylece maddi ekonomiden koparak başına buyruk büyüyen, realizasyonu mümkün olmayan, patlaması kaçınılmaz finansal balonlar yaratılmış olur (Arrighi, 2009b: 90). Bir önceki dönemi krize götüren ilişkiler çözülmemiş, aksine yeni ve derinleşmiş biçimlerde ortaya çıkmak üzere ötelenmiştir (Arrighi, 2007: 233). Kâr amacıyla yeni coğrafi mekânların yaratılması, bölgesel işbölümü ve devletlerin yeniden yapılandırılması, ucuz kaynak arayışları ve sermayenin daha önce nüfuz edemediği toplumsal ilişkileri içine katma çabası bu dönemde hız kazanır (Harvey, 2003: 116).

“Bu noktada kapitalist kurumlar [şirketler ve devletler] birbirlerinin faaliyet alanlarını işgal eder; bir önceki dönemdeki karşılıklı işbirliğinin koşullarını yaratan işbölümü ortadan kalkar ve rekâbet giderek kızışır” (Arrighi, 2007: 232). Düşük kâr bunalımına paralel olarak keskinleşen sınıf mücadeleleri ve sermayenin yeni merkezlerde yoğunlaşma eğilimiyle birlikte artan uluslararası rekâbet; haliha-zırdaki hegemonun siyasi ve iktisadi anlamda güç ve meşruiyet kaybetmesine yol

açar. Arrighi bu durumun tarihte küresel hegemonik dönüşümlere kapı aralamış olduğunun altını çizer. Sermayenin birikim krizine bir süreliğine çözüm bulmuş gibi görünen finansal genişleme dönemlerinin aslında bir sistemik birikim döngüsünün, dolayısıyla da hegemonyanın sonbaharı olması bu yüzdendir (Arrighi, 1994: 6; Braudel: 1984: 246).

2. Neoliberalizmi Kapitalizmin Uzun Vadesinde Konumlandırmak

Arrighi bu kuramsal çerçeveden yola çıkarak, neoliberalizmi içinde bulunduğumuz ABD sistemik birikim döngüsünün finansal genişleme dönemi olarak kavramsallaştırır. İtalyan şehir devletlerinin 1560'larda, Hollanda'nın 1740'larda ve Britanya'nın 1870'lerde yaptığı gibi, ABD birikim döngüsü de 1970'lerde finansallaşma yoluna girmiştir (Arrighi, 2007: 230). Bunun bugünkü kriz dinamikleriyle olan ilişkisine değinmeden önce, ABD birikim döngüsünün birinci, yani maddi genişleme döneminin nasıl kurulduğuna kısaca göz atalım.

Yirminci yüzyılın ilk yarısında, İngiltere hegemonyasında şekillenen ve on dokuzuncu yüzyıla damgasını vuran devletlerarası sistem ve sermaye birikim modeli yerini "sistemik kaosa" (*systemic chaos*)³ bırakmıştır (Arrighi, 1994: 63). İki dünya savaşı, kendisinden önceki yüzyılın güçler dengesi anlayışının ve "yüz yıllık barış"ın sonunu getirirken; iki savaş arasında patlak veren küresel kriz ise altın standardı ve "kendi kendini düzenleyen piyasalar"ın resmi ölümünü ilan etmiştir (Polanyi, 1944). Arrighi'ye göre, böyle bir noktada sermaye birikim rejimini ve küresel siyasi yapıyı yeniden kurmaya öncülük edebilme gücü, yükselmekte olan hegemon devletler için belirleyicidir (2007: 249). Bu nedenle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD hegemonyasının kurulumu da Soğuk Savaş bağlamını göz önüne almadan düşünülemez: "Sovyetler Birliği'ni kuşatma politikası ABD hegemonyasının en temel düzenleyici ilkesi olurken; ABD'nin dünya parasını ve küresel askeri gücü kontrol altında tutması bu kuşatmanın başlıca araçları haline gelmiştir" (Arrighi, 2007: 152).

Arrighi bu dönemi askeri ve toplumsal Keynesciliğin (*military and social Keynesianism*) bileşimi olarak tanımlar (Arrighi, 2007: 151-153). Askeri Keynescilik, ABD ve müttefiklerinin giriştiği devasa boyutlardaki silahlanmaya ve NATO aracılığıyla küresel ölçekte kurulan askeri üslere işaret eder, ki "Sovyet tehdidi" Amerika'nın bu süreci meşrulaştırmasını kolaylaştırmıştır. Toplumsal Keynescilik ise, yine ABD öncülüğü ve mali yardımları ile oluşturulan Yeni Düzen (New Deal), Fordizm, refah devleti, tam istihdam politikaları, tüketimcilik, kalkınmacılık, sabit döviz kurları, kamu yatırımları, ithal-ikâmecilik gibi kurumlarla özdeşleştirilir. Savaş sonrasında Marshall Planı ile ayağa kaldırılan ve Bretton Woods kurumları

3 Arrighi, "sistemik kaos" kavramının "anarşi" ile aynı anlama gelmediğinin altını çizer. Anarşi, merkezi bir yönetimin yokluğuna işaret eder ve barışçıl ve düzenli biçimde işleyebilir. Kaos ise düzen ve normların tamamen yitirildiği yıkıcı durumu ifade eder (1994: 30).

ile yeniden düzenlenen küresel kapitalist ekonomi; Birleşmiş Milletler'in altyapısını hazırladığı ve Soğuk Savaş ortamında NATO'nun koruması altında örgütlenen devletlerarası sistem ile eş zamanlı olarak yapılandırılmıştır (Arrighi, 1994: 66-69). ABD hegemonyası altındaki yeni sistemik birikim döngüsü (ve onun maddi genişleme dönemi) bu siyasi ve iktisadi koşullarda hayata geçmiştir.

"Kapitalizmin altın çağı" olarak nitelenen 1945-1970 arasındaki bu dönemde belirginleşen sermayenin yüksek kârlılığı, Arrighi'nin yatay ve dikey olarak tanımladığı baskılar ile 1960'ların sonuna doğru düşüşe geçmiştir. Buradaki yatay baskı, özellikle Batı Avrupa ve Japonya ekonomilerinin toparlanması sonucunda fevkalâde artan uluslararası rekabete işaret ederken; dikey baskıdan kasıt, örgütlü emek hareketleri ve genel toplumsal muhalefetin sermayenin hareket alanını daraltmasıdır (Arrighi, 2007: 123, 154). Sermaye birikimini krize sokan bu dinamikler, 1970'ler boyunca yüksek işsizlik, enflasyon ve iktisadi durgunluk olarak kendini göstermiştir.⁴ Arrighi'ye göre bu bunalım, ABD hegemonyasının çıkmazları bağlamında düşünülmelidir: Altın-dolar standardının çökmesiyle ABD'nin küresel para politikaları üzerindeki kontrolü azalırken (1994: 301); özellikle Vietnam Savaşı'nın ağır tahribatı ve meşruiyet bunalımı, ABD'nin Soğuk Savaş politikalarının ve küresel polislik rolünün güvenilirliğini sarsmıştır (2007: 155). Bu iktisadi ve siyasi etkenlerin bileşimi, Arrighi'ye göre ABD hegemonyasının "sinyal krizine" (*signal crisis*) işaret eder. Sinyal krizler, "ölümcül krizlerden" (*terminal crisis*) farklı olarak, hegemonya için tehlike çanlarını çalsa da görece uzun süre idare edilebilir, ötelenebilir niteliktedirler (Arrighi, 2007: 150-151).

Aynı dönemde, maddi genişleme dönemini sona erdiren düşük kâr bunalımı karşısında, şirketler kazançlarını sabit sermaye ve meta üretimi yerine giderek finansal kanallarda değerlendirmeye başlamıştır (Arrighi 2007: 141). ABD ise, sabit döviz kurlarını kaldırıp serbestleştirdiği küresel finans piyasalarında, sermaye için saldırgan biçimde rekabet ederek krize cevap vermiştir. Böylece, 1979-1980 yıllarında Ronald Reagan ve Margaret Thatcher öncülüğünde para politikaları üzerinde gerçekleştirilen karşı devrim (*monetarist counterrevolution*) ve 1989'daki Washington Mutabakatı; ABD sistemik birikim döngüsünün finansal genişleme döneminin başlangıcını ve dolayısıyla neoliberalizmin egemenliğini haber vermiştir (Arrighi, 2007: 156). Kökleri Bretton Woods'a dayanan IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar, bu bağlamda yeniden canlandırılıp yapılandırılarak, küresel neoliberal siyasaların önde gelen temsilci ve uygulayıcıları hâline gelmişlerdir (Arrighi, 1994: 331). Bir önceki dönemde büyük yer tutan kamu harcamalarının ve sosyal devletin yerini özel girişime bırakması, özelleştirmeler, yapısal reform paketleri, finansal düzensizleştirme, post-Fordizm, esnek istihdam politikaları, vb. bilindiği gibi, bu dönemin belirleyici öğeleri arasındadır.

4 Arrighi'nin sözünü ettiği bu yatay ve dikey baskılar, olumsal biçimde krize yola açmış öğeler olarak algılanmamalı, kapitalist üretim ilişkilerinin doğasına ilişkin kriz dinamikleri bağlamında düşünülmelidir. Kapitalizmin varlığının kriz eğiliminden bağımsız olarak düşünülmemeyeceğini vurguladığı bir makalesi için, bkz. Arrighi, G. (1978) "Towards a Theory of Capitalist Crisis", *New Left Review* 111: 3-24.

Arrighi'ye göre bunun gibi finansal genişleme dönemleri düzeni yeniden istikrara kavuşturur gibi görünseler de, aslında egemen sınıf ve coğrafyaların kızışan küresel rekabete karşı güçlerini koruyabilmesinin ağır maliyetini ulusal ve uluslararası ölçekteki alt sınıflara ödetirler (2007: 162). Harvey'in "el koyma yoluyla birikim" (*accumulation by dispossession*) adını verdiği bu yıkıcı süreçte sermaye, birikim krizini aşmak adına, daha önce piyasanın konusu olmayan bölge ve ögeleri ısrarla metalaştırıp kendi içine dahil etmeye çalışır. Bu, kapitalist olmayan bir toplumsal formasyona uygulanabileceği gibi (eski Doğu Bloğu ülkeleri), kapitalizmin içindeki bazı sektörlerin (örneğin eğitim, sağlık, vb.) piyasalaştırılması şeklinde de olabilir (Harvey, 2003: 141). Maddi birikim dönemlerinin genişleyen yeniden üretim döngülerine karşıt olarak, finansal genişleme dönemleri her zaman el koyma yoluyla birikim merkezinde şekillenir (Arrighi, 2007: 233) ve bedeli daha ağır olan toplumsal kaymalara (*social dislocation*) yol açar.

3. Neoliberalizm ve ABD Hegemonyasının "Ölümcül Krizi" mi?

Slavoj Źižek, "2008 finansal kriziyle ilgili hakikaten şaşırtıcı olan tek řey, vuku bulacağının tahmin edilemez olduğu ... fikrinin kolayca kabul görmüş olduğu" diye yazıyordu (2009: 9). Arrighi'nin bundan yaklaşık on altı sene önce, küresel piyasalarda müthiş bir iyimserlik havasının hakim olduğu doksanların başında yaptığı öngörüler, Źižek'in bu tespitini doğrulayacak niteliktedir: Neoliberalizmle birlikte gelen "anı ve görülmemiş zenginlikten faydalananlar, bu güzel zamanların daha önceki birikim krizinin çözümü üzerine inşa edilmediğini kesinlikle fark etmiyorlar. Aksine bu yeni zenginlik, krizi bir ilişkiler bütününden diğerine kaydırma üzerine kuruldu. Krizin daha da sıkıntılı biçimlerde yeniden ortaya çıkması yalnızca zaman meselesidir" (1994: 324). Buna dayanarak, bugünkü küresel krizin (yaygın söylemin aksine) yalnızca finansal bir buhran değil, "kökleri 1970'lerin uzun bunalımına dayanan ... kapitalizmin daha derin nitelikli bir krizinin göstergesi" olduğunu söylemek mümkündür (Reifer, 2009: 124-125). Arrighi'nin dediği gibi: "Finansal genişlemeler doğaları gereği ... idare edilebilecek seviyenin çok üstünde sermayeyi spekülasyona yönlendirirler ... [Bugünkü] finansal genişlemenin, sonunda ölümcül bir krize yol açacağını öngördüm, çünkü [finansal] balonlar geçmişte olduğu gibi bugün de sürdürülebilir değildirler" (2009b: 90). Demek ki bugünkü kriz geçmişte emsali olmayan, beklenmedik bir olgu değil; aksine, sermaye birikiminin uzun vadesinde tekrarlanan ve bu çerçevede kolayca öngörülebilecek bir niteliğe sahiptir. Ancak içinde bulunduğumuz sistemik birikim döngüsünün geçmiştekilere göre ulaştığı devasa boyutlar ve derinlemesine kurumsallaşmış niteliği göz önünde bulundurulduğunda; etkilerinin farklı biçimlerde ve daha karmaşık nitelikte olabileceğini beklemek yanlış olmaz.

Neoliberal finansallaşmanın darboğazı, daha geniş bir çerçevede, Arrighi'ye göre ABD hegemonyasının "ölümcül krizi" şeklinde tanımlanabilecek süreç ile eş

zamanlıdır. Bu nedenle kriz, ABD'nin küresel egemenliğini geri kazanması için kalkışılan "Yeni Amerika Yüzyılı Projesi"nin (*Project for a New American Century*) Afganistan ve özellikle Irak bataklarıyla faciaya dönüşmesi bağlamında düşünülmelidir. Arrighi'nin belirttiği gibi: "Irak'ın işgali, ikinci ABD yüzyılının temellerini atmaktansa, ABD'nin askeri gücünün güvenilirliğini tehlikeye atmış ve ABD'nin ve doların küresel siyasal iktisattaki merkezi rolünü daha da azaltmıştır" (2007: 209). Buradaki "ölümcül kriz" kavramı, "sinyal krizden" farklı olarak, çözümlenemeyen ve dolayısıyla hegemonyanın sonunu getirecek krizlere işaret eder. Ancak bir devlet, hegemonyasının ölümcül krizinden sonra bile hakim durumda olmayı sürdürebilir. ABD'nin bugün içinde bulunduğunu iddia ettiği bu durumu Arrighi "hegemonyasız hakimiyet" (*domination without hegemony*)⁵ olarak niteler (2007: 151).

Burada akla gelebilecek sorulardan biri, Barack Obama'nın başkanlığa seçilmesinden sonra ABD'nin hegemonyasını yeniden kurabilmesinin mümkün olup olmadığıdır. Arrighi, ölümünden önce David Harvey'e verdiği mülakatta bunun mümkün olmadığını, zira tarihi ve yapısal siyasal iktisadi eğilimlerin, etkin liderlik yetileri ile hegemonya kurmanın olasılık koşullarını sınırladığını ima eder. Arrighi, Obama'nın en az Yeni Düzen'in kurucusu Franklin Roosevelt kadar yetenekli bir lider olduğunu teslim etse de; Roosevelt zamanında ABD'nin dünyanın bir numaralı kredi sağlayıcısı iken, Obama'nın dünyanın en büyük borca sahip ülkesini devraldığını hatırlatır. "Bu fark, Obama yönetiminin iç politikada Keynesci, dış politikada hegemonik siyasalar izleyebilme kapasitesine kısıtlamalar getirir" (2009c: 20). Bu nedenle, Arrighi'ye göre Obama'nın izleyebileceği en sağlıklı yol, ABD'nin düşüşünü dünya için yıkıcı olmayacak bir şekilde yönetmektir: "Bush'tan Obama'ya geçiş, Birleşik Devletler'in düşüşünü felakete dönüştürmeyecek biçimde gerçekleştirmek için bir fırsat yaratmıştır. Ancak kendisinin [Obama'nın] Afganistan'daki ABD müdahalesini artırma düşüncesi, en basit tabirle kaygı vericidir" (2009b: 83).

Britanya öncülüğünde örgütlenen bir önceki sistemik birikim döngüsünün (finansal genişleme döneminin) yol açtığı dünya savaşlarının yıkımına bakınca, Arrighi'nin bu yöndeki kaygısının yerinde olduğu iddia edilebilir. Peki iktisadi anlamda, Büyük Bunalım'ın tıpatıp bir kopyasını beklemek doğru mudur? Arrighi aynı mülakatta bu soruya olumsuz yanıt verir, çünkü dünya ekonomisi bugün farklı biçimde yapılanmıştır: "1930'larda [dünya ekonomisi] parçalı bir haldeydi, ki bu da böyle bir çöküşü hazırlayan etkenlerden biri olarak görülebilir. Bugün ise çok daha bütünleşmiş bir durum söz konusudur" (2009b: 81). Arrighi buna dayanarak, bugünkü küresel kriz karşısında daha fazla sayıda devletin katılımının sağlanacağı piyasa temelli örgütlenmeler bekleyebileceğimizi söyler (2009b: 88).

5 Arrighi bu kavramı Hindistan'daki Britanya hakimiyetini tasvir etmek için kullanan Ranajit Guha'dan (1992) ödünç alır.

Yeni Araştırma Konularına Doğru: Krizin Yeni “Yönetim Kurulu” Olarak G-20 ve Çin’in Yükselişi

Arrighi’nin sözünü ettiği türden geniş katılımlı bir piyasacı örgütlenmeyi, küresel krizin derinleştiği 2008 sonundan beri kurumsal yapısı ve niteliği baştan sona yeniden düzenlenen G-20’de bulmak mümkündür. Daha önceki dönemde “Yirmi Maliye Bakanı ve Merkez Bankası Başkanı Grubu” (*The Group of Twenty Finance Ministers and Central Bank Governors*) adıyla⁶ yılda bir kez toplanan G-20; 15-16 Kasım 2008’deki olağanüstü Washington Zirvesi’nden itibaren “Finans Piyasaları ve Dünya Ekonomisi üzerine G-20 Liderler Zirvesi” (*G-20 Leaders’ Summit on Financial Markets and the World Economy*) adıyla bir araya gelmeye başladı. Üye ülkeler, dünya gayri safi milli hasılanın yüzde doksanını, dünya ticaretinin yüzde seksenini ve dünya nüfusunun üçte ikisini temsil eder niteliktedir, ki bunun kapsayıcı bir katılıma denk düştüğü açıktır (G-20 Resmi İnternet Sitesi). Hatırlanacağı gibi, Washington’dan beri biri Londra’da (2 Nisan 2009) diğeri Pittsburgh’da (24-25 Eylül 2009) olmak üzere, yine en üst düzey liderlerin katılımıyla iki zirve daha düzenlenmiş; tüm bu zirvelerde IMF ve Dünya Bankası Başkanları da hazır bulunmuştur.

Eylül ayındaki Pittsburgh Zirvesi’nde, G-20’nin bundan böyle küresel iktisadi işbirliği olarak G-8’in yerini aldığı ilan edilmiş, bu kurumun uluslararası iktisadi işbirliği için kalıcı bir konsey görevi göreceği kaydedilmiştir⁷. Yeniden yapılandırılan, toplantıları son derece sıklaşan ve protokolü devlet başkanları seviyesine yükseltilen G-20, bu yılın Haziran ayında Kanada’da, Kasım ayında Kore’de, 2011 yılında ise Fransa’da toplanma ve bu tarihten itibaren her sene bir kez olağan toplantı düzenleme kararı almıştır. Bu gelişmelerin G-20’yi küresel siyasal ekonominin idaresi adına önemli bir merkezi örgüt olarak sahneye çıkarttığı açıktır. Birçok önde gelen iktisat dergisinde belirtildiği gibi: “G-20 Dünya Liderleri Grubunun kuruluşu, 2008’deki küresel mali çöküntünün en kalıcı kurumsal sonucu olmuştur” (Rachman, 2009). Buna rağmen, bu zamana kadar gerçekleşen zirvelerin, daha geniş bir katılım düzlemi yaratmak dışında küresel siyasal iktisadın gidişatına ne gibi etkiler yapacağı açık değildir ve detaylı bir inceleme gerektirir.

Pittsburgh Zirvesi Liderler Bildirisi’nde şu açıklama yapılmıştır: “Sorumluzca hareket edilen bir döneme nokta koymak ve yirmi birinci yüzyılın küresel ekonomisine uygun siyasa, düzenleme ve reformlar getirmek adına ... toplanmış bulunuyoruz” (*Leaders’ Statement*, Article 1). Ancak bildirinin devamında açıklanan kararların, bir önceki dönemin “sorumluz” olarak nitelenen düzenlemelerine köklü bir alternatif sunup sunmadığı tartışmaya açıktır. Sağlam, sürdürülebilir, dengeli büyüme;

6 Kurumun eski halinin neoliberal finansal genişlemeyi düzenleme amacını taşıdığını iddia etmek mümkündür. Maliye bakanları ve görevi neoliberal yapıya uygun olarak “fiyat istikrarını” sağlamaya indirgenen merkez bankalarının başkanlarının katılımı bunun göstergelerinden sayılabilir.

7 Pittsburgh Summit 2009 Report: 8; Leaders’ Statement, Article 19. G-8 yalnızca güvenlik meselelerini ve diğer bazı siyasaları tartışmak üzere toplanmaya devam edecektir (s. 8).

uluslararası finans piyasasını düzenleme, küresel kurumları modernleştirme, IMF ve Dünya Bankası'nı yeniden yapılandırma, enerji ve çevre reformları gibi amaçlar etrafında şekillendiğini iddia eden G-20'nin ne ölçüde neoliberal çerçevenin dışındadır ve hegemonya ilişkilerinin geleceğine neler getirebileceği önemli bir çalışma konusudur.

Bir diğer önemli araştırma konusu ise Çin'in yükselişini kavramsallaştırmak üzerinedir. Hâlâ dünyanın en güçlü ordusuna sahip olan ABD'nin iktisadi ve siyasi boyutlardaki düşüşü, Arrighi'ye göre Çin'in Doğu ve Güney Asya'da yaşanan iktisadi rönesansın tartışmasız lideri olarak ortaya çıkışı ile eş zamanlıdır (2007: 8). Ancak, bu yıl ABD'den yaklaşık dört kat daha fazla büyümesi beklenen Çin'in⁸ yükselişinin niteliği ve küresel siyasal iktisadi yapıya getirebileceği etkiler önemli bir tartışma konusudur. Bu konuda Arrighi ve Harvey'in görüşleri örtüşmez. Arrighi'nin *Adam Smith Pekin'de* (2007) adlı kitabının "Çin'in yükselişinin kökeni ve dinamikleri" adlı bölümü ile, Harvey'in *Neoliberalizmin Kısa Tarihi*'ndeki (2003) "Çin tipi neoliberalizm" (*Neoliberalism 'with Chinese Characteristics'*) adlı kısmı, konuyla ilgili karşıt görüşleri yansıtmaları açısından önemlidir. Arrighi Çin'in tarihsel olarak takip ettiği kalkınma izleğini Avrupa tipi kalkınma modelinden kesin çizgilerle ayırıp günümüzdeki olasılıklara bu bağlamda bakarken, Harvey bugün Çin'in doğrudan doğruya neoliberal çerçevenin içinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgular.⁹

Arrighi, Avrupa'nın "piyasa temelli kapitalist kalkınma" (*market-based capitalist development*) ve Sanayi Devrimi ile birlikte içinde bulunduğu toplumsal dokuyu yıkarak büyüyen bir iktisadi izleği takip ettiğini; Çin'in ise tarihsel olarak "kapitalist olmayan piyasa ekonomisi" (*non-capitalist market economy*) içinde emek, toplumsal doku ve doğayla daha barışık bir kalkınma geleneğinden geldiğini savunur (2007: 41). Marx ve Joseph Schumpeter'in kuramsallaştırdığı ve "sonsuz birikime" (*endless accumulation*) dayalı Avrupa tipi kapitalist kalkınmadan farklı olarak; Arrighi, Çin'in izlediğini ve ağırlıklı olarak iktisat dışı süreçlerce belirlendiğini iddia ettiği kapitalist olmayan kalkınma izleğinin anahatlarını Adam Smith'in "doğal kalkınma" (*natural path of development*) üzerine yazılarında bulur. Toplumsal ihtiyaçlara, tarıma ve ülke içi ekonomiye öncelik veren bu modelin özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra batı tipi kalkınma modeliyle yer yer iç içe geçtiği teslim edilse de (2007: 33-37); Arrighi'ye göre Deng Xiaoping'un 1970'lerin sonunda başlattığı reformlar ile "kâr hedefli piyasa değişimlerinin yaygınlaşmasına rağmen ... Çin'deki

8 OECD'nin ilgili raporuna göre 2010 yılında Çin %10.2, ABD ise %2.5 oranında büyüyecektir. http://www.oecd.org/document/18/0,3343,en_2649_33733_20347538_1_1_1,00.html

9 Harvey'in *A Brief History of Neoliberalism* kitabının kapağında Deng Xiaoping'in resminin Ronald Reagan, Augusto Pinochet ve Margaret Thatcher ile yan yana verilmesi bu bakımdan manidardır.

kalkınmanın doğası tam anlamıyla kapitalist değildir” (2007: 24). Dolayısıyla Arrighi Çin’in yükselişinin dinamiklerini “el koymadan birikim” (*accumulation without dispossession*) olarak niteler (2007: 261). Bu nedenle, iktisadi gücün ABD’den Doğu ve Güney Asya’ya kayıyor olması, Arrighi’ye göre kapitalist olmayan, doğaya saygılı ve daha barışçıl bir küresel kalkınma modelinin kapısını aralar.

Harvey’in çizdiği (ve birçok yönden daha gerçekçi görüldüğü söylenebilecek) Çin resminden ise bu yönde bir umut çıkmaz. Deng’in piyasalaşma yönündeki reformlarının¹⁰ batıdaki neoliberal dönüşümlerle aynı döneme rastlaması, Harvey’e göre Çin’in Bretton Woods sisteminde (maddi genişleme döneminde) gerçekleşmesi mümkün olmayan bir biçimde küresel ekonomiye eklenmesini sağlamıştır (2003: 121). Çin’in dışa açılımı ve piyasalaşmayı IMF’nin “şok terapi” uyguladığı ülkelerdekine zıt olarak kademeli biçimde gerçekleştirmesinin toplumsal yıkımı bazı yönlerden hafiflettiğini kabul eden Harvey; kendine has farklılıklar gösterse bile (2003: 141) yine de Çin ekonomisinin neoliberal yapıya dahil olduğunu vurgular (2003: 126). Yüz milyonlarca ifade edilen iç göç istatistikleri, son derece derin (özellikle de genç kadınların maruz kaldığı) emek sömürüsü, kır-kent arasındaki eşitsizliğin bazı Afrika ülkelerindekinden daha yüksek oranlara ulaşması, kentlerde batıyı aratmayacak biçimde yerleşen tüketim kültürü, devletin ve Parti’nin işçilere karşı kapitalistlerle omuz omuza vermesi bunun göstergelerindendir (Harvey, 2003: 127, 129, 141, 147, 150). Bu nedenle Harvey, “neoliberalizm kalabalık, kolayca sömürülebilen ve görece aciz bir işgücü gerektiriyorsa; o zaman Çin kesinlikle neoliberal bir ekonomi olarak nitelendirilebilir” sonucuna varır (2003: 144). Ancak bu neoliberalizm, Batı’dakinden farklı özelliklere sahiptir; devletçi öğeleri daha baskındır ve daha otoriter biçimlerde kendini gösterir (120, 141-142, 151). Çin’in yükselişini bu şekilde kavramsallaştırmak, kaçınılmaz olarak Arrighi’ninkinden farklı bir gelecek tasvirini içinde barındırır.

Bitirirken

İçinde bulunduğumuz krizi Giovanni Arrighi’nin kuramsal çerçevesinden değerlendirip yüzyıllara dayanan uzun vadeli bir sermaye birikim sürecinin unsuru olarak ele almak ve değişen devletlerarası siyasi sistem ve hegemonya ilişkileri bağlamına oturtmak, ABD hegemonyasının ve onun neoliberal finansal genişleme döneminin bugün ölümcül olması muhtemel bir sarsıntı içinde bulunduğu; büyük bir küresel hegemonik dönüşüm sürecinden geçmekte olduğumuz sonucuna ulaştırır bizi. Arrighi’ye göre bu durum uzun vadede Doğu ve Güney Asya öncülüğünde, bambaşka dinamiklere sahip bir kalkınma modeline; ya da hegemonya mücadelesi kapsamında artan savaflara, bir sistemik kaosa yol açabilir (2009c: 2). Bu kısa değerlendirme de, böyle bir kuramsal altyapıya dayanarak, sağlıklı gelecek

¹⁰ Tarım, sanayi, eğitim, bilim ve savunma alanlarında piyasalaşmanın önünü açan siyasalar ve uluslararası ticaret ve yabancı sermaye girişinin serbestleştirilmesi (Harvey, 2003: 120)

öngörülerinde bulunulabilmesi için G-20'nin değişen yapısı ve Çin'in yükselişinin dinamiklerinin, en az ABD'nin "kriz yönetimi" siyasetleri kadar yakından takip edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

The Economist dergisinin 2010 yılı öngörülerini içeren "2010'da Dünya" (*The World in 2010*) adlı özel sayısının açılış makalesinde, dergi editörünün G-20 ve Çin üzerine yazdığı gibi: "... geliştirmekte olan devler, bugün en önde gelen küresel karar alma kulübü olan G-20'de varlıklarını hissettirecekler" ve "Çin bu sene, ekonomi ve iklim değişikliğinden nükleer diplomasiye kadar hemen her küresel meselede merkezi bir rol oynayacaktır" (Franklin, 2009: 13). Belki de bariz gibi görünen bu savlar, Giovanni Arrighi'nin kapsamlı tarihsel sosyolojik bağlamında değerlendirilince daha derinlemesine ve nitelikli araştırma konularına kapı aralar ve kendisinin ölümünün sosyal bilimler için ne kadar önemli bir kayıp olduğunu bize bir kez daha hatırlatır.

Kaynakça

- Arrighi, G. (2009a) "Autobiography prepared for The Encyclopedia of Comparative Sociology", http://www.soc.jhu.edu/people/Arrighi/publications/Arrighi_Short_Autobiography_for_Encyclopedia.pdf, indirim tarihi: 5 Aralık 2009.
- Arrighi, G. (2009b) "Winding Paths of Capital", *New Left Review*, 56: 61-94.
- Arrighi, G. (2009c) "Postscript to the Second Edition of The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times", http://www.soc.jhu.edu/people/Arrighi/publications/Arrighi_Postscript_to_the_Second_Edition_of_the_Long_Twentieth_Century.pdf, indirim tarihi: 18 Kasım 2009.
- Arrighi, G. (1994) *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of our Times*, London: Verso.
- Arrighi, G. (2007) *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century*, London: Verso.
- Arrighi, G. (1978) "Towards a Theory of Capitalist Crisis", *New Left Review* 1/111: 3-24.
- Braudel, F. (1977) *Afterthoughts on Material Civilisation and Capitalism*, London: Johns Hopkins University.
- Franklin, D. (2009) "From the Editor", *The Economist: The World in 2010*.
- G-20 (2009) "About G-20", http://www.g20.org/about_what_is_g20.aspx, indirim tarihi: 2 Kasım 2009.
- G-20 (2009) *Leaders' Statement: The Pittsburgh Summit*, <http://www.pittsburghsummit.gov/mediacenter/129639.htm>, indirim tarihi: 28 Aralık 2009.
- G-20 (2009) *Pittsburgh Summit 2009 Report*, Pittsburgh: Hoechstetter Printing, <https://www.pittsburghg20.org/index.aspx>, indirim tarihi: 2 Ocak 2010.
- Guha, R. (1992) "Dominance without Hegemony and its Historiography", R. Guha (der.), *Subaltern Studies VI* içinde, New York: Oxford University, 210-305.
- Hardt, M. ve A. Negri (2000) *Empire*, Cambridge: Harvard University.
- Harvey, D. (2003) *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University.
- OECD (2009) *Economic Outlook Projection*, November, http://www.oecd.org/document/18/0,3343,en_2649_33733_20347538_1_1_1_1,00.html, indirim tarihi: 4 Ocak 2010.
- Polanyi, K. (1944) *The Great Transformation*. Boston: Beacon.
- Rachman, G. (2009) "A Modern Guide to G-ology", *The Economist*, Nov. 13, http://www.economist.com/displaystory.cfm?story_id=14742524, indirim tarihi: 2 Ocak 2010.
- Reifer, T. (2009) "Capital's Cartographer: Giovanni Arrighi 1937-2009", *New Left Review* 60: 119-130.
- Žižek, S. (2009) *First as Tragedy, then as Farce*, London: Verso.

Finansallaşma: Sorunlu bir Kavram ve Verimli bir Araştırma Gündemi

Ali Rıza Güngen*

Öz

Küresel kapitalizmdeki aşırı birikim sorunu finansal işlemlerin büyük oranda artmasına yol açmış ve yeni "hayali sermaye" oluşumlarını desteklemiştir. Bu dönüşüm finansallaşma literatüründe eleştirel bir şekilde irdelenmektedir. Ancak üç önemli sorun bakidir: Finansallaşma aracılığıyla dönemlendirme girişimlerinin çözülmesi birçok araştırmacının geçmişte varolduğu öne sürülen bir altın çağı Bretton Woods'un çöküşü sonrasındaki değişikliklerden ayırmaya meylettiğini göstermektedir. Buna ek olarak, literatür, erken kapitalistleşmiş ülkelere dair stilize bulgulara odaklanmakta ancak "yükselen piyasalar"da yaşanan finansallaşmaya aynı ölçüde dikkat etmemektedir. Son olarak, son onyıllarda görülen finansal yeniliklerin sadece biçim olarak değil öz olarak da yeni araçların yaratılması anlamına geldiği düşüncesi zımni olarak kabul edilmektedir. Bu çalışma literatürü gözden geçirmekte ve finansallaşma kavramının Marksist siyasal iktisat eleştirisine dayanılarak kullanılmasının bahsedilen sorunların üstesinden gelme ve küresel kapitalizmdeki ana dönüşümleri anlama konusunda faydalı olacağını vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Finansallaşma, dönemlendirme, hayali sermaye, kriz, finansal el koyma

Abstract

Financialisation: A Troubling Concept and a Fruitful Research Agenda

The overaccumulation problem in global capitalism has led to the proliferation of financial transactions and underpinned the formation of new "fictitious capitals". This transformation has been critically investigated within the literature of financialisation. Three main problems, however, remain: The analysis of the attempts for periodisation via financialisation indicates that many scholars tend to demarcate alleged golden age from the changes in the aftermath of the collapse of Bretton Woods. In addition, the literature does not pay attention to the financialisation in "emerging markets" to the same extent as it pays to the stylised facts of advanced capitalist countries. Last but not least, there is an implicit agreement that the financial innovations of the last decades signify new instruments not only in form but also in essence. The study reviews the literature and claims that a critical use of the concept of financialisation that builds on the insights of Marxian critique of the political economy can overcome the mentioned problems and help understanding major transformations in global capitalism.

Keywords: Financialisation, periodisation, fictitious capital, crisis, financial expropriation

* Araştırma Görevlisi, ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

1. Giriş

Finansallaşma kavramı, ilk olarak 1993 yılında Kevin Phillips tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nde finansal alanın giderek önem kazanması ve borç içinde yüzen Amerikan ekonomisinin güç yitimini betimlemek için kullanıldı. Kavramı kendi dünya sistemleri tartışmasına yedirmeye niyetlenen Giovanni Arrighi'nin (1994) referansı sonrasında giderek yaygınlaşmaya başlayan kullanımı, kavramı açıklanması gereken ya da açıklanmasına ihtiyaç duyulan bir süreçten ziyade açıklayıcı konumuna taşındı. Kavramın dipnotlardan ve alt başlıklardan başlıklara taşınmasının eşlik ettiği bu dönüşüm onun, daha genel bir bağlamda küresel kapitalizmin son otuz yıldaki dönüşümlerine göndermede bulunmak için bir üst anlam kazanmasına da vesile oldu. Başka bir deyişle finansallaşma, küresel ekonomideki dönüşümü anlamak için açıklanması gereken bir süreç olmaktan çıkarak hane halkı ve birey davranışındaki değişimlerle ulusal ve küresel ölçekte yatırım önceliklerinin değişimini açıklayan bir unsur olarak anılmaya başlandı.¹

Bugün en yaygın atıfta bulunulan ve muğlâklığına rağmen kullanılan finansallaşma tanımı Gerald Epstein tarafından yapılmıştır: “Finansallaşma, finansal güdülerin, finansal piyasaların, finansal aktörlerin ve finansal kurumların yerel ve uluslararası ekonomilerin işleyişinde artan rolü anlamına gelir” (Epstein, 2005: 3).² Finansallaşmanın farklı tanımları kavramın küreselleşme benzeri kavramlarla bir arada kullanılmasına (Stockhammer, 2004) ve pek çok farklı boyuta aynı anda göndermede bulunulmasına olanak sağlamaktadır. Özgür Orhangazi'nin ima ettiği gibi (2008: 3) finansallaşmanın farklı kullanımları ve farklı şekillerde anlamlandırılması küreselleşme benzeri bir muğlâklığa ve çok anlamlılığa sahip bir kavramın ortaya çıkmasına yol açmıştır (ayrıca bkz. Engelen, 2008). Farklı kullanımlar, bir yandan toplumsal bilimlerdeki araştırma gündeminin zenginliğinin yansıması olarak görülebilecekken, aynı zamanda araştırmacılar arasında verimli bir diyalog olasılığını zayıflatan kapanımların ifadesi olarak da okunabilir.

Bu çalışma³ kavramın kullanımlarını ve kavram üzerinden dönen tartışmaları üç nokta üzerinde durarak aktarmaya çalışacak. Bu noktalar kısaca, finansallaşmanın bir dönemlendirme aracı olarak kullanılması, finansallaşmanın yaşandığı ekonomiler olarak odağa belirli bir ülkeler topluluğunun yerleştirilmesi ve finansallaşma sürecinde tarif edilen mekanizmaların yeniliğine yapılan vurgu olarak özet-

1 Kapitalizmin işleyişinde finansın giderek önem kazandığı görüşü oldukça eski tarihlidir ve Foster (2007) tarafından belirtildiği üzere savaş sonrası Amerikan kapitalizmi incelemelerinde Harry Magdoff ve Paul Sweezy bu dönüşüme eğilimlerdir. Ancak bilebildiğim kadarıyla “finansallaşma” kavramının ortaya çıkışını 1990'lardan daha geriye götürmek mümkün değildir.

2 Metin boyunca İngilizce kaynaklara verilen referanslarda çeviriler bana aittir.

3 Bu çalışma 2009 senesi içinde sunduğum ve birisi daha sonra tartışma metnine dönüşen üç tebliğin derlenmesiyle oluştu (Güngen, 2009a, 2009b, 2010). Bu tebliğler ve onlara zemin teşkil eden çalışmalar hakkındaki görüşleri ve yönlendirmeleri nedeniyle Galip Yalman, Oktar Türel, Pınar Bedirhanoğlu ve Eyüp Özveren'e müteşekkirim. *Praksis* dergisi tartışmacıları ve hakeminin metne dair görüşleri ve metni okuyan Sümercan Bozkurt ve sayı editörü Şebnem Oğuz'un eleştirileri son derece yardımcı oldu. Elbette çalışmadaki yorumlar ve varsa hatalar bana aittir.

lenebilir. Bu noktalar üzerinden giderek kavramın kullanımlarına ve geliştirilen yaklaşımların sorunlarına değinmek ve alternatif bir yaklaşım oluşturulması için Marksist siyasal iktisat eleştirisinden beslenmek çalışmanın amacını oluşturuyor. İlk iki nokta ayrı alt bölümlerde ele alınırken son nokta dördüncü bölümde daha genel bir kuramsal tartışma ve tarihsel arkaplanla birlikte açıklanmaya çalışılacak. Kavramın kullanımına dair sorunların işaret edilmesi sonrasında, sırasıyla sınıf ilişkilerindeki dönüşüm ve son küresel krizle ilgili çözümlemelerdeki yerine değinilecek. Sonuç bölümünde de giderek ön plana çıkan finansallaşma tartışmasına dair genel çıkarsamalarda bulunulacak.

2. Bir Dönemlendirme Aracı

Finansallaşmayı bir araştırma gündemi olarak ele alan veya dünya ekonomisindeki ya da erken kapitalleşen ülkelerdeki dönüşümleri bu kavrama başvurarak açıklamaya çalışan araştırmacıların farklı tanımlama girişimlerine karşın ortaklaştıkları bir dönemlendirme söz konusudur. Kavramın kendisi açık bir şekilde dönemlendirme aracı olarak tarif edilmese de finansallaşmanın başlangıç tarihi çeşitli siyasal iktisadi dönüşümlere göndermede bulunarak tespit edilmekte ve 1970'ler sonu ile 1980'lerden itibaren kapitalizmin finansallaşmaya başladığı belirtilmektedir.

Örneğin dünya sistemleri pespektifinden ABD hegemonyasının son evresine girmesi ve çözülüşünü açıklayan Arrighi için (1994, 2009) bir “sistemik birikim döngüsü”nün⁴ son aşamasını oluşturan finansallaşma kar oranlarının düşüşüne cevaben sermayenin üretim alanından uzaklaşarak gittikçe artan oranda finansal yatırımlara yönelmesi ile karakterize olmaktadır. Yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki finansallaşma, bu nedenle, 1970'lerde başlamıştır ve bundan önceki uzun yüzyılların kaderine benzer bir şekilde yeni bir hegemonik güç önderliğinde yeni bir birikim devresinin üretken aşamasına geçişle son bulması muhtemeldir. Kondratieff dalgalarına dayanarak sermaye birikim temposundaki uzun erimli değişimlere göndermede bulunan başka çalışmalar da (örn. Wallerstein, 2000), bir Kondratieff dalgasının ikinci aşamasının kar oranlarının düşme eğilimine karşı eğilimlerin harekete geçirilmesi bağlamında finansal işlemlerin önem kazanması ile nitelenebileceğini belirtmektedirler. Tekrar Arrighi'ye odaklanacak olursak, finansallaşmanın dünya tarihinde ilk kez ortaya çıkan bir gelişme olmadığını, örneğin Amsterdam merkezli Hollanda hegemonyası ve Londra merkezli Britanya hegemonyasında da bu hegemonik güç konfigürasyonunun sonunun başlangıcı olarak finansallaşma (ABD örneği için bkz. Arrighi, 2009: 164-173) yaşandığını eklememiz gerekmektedir.

4 Arrighi sermayenin genel formülünden (P...M...P') kapitalist dünya ekonomisinin tarihinin taslağına uzanırken bir sistemik birikim devresinin meta üretimine ağırlık verilen maddi genişleme dönemi (P...M) ve onu takip eden üretim sürecinden uzaklaşan finansal genişleme döneminin (M...P') birleşiminden oluştuğunu belirtir (Arrighi, 1994: 5-9). Finansal genişleme dönemi başka bir ifadeyle aşırı birikim krizinin üstesinden gelinmeye çalışıldığı dönemdir (Arrighi, 2004, 2009).

Kapitalizmin altın çağı olarak nitelenen II. Dünya Savaşı sonrası yeniden inşa sürecinde, günümüz kapitalizminin alamet-i farikası sayılabilecek dizginsiz piyasa anlayışının egemen olmadığı ve finansal piyasaların henüz inşa sürecinde olduğu kaydedilebilir. Dönemin “düzenleme tarzı” olarak görülebilecek ulusal refah devletlerine zemin hazırlayan bir “birikim rejimi” tespitinden yola çıkan düzenleme yaklaşımı kuramcıları “Fordist” birikim rejiminin krizi sonrası ortaya çıkacak yeni birikim rejiminin nasıl bir muhteva arz edeceğini tespit etmeye çalışmışlardır (bkz. Boyer, 1992; krş. Boyer, 2005a). Bu nedenle bu yaklaşıma yaslanan çalışmalarda muhtemel birikim rejimlerinin işaretleri önemli bir yer tutmuş, bir birikim rejimine eşlik edecek kurumsal konfigürasyonların ve ulusal ölçekte ya da makroekonomik düzeyde birikim rejimlerinin farklılaşması açıklanmaya çalışılmıştır. Bu minvalde düzenleme yaklaşımı kuramcıları için finansallaşma “finans öncülüğünde bir birikim rejimi”nin ortaya çıkışı anlamına gelmektedir (Boyer, 2000; krş Aglietta, 2000). Bu rejimin yaşayabilir olup olmadığının sorgulanması ve rejimin kurumsallaşmasının hangi mekanizmalar üzerinden işleyebileceği tartışması önemli bir yer kaplamaktadır.

“Finans öncülüğünde birikim rejimi”nin varlığını sürdürmesi elde edilen artı değerlerin bir kısmının ekonominin büyümesi sürecinde bu artığı yaratanlara aktarılmasına ve bu aktarımın yeni yatırım olanaklarını teşvikine bağlanmıştır. Bu nedenle finansal operasyonların ve spekülasyon sonucu elde edilen kazancın bir “verimli döngü” (*virtuous circle*)⁵ yaratmasının mümkün olmadığı ileri sürülebilir. Ancak hisse senedi fiyatlarındaki artış ve finansal genişleme döneminin yarattığı aynı zamanda tüketimi de kamçılayan refah etkisinin deyim yerindeyse iyi denetlenmesi ve yönlendirilmesi sonucunda böyle bir döngünün yaratılabileceği düşünülmektedir. Şirketlerin karlarını arttırmak amacıyla kaldıraç yöntemini kullanarak daha fazla risk alması engellenebilirse ve yatırım fonlarına uzun erimli bir bakışın hâkim olması sağlanabilirse (Boyer, 2005b, Aglietta, 2008), başka bir ifadeyle ortaya çıkmakta olan birikim rejimini destekleyecek bir düzenleme tarzına doğru yol alınırsa, verimli bir döngü sağlanabilecektir.

Bu bağlamda “finans öncülüğünde birikim rejimi”, “post-Fordist” dönemde gündeme gelen birikim rejimlerinin oluşturduğu zincirin son halkasıdır. Anglo-sakson ülke piyasalarındaki dönüşüm ve küresel ekonomide finansal işlemlerin beraberinde getirdiği kazancın artan önemi 1980’lerden itibaren bu tarz bir birikim rejiminin zeminini hazırlamış görünmektedir. Ancak rejimin pekişmesi ve devamlılığının sağlanması kurumsal biçimler arası bir bağdaşmanın yerleşmesini gerektirmektedir.

Paul Sweezy’nin (1994) İstanbul’daki bir konferansta finansal sermayenin zaferini ilan etmesinden çok önce de aslında *Monthly Review* ekolü içinde bu zaferin nasıl anlaşılabilirliği ve Birleşik Devletler ekonomisindeki dönüşümün dünya ka-

5 Daha iyi bir karşılığını bulamadığım için bu terimi “verimli döngü” ile karşıladım.

pitalizminin seyri açısından ne anlama geldiği tartışılmaktadır. Ancak, özellikle John Bellamy Foster'ın (2007), bu bağlamda Baran ve Sweezy'nin çalışmalarından türettiği çerçeveyi, günümüz kapitalizmini anlamlandırma bağlamında kullanmasıyla finansallaşma bu ekol için "tekelci mali sermaye" egemenliğinin simgesi haline gelmiştir. Doğal eğilimi durgunluk (*stagnation*) olan tekelci kapitalizm, artışı⁶ karlı bir şekilde yeni mahreçlere yönlendirme yetisinden yoksundur. Başka bir ifadeyle, üretken yatırım tekelci sermayenin sorunlarını katlamaktadır ve finansal alana yatırım kapitalizmin kendini yeniden üretmesi için bir zorunluluk haline gelmiştir. Foster bu nedenle "finansallaşma tezi" olarak adlandırdığı görüşe itiraz etmekte ve gelişmiş olarak addedilen kapitalist ülkelerde düşük büyüme oranları ile can çekişen üretken yatırım oranlarının finansallaşma sonucu ortaya çıkmadığını, tam tersine tekelci kapitalizmin bu tarz sorunlarını aşmak için sermayenin finansallaştığını vurgulamaktadır. Birleşik Devletler ekonomisinin, toparlanma ve finansal serbestleşme dalgası sonrası hem kamu borcu hem de özel borca dayalı niteliğiyle dünya ekonomisindeki belirleyici konumunu sürdürmesi bu bağlamda 1970'ler dünya krizini takip eden on yıllarda gerçekleşmiştir. Kapitalizmin finansallaşması bu nedenle yirminci yüzyılın sonu ve yirmi birinci yüzyılın başına has bir eğilim olarak resmedilmektedir.⁷

Finansallaşma tartışmaları bağlamında çokça vurgulanan bir boyut finansal olmayan şirketlerin finansal varlıklara yatırım yapmaları, faaliyet dışı karlar aracılığıyla üretim alanındaki sıkıntıları telafi etmeleridir (bkz. Krippner, 2005; Stockhammer, 2004; van Treek, 2008). Bir başka boyut ise büyük çok uluslu şirketlerin tüketim kredisi sağlayan branşlar açmaları ve başarılarını borsalarda işlem gören hisse senetlerinin dalgalanması üzerinden yorumlayarak karar alma davranışı sergilemeleridir. Bu boyut üzerine dayanarak finansallaşmayı bir strateji olarak ele alıp hane halkı geliri ve şirket varlıklarının hep birlikte bir havuza aktığı ve buradaki operasyonların şirketlerin varlıklarını sürdürmelerini belirleyici hale geldiği yeni bir kapitalizmin (Froud vd. 2002, Froud vd. 2006) ortaya çıktığını belirten CRESC (*Center for Research on Socio-Cultural Change*) bünyesindeki araştırmacıların dönemlendirmesi de daha önce bahsedilen dönemlendirmelerle çakışmaktadır. Ancak bu sefer daha ön planda olan, finansın son kertede belirleyici hale geldiği bu kapitalizmin ortaya çıkışına zemin hazırlayan hissedar değeri devrimidir (*shareholder value revolution*). 1980'lerde ABD finans piyasalarında şirket ele geçirmelerin yaygınlaşmasına karşı bir strateji ve aynı zamanda finansal piyasalarda işlem gören hisselerin değerini koruma çabasının şirket yönetimine ve bu dolayısıyla ekonomiye

6 Yazarlar daha iktisadi bir kategori olarak algıladıkları artı-değer (*surplus value*) yerine artık (*surplus*) sözcüğünü kullanmayı tercih etmektedirler (Baran ve Sweezy, 1966). Ancak bu kullanım finansallaşma tartışmasına dair bir önsezi açısından bir farklılık yaratmamaktadır. Sermayenin üretken yatırımdansa dolaşım alanında karlı getirilere yönelmesine dair bir değerlendirme için bkz. Lapavistas (2009a, 2009b).

7 Foster'ın bu konudaki değerlendirmeleri Türkçe'de Kalkedon Yayıncılık tarafından derlenerek basılmıştır. Bkz. Foster (2008)

olumlu katkı yapacağı düşüncesinin bir sonucu olarak, hisse senedi fiyatlarındaki yükselmenin başarı göstergesi şeklinde yorumlanması anlamına gelen bu dönüşüm (bkz. Williams, 2000; Froud vd. 2000) finansallaşmanın başlangıcı için kritik olarak görünmektedir.

Akademik tartışma açısından finansallaşma kavramı son dönemdeki popülerleşmesine karşın marjinal kalmaya devam etmektedir. Bahsedilen farklı araştırmacılara ek olarak etki alanı akademi içinde daha da sınırlı görünen otonomist Marksizm tarafından finansallaşmanın “post-Fordist” (bkz. Negri, 1992) olarak adlandırılan dönemle özdeşleştirildiğini söyleyebiliriz. “Toplumsal işçi” argümanının bir uzantısı olarak artı-değerin işçiden çekip çıkartılmasının sadece fabrikada gerçekleşmediği öngörüsüne sahip otonomist yaklaşım “post-Fordist” dönemde eğitim, sağlık ve kültür alanlarına sermayenin girişi ile birlikte bireyin finansal disipline maruz kalmasının finansallaşmanın ayırt edici özelliği olarak tanımlanabileceğini söylemektedir⁸ (bkz. Marazzi, 2007). Kavram burada yeni bir değerlendirme biçimine dayanan sermaye birikiminin ifadesi olmaktadır. Buna göre yeniden üretim ve dağıtım alanlarında varolan bir sürecin daha da genişlemesi bizi bir biokapitalizm hakkında konuşmaya sevk etmelidir (Marazzi, 2010).

Finansallaşma kavramının farklı tanımlara rağmen benzer bir dönemi işaret etmede kullanıldığını anlatan bu kısa özet, kavramın kapitalizmin tarihinde yeni bir dönemi anlatmak ya da yeni bir kapitalizm biçiminin ortaya çıkışını muştulamak için kullanılır hale geldiğini de göstermektedir. Ancak, bu dönemlendirmenin atıfta bulunduğu dönüşümlerin bir kopuştan ziyade süreklilik içinde konumlandırılması mümkündür. II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası para sisteminin oluşumu, uluslararası piyasaların inşası ve sonrasındaki gelişmeler düşünüldüğünde finansallaşmanın başlangıcı daha gerilere gitmektedir. Bu aynı zamanda finansallaşan kapitalizm tespiti için bir öteki olarak üretken kapitalizm tahayyülüne yaslanması riskine karşı bizleri uyarmaktadır.

3. Odak Noktası

Finansallaşma tartışmasına katkıda bulunan farklı toplumsal bilimciler ve araştırmacıların kavramı anlamlandırmada izledikleri farklı güzergâhlara ve öne çıkardıkları boyutların çeşitliliğine rağmen bir dönemlendirme söz konusu olduğunda benzer bir tarihlendirme yaptıklarını gördük. Dönemlendirmeye ilgili bu ortaklaşma kendisini odaklanılan bölgeler için de büyük oranda göstermektedir.

Epstein’in genel tanımına karşın finansallaşma denince bir önceki bölümde değinilen çalışmaların da katkısıyla ağırlıklı olarak akla Anglo-sakson ülkeler gelmektedir. Dünya ekonomisinin ulusal ekonomiler toplamı olarak algılanmasının

8 Bu bağlamda emek gücünün kendisi, başka bir deyişle canlı emek, ölü emeğin yerine geçirilmekte, üretken yatırımda makineye yapılan yatırıma benzer bir şekilde canlı emeğe yatırım yapma ve emek gücünün taşıyıcısı bedenlerin biopolitika aracılığıyla sömürüsünün sağlanması, bedenlerin makineleştirilmesi söz konusu olmaktadır. Finansallaşma bu dönüşüm zarfında disipline edici özelliğiyle ön plana çıkmaktadır.

sonucu olarak belirli ulusal ekonomilerdeki dönüşümlerin, bu ülkeler sistemin merkezleri olarak gösteriliyorsa, ön plana çıkarılması anlaşılabilir. Ancak ABD ve onu takiben İngiltere'ye odaklanma "yükselen piyasalar" ya da geride kalan diğer gelişmiş olarak addedilen kapitalist ülkelerdeki dönüşümlerin yeterince tartışılmaması anlamına da gelebilmektedir.

Örneğin finansallaşmayı bir strateji olarak konumlandıranlar finansal olmayan şirketlerin finansal varlıklara yatırım yapma eğilimini çok uluslu şirketler ve özel olarak menşei Birleşik Devletler ve İngiltere olan şirketleri ele alarak tartışmaktadır (bkz. Froud vd. 2006). Düzenleme yaklaşımının kuramcıları açısından ise bir birikim rejiminin ortaya çıkışı ve düzenleme tarzı yardımıyla kurumsallaşması farklı ülkelerdeki birikim rejimlerinin bu doğrultuda dönüşümünü teşvik edebilir. Ancak, hisse senedi piyasalarına yatırım ve derinleşmiş finansal piyasaların elverdiği bir "verimli döngü" oluşumu için ilk bakılan ülkeler devasa yatırım fonlarının toplandığı ve derinlikli finansal piyasaların olduğu ülkeler olacaktır. Düzenleme yaklaşımının "atıfsal çoğulculuğu" (Mavroudeas, 1999) ve kurumsalcılığı farklı ülke örneklerinde bu yaklaşım çerçevesinde incelikli örnekler geliştirilmesini teşvik edebilir ancak önde gelen kuramcılarının çalışmalarında henüz böyle bir yönelim söz konusu değildir.

Dünya sistemleri yaklaşımı gereği siyasal iktisadi gelişmeleri küresel ölçekte yorumlamaya özen gösteren Arrighi (2009) örneğinde dahi hegemonik gücün finansallaşması (bütün dolayimleri ve içinde yer aldığı düzen(sizlik) sayesinde gerçekleşmesine rağmen) öncelikli bir konuma sahiptir. Yeni bir "sistemik birikim devresi" başlangıcını tespit etmek için öncelikle sistemin merkezleri olarak görülen bölgelerde finansallaşma ve çöküşün nasıl gerçekleşmekte olduğu açıklanmalıdır.

Belirli bir bölgeye odaklanma beraberinde bu bölgenin finansal piyasalarında ki işlemlere ve finansal araçlara bakmayı getirmektedir. Bu nedenle teminatlandırılmış borç yükümlülükleri (TBY) benzeri borç paketleri, tüketici kredilerinin akıbeti, finansal türevlerin çeşitliliği ve devasa finansal fonların varlığı üzerinden ekonominin işleyişinde önemi haiz finansal piyasanın derinliği gösterilir ve krizler incelenir. Bu gösterim ve incelemeler anlamsız olmamakla birlikte kendinden menkul bir finansal alan tarifine giriştikleri ölçüde finansın teknik diline hapsolma riski taşırlar. Bunun en güzel örneği borç temelli finansal genişlemenin yeni ürünlerinin daha geleneksel finansal araçlarla olan benzerliklerinin yeterince vurgulanmaması ya da bir kez "örgütleyici ilke" (Dembinski, 2009) haline gelmiş (veya geldiği varsayılan) finansın bu özelliğini tekrar tekrar kurmak zorunda olduğu ve bunun da siyasal müdahale ve toplumsal meşruiyet gerektirdiğinin anlaşılammamasıdır. Finansallaşmanın iktisadi olduğu kadar siyasal bir süreç olarak da görülmesi bu sıkıntıların giderilmesi için bir ilk adım olacaktır (bkz. Fine, 2010).

Finansallaşma tartışmasının odak noktası sistemin merkez ülkesi olarak tarif

9 Mavroudeas (1999) düzenleme yaklaşımının yapısalcı Marksizmden kurumsalcılığın çeşitli varyantlarına kadar birçok kuramsal çerçeveye atıfta bulunabildiğini, bu durumun 1970'lerdeki düzenleme okulunun araştırma gündemine ilişkin yaratıcı düşünceleri sönümlendiğini ima etmektedir.

edilen Birleşik Devletler ve okyanusun ayırdığı devamı İngiltere'dir. Ancak sermayenin riski minimize etme arayışının sonucu oluşan finansal türevler, teminatlandırılmış borç yükümlülükleri benzeri borç temelli finansal genişlemenin yeni araçları ve hissedar değeri devrimi gibi dönüşümler aynı biçimlerde farklı bölgelerde ortaya çıkmamış olsalar da finansallaşmanın buralarda yaşanmamakta olduğunu iddia etmek pek gerçekçi olmayacaktır. Banka temelli finansal sistemlere (ayırım için bkz. Lapavitsas ve Aybar, 2001) ya da üretim yönelimli kapitalizmlere sahip olduğu iddia edilen ülke örneklerine ya da derinleşmemiş finansal piyasalara sahip olduğu düşünülen geç kapitalistleşen ülkelere de odaklanmak gereklidir. Yaptığımız literatür taramasının ortaya koyduğu sonuçlardan birisi geç kapitalistleşen ülkelerde finansallaşmanın nasıl yaşandığı ve bunun yansımalarının yeterince tartışılmadığıdır. Oysa dünya ekonomisi ulusal ekonomilerin toplamı olarak değil de bir bütün olarak ele alınacaksa yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki dönüşümlerin ve özellikle 1970'ler sonrasında geç kapitalistleşen ülkeler de hesaba katılarak incelenmesi gerekmektedir. Bu ülkelerde neoliberalizm finansallaşmanın beraberinde getirdiği dönüşümlere dayandığı kadar finansallaşma aracılığıyla da kendisini serimlemiştir. Ancak neoliberalizmin finansallaşma ile özdeşleştirilmesi (bkz. Fine, 2010) tek başına geç kapitalistleşen ülkelerdeki dönüşümleri açıklamak için yeterli olmayacaktır. Bu tespitin bu ülkelerdeki sermaye gruplarının stratejileri ve devlet müdahalesinin ayrıntılı bir dökümüyle tamamlanması gerekmektedir.

Geç kapitalistleşen ülkelerde yaşanan finansallaşmaya değinen sınırlı sayıda araştırmacı da farklı görüşlere sahiptir. Özellikle ilgi çekici olan, bu farklılığa rağmen geç kapitalistleşen ülkelerde finansallaşmanın 1990'lar sonu ve 2000'lere tarihlenmesidir. Örneğin Juan Pablo Paineira (2009) "gelişmekte olan" ülkelerde kamu iç borcunun artışının dış borç servisi sorunlarını aşmak için tercih edildiğini belirtmekle birlikte özellikle 1997 Asya krizinden sonra yaygınlaşan rezerv birikimi stratejisine odaklanmaktadır. Finansallaşmanın ve finansal istikrarsızlıkla başa çıkma çabasının ifadesi olarak da görülebilecek rezerv birikimi, söz konusu rezervler ABD. doları ve dolar cinsinden tahviller olduğu için küresel ekonomideki en büyük borçlu olan Birleşik Devletler'in konumunu tahkim etmiştir. Costas Lapavitsas da (2009c) rezerv birikimi ve "gelişmekte olan" ülkelerin dünya ekonomisiyle bütünleşme tarzındaki değişiklik üzerinde durmaktadır. Ancak odak noktası küresel sermaye temsilcisi bankaların bu piyasalara girişi ve finansal kurumların giderek artan önemidir. Bu ekonomilerde 2000'lerde tüketici kredilerinin kullanımı yaygınlaşmakta ve finansal el koyma giderek ön plana çıkmaktadır.

Geç kapitalistleşen ülkelerde finansallaşma üzerine odaklanan Iain Hardie (2008) finansallaşmayı temel olarak riskin el değiştirme imkanının artışı şeklinde tanımlamakta ve Brezilya, Türkiye ve Lübnan'da kamu borç kağıtları piyasasının işleyişini ele almaktadır. İkincil piyasaların gelişmişliği ve finansal piyasaların derinliği üzerinden finansallaşmanın hangi boyutlarda olduğunu tartıştığı çalışma-

sında önem verdiği nokta piyasadaki yatırımcıların aynı kağıtlara yatırım yapma konusundaki sadık davranışlarıdır. Likidite ve piyasanın etkin işleyişi finansal yatırımı teşvik etmekte ve finansallaşmanın derecesini tayin etmektedir.

Farklı vurgularına karşın geç kapitalistleşen ülkelerde finansallaşmaya değinen çalışmalar bu ülkelerdeki siyasal iktisadi gelişmeleri daha uzun erimli bir dünya ekonomisiyle bütünleşme ve finansallaşma perspektifinden değerlendirme girişiminde bulunmamışlardır. Eğer böyle bir ayırım yapmak uygun olacaksa “uluslararası finansallaşma”nın başlangıcından oldukça uzun bir zaman sonra bu ülkelerin ulusal ekonomilerinin finansallaşma patikasına saptıkları ifade edilmektedir. Dolayısıyla küresel düzeyde yaşanan bir dönüşümün açıklanmasında krizlerin geç kapitalistleşen ülkelere kaydırılmasından küresel ölçekteki eşitsiz ve hiyerarşik ilişkilere kadar birçok noktada “küresel Güney”in önemi (Hanieh, 2009) göz ardı edilmektedir.

4. “Finansallaşma Tezi”nin Ötesi

Foster’ın “finansallaşma tezi” şeklindeki adlandırması, tartışmayı bütün unsurlarıyla yansıtmaktan uzak görünüyor. Bir önceki bölümdeki literatür taraması ve değerlendirmeler finansallaşma tartışmasının kapitalist toplumsal ilişkilerdeki dönüşümlere dair önemli değerlendirmeler barındırdığını ve farklı araştırmacıların farklı boyutlara ve ölçeklere odaklandığını sergiledi. Tartışmanın daha verimli kılınabilmesi için bu tartışmadan beslenerek yapılan katkıları da hesaba katarak sorunlu noktaların altının çizilmesi gerekiyor.

Bu bağlamda finansallaşma dönemlendirmesi ve öne çıkartılan mekanizmaların yeniliği vurgusu ile birlikte süregiden erken kapitalistleşmiş ülkelere ya da derinlikli finansal piyasalara odaklanma durumu sorunlu görünmektedir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki finansallaşmanın başlangıç tarihini finansal piyasaların yeniden oluşturulmasına kadar geri götürmek önem arz etmektedir. Aynı zamanda finansal krizlerin yeni finansal araçların iyi anlaşılabilmesi ve uygun düzenlemelerin oluşturulabilmesi nedeniyle ortaya çıktığı görüşüne karşı, günümüzün kötü şöhretli finansal araçlarının *kapitalizasyon* mekanizması ile gelecekte elde edilecek artı değer ya da gelir akışı üzerindeki hak iddiasını ifade eden daha geleneksel finansal araçlarla olan benzerliğini vurgulamak gerekmektedir. Buna ek olarak finansallaşmayı sermaye piyasaları gelişmiş olarak addedilen ülkelerdeki araçlara ve mekanizmalara sahip olmadığı için finansal piyasaları sığ olarak adlandırılan ülkelere de görülen, bu sürecin bölgesel ve ülkesel farklılıkları ile birlikte küresel ölçekte devam eden bir süreç şeklinde algılamak yerinde olacaktır.

4. 1. Finansallaşma Semptomları

Finansallaşmanın 1970’ler sonu ve 1980’lerde başladığı düşüncesini *Eurodollar-Eurobond* piyasasının gelişimini ve uluslararası para sisteminin işler kılınmasından kısa bir süre sonra ortaya çıkan gelişmeleri hatırlayarak sorgulamak mümkündür.

Eurodollar piyasasının ortaya çıkışı, Doğu Blokuna mensup devletlerin soğuk savaş başlarında ABD'den gelebilecek hesaplarının dondurulması girişimi olmaksızın dolar tutma ihtiyaçlarına kadar geri götürülmektedir (bkz. Little, 1975). Bu piyasanın büyümesi Süveyş krizi ve Britanya bankalarının *Commonwealth* ülkeleriyle ticari ilişkileri yeterli sterlin yokluğunda finanse etmeye devam etmek üzere dolar pozisyonuna kayması ile ilişkilidir (Dickens, 2005). Ancak yine de Gary Burn (2006) bu piyasanın 1950'ler sonunda çok fazla önem taşımadığını ve piyasanın ayrıntılarının Birleşik Devletler Hazinesi tarafından 1962'ye kadar bilinmediğini belirtir.

Eurodollar piyasası herhangi bir para otoritesinin düzenlemelerine tabi değildi. A.B.D'nin açık veren ekonomisi ABD bankaları için ödemeler dengesi açıklarını karşılamada *Eurodollar*ları kullanma kanalını açtı ve ABD para otoritelerinin daha yüksek faiz karşısındaki duruşu daha karlı işlemler peşindeki bankaların *Eurodollar* kullanımını destekledi (Dickens, 2005: 213-216). Sonuç, ulusal para birimlerinin sabitlenmiş kurlarını ortadan kaldırabilecek kadar büyük fonlardan müteşekkil bir piyasanın oluşumuydu. *Eurodollar* piyasası spekülasyon için bir alan olarak önem kazandı ve küresel finansallaşmanın ilk semptomlarını sergiledi. "Ticari bankacılığın menkul kıymetleştirilmesi ve yatırım bankacılığının genişlemesi, *Eurodollar* piyasasının büyümesi ve finansal riski çözümlemek için ilk kullanılabilir bilgisayar modellerinin yaratılması aracılığıyla 1960'larda halihazırda görünürdü" (Panitch ve Konings, 2009: 69).

Farklı tarihler vermek mümkün olsa da genel kabulden hareket edersek 1963'te ilk örneği oluşan *Eurobond*'lar da kısa bir süre içinde önemli bir piyasa oluşturarak bir finansal yatırım alanı haline geldi. Bir yandan çok uluslu şirketlerin tahvil çıkartarak ve yükümlülüklerini arttırarak yeniden yapılandırılmasına olanak verdi, diğer yandan da hızla gelişen ikincil piyasalar aracılığıyla yatırımcılara riskli görüldükleri tahvillerden kurtulma ve sermayeyi "harekete geçirme" (bkz. Hilferding, 1981) olanağı sundu.

1970'lerden sonra muazzam bir çeşitlilik sergilemeye başlayan türevlerin de *Euro* piyasalardaki işlemlerle birlikte gelişmeye başladığını hatırlamak gereklidir. Gelecekte gerçekleştirilecek yatırım ya da satın almaya dair riskleri minimize etme araçları olarak finansal türevlerin giderek istikrarsızlaşan ekonomide bir yönetim stratejisi aracı haline gelmeye başlamasını da 1960'lara kadar geri götürmek mümkündür.

Sermaye çıkışını engellemek için yapılan girişimler spekülasyon işlemlerin gerçekleştiği *Euro*-piyasaların güçlenmesine vesile olmuştur. Bretton Woods para sisteminin çöküşü Jane D'arista'nın (2005) "özelleştirilmiş uluslararası para sistemi" olarak tanımladığı, ödemelerdeki açıkların karşılanması gücünün özel ellere, yani bankalara geçmesi durumunun pekişmesine yol açtı. Aslında böyle bir parasal çerçevenin oluşmaya başlaması, *Eurodollar* piyasasının oluşumunda görülebileceği gibi Bretton Woods sabit kur sisteminin çöküşünü öncelemektedir. Daha önemli olan yeni sistemin altını çizdiği geri dönüşüm kaymadır: bu dönüşüm, finansallaşma dinamikleri

kendilerini “kurlar üzerinde olduğu kadar kamu borç senetleri ve özel senetlerde de vadeli ve opsiyonlu işlemler değişimi aracılığıyla riskten korunmaya” (Panitch ve Kornings, 2009: 69) olan talebin artışında gösterirken, ABD’nin “son borç verilen merci” (*borrower of last resort*) (Vasudevan, 2008) haline gelişi olarak özetlenebilir.

Görülebileceği üzere finansal güdülerin kabuklarını giderek yırtmasından finansal piyasaların işleyişinin ekonomi açısından çok daha fazla önem kazanmasına kadar birçok küresel dönüşüm, finansal baskı ile de karakterize edilen kapitalizmin “altın çağı”nda gerçekleşmiş ve finansallaşmanın giderek yaygınlaşması için de zemin hazırlamıştır. Bu zemin gelişmiş addedilen kapitalist ülkelerde finansal istikrarsızlık ortamında finansal araçların giderek çeşitlenmesi ve finansal alana yatırımın artışı ile kendini gösterirken, 1990’larda “yükselen piyasalar” olarak anılacak ülkelerde ise 1970’lerde kamu borç oranlarının hızlı bir şekilde artışı ve 1980’lerde borç ödemeleri için yapısal uyum programları gereği liberalizasyon doğrultusunda değişimler ile hazırlanmıştır.

4. 2. “Sığ” Piyasalar ve Geleneksel Araçlar

Finansallaşma gelişmiş addedilen ülkelere has bir süreç olarak okunmamalıdır. Finans alanındaki yenilikler finansal araçların muazzam bir şekilde çeşitlenmesine ve finansal işlemlerin giderek karmaşıklaşmasına yol açmıştır. Ancak bu yeni addedilen araçların geleneksel araçlarla olan benzerliğini ve bu araçları da içererek bir çeşitlenme sergilediğini tespit etmekten alıkoymamalıdır. Finansallaşmanın yeterince derinleşmediği düşünülen finansal piyasalar aracılığıyla ve geleneksel araçlar üzerinden geç kapitalistleşen ülkelerde de görüldüğünü söylemek mümkündür. Bu bakışı açmak için de kısa bir tarihsel arka plan gereklidir.

Euro-kredilerin gelişmekte olan dünyaya yayılması eşit bir süreç değildi. 1990’larda yükselen piyasalar olarak adlandırılacak ülkeler kredilerin çoğunu kullandı ve örneğin Afrika ülkeleri artan borç problemlerine karşın bu kredi oyununa Latin Amerika ülkeleri kadar dâhil olamadılar (Altvater ve Hübner, 1991: 9). Geç kapitalistleşen ülke borçlarının 1970 ile 1982 arasında on iki kat artmış olmasına dayanılarak, bu ülkelere borç verme aktivitesi aşırı olarak nitelendirilebilir (Balkan, 1994: 27). Bu ülkelerin dış borcunun ortalama artışı 1973–1982 arasında yılda yüzde yirmiden daha fazlaydı (Altvater ve Hübner, 1991: 9). Birçok geç kapitalistleşen ülkenin yatırım projelerinin kredi gerektirdiği ve uluslararası finansal piyasaların da petro-dolarların geri dönüşümü amacıyla görece daha düşük faizlerle gereken parayı sağladığı belirtilmiştir.¹⁰

1970’lerde bankalar esas kredi mercileri haline geldiler ve iki mekanizma sayesinde büyük kârlar elde ettiler: sendikasyon kredileri ve değişken faizli borçlar (Strange, 1997: 48-49). Sendikasyon kredileri, *Euro*-piyasalarda kullanılmaktaydı ancak devletlere verilecek kredilerde de uygulanabilir hale geldi; böylelikle birçok banka riski

10 Borçlanmanın sınıfsal analizi ve kökeni 1970’lerde olan 1980’lerdeki borç krizinin sınıf mücadelesinin kapsanması ile olan ilişkisini tartışan bir çalışma için bkz. Cleaver (1989).

paylaşarak oyuna dahil olabiliyorlardı. Neşecan Balkan (1994: 68) bu mekanizmanın bankaları muhtemel bir geri ödememe durumuna rağmen oyunda kalmak kârlı gözüktüğü için borç vermeye devam etmeye ittiğini belirtir. Diğer yandan değişken faizli borçlar enflasyon şoku durumunda faiz oranlarını değiştirme yetkisini bankalara tanıyarak, LIBOR'a göre oran değişiminin hem borçluyu hem de borç vereni koruyacağı inancına karşın, riski borçluya aktarmaktaydı (Dickens, 2005: 269). Bir yandan da resmi kredilere oranla *Euro*-piyasalardaki krediler gelişmekte olan ülkeler için daha uygun bir maliyet barındırıyordu (Altvater ve Hübner, 1991). Bütün bunlar göz önüne alındığında sadece riskin borçluya aktarılması değil aynı zamanda 1970'ler sonunda faizler tavan yaptığından yeni kredilerin açılmamasının da borç krizine yol açtığı belirtilmelidir (bkz. Balkan, 1994). *Federal Reserve*'un 1979'da başlayan yüksek faiz politikası birçok ülkeyi ciddi bir borç krizine itmiştir.

Bu borç krizi karşısında yapısal uyum programlarının getirisi olarak ticari ve finansal serbestleşme, finansallaşmanın ilk adımlarını geç kapitalistleşen ülkeler için atmıştır. Finansal serbestleşme ve kamu iç borcunun artışı aracılığıyla yurtdışına kaynak aktarımı bu ekonomilerde finansallaşmayla ilgili unsurlar olarak belirtilmiştir (Painceira, 2009). Aynı zamanda finansallaşmanın yıkıcı etkilerinden daha az zarar görmek için rezerv birikimi stratejisi aracılığıyla güvence sağlama isteği de geç kapitalistleşen ülkelerde finansallaşmanın bir uzantısı olarak tartışılmıştır (Painceira, 2009; Lapavitsas, 2009c).¹¹ Ancak kamu borcunun sürdürülemez boyutlara ulaşması ve kaynak aktarımı sorunsalı geç kapitalistleşen ülkelerdeki finansal serbestleşme dalgasından çok önce 1970'lerin dolar bolluğu ve aşırı borçlanmanın getirileridir.

Bu arka plandan hareket edersek geç kapitalistleşen ülkelerin dünya ekonomisiyle bütünleşme biçimlerinin değişimini erken kapitalistleşen ülkelerdeki dönüşümlerle bağlantılı bir şekilde anlama olanağımızı korumuş oluruz. Geç kapitalistleşen ülkelerde de finansallaşma yaşandığını sadece tarihsel seyre ve finansal serbestleşme sürecine bakarak iddia etmek mümkün değildir. Buna ilaveten finansallaşmanın spekülasyona mahal veren hayali sermaye birikimi aracılığıyla da işlediğini eklemek gerekmektedir. Bahsedilen finansal serbestleşme dalgası sonrasında gerek menkul kıymetler borsaları ve tahvil ve bonoların el değiştirmesi için ikincil piyasalarının kurulması, gerekse de kamu borç servisinde tahvil ihracı yolunun benimsenmesi ve devletlerin uluslararası finansal piyasalara tahvil ihracında bulunarak devlet borçlanma senetleri aracılığıyla hayali sermaye birikimine katkıda bulunmaları geç kapitalistleşen ülkelerde de finansallaşmanın yaşandığının işaretleridir.

Hayali sermaye, ödünç verilebilir para sermayeye benzer bir şekilde “değer üzerinde bir iddia” (Marx, 1991) olarak anlaşılabilir. Ödünç verilebilir sermaye Karl Marx'a göre “para üzerinde iddia” olarak var olduğundan üretim alanında elde edilecek değer üzerinde bir iddia olarak tamamen hayalidir. Bu hak iddialarının birikimi gerçek birikimi doğrudan yansıtmak zorunda değildir. Gelecekteki gelirin

11 Türkiye bağlamında finansallaşmanın son dönemdeki seyrini inceleyen bir çalışma için bkz. Ergüneş (2009).

kapitalizasyonu gerçekte olmayan ancak varmışçasına işlem gören bir sermayenin oluşumunu ima etmektedir. Başka bir şekilde ifade edilirse, gelecekteki gelirin *kapitalizasyonu* aracılığıyla sermayenin para devresi “para yapmak için gerekli şeytan” (Marx, 1992: 37) olan üretim sürecine dışsallaştırılır. Bu değerli kağıtların değişimi ve bunların nominal değeri, faiz oranına ve gelecekte elde edilecek gelire yönelik spekülasyona bağlıdır. Bu düzlemde $P - P...M...P' - P'$, $P... P'$ biçimini alır. Para sahibi ya da bizim örneğimizde finansal yatırımcı için yatırdığı para faiz getiren sermaye biçiminde (bkz. Marx, 1991: 21. Bölüm) görünür. Olmayan bir sermayenin oluşumu aracılığıyla gelecekte elde edilecek gelirin *kapitalizasyonu* aslında üretim alanından bir soyutlamadır.

Temettünün ödenmesini sağlayacak olan menkul kıymet aslında kendinde sermayeyi değil ancak üretim sürecinde elde edilecek artı değer bir kısmı üzerindeki hak iddiasını temsil etmektedir. Devlet tahvilleri de devletin gelirleri üzerindeki iddia olarak görülebilecek taahhüt kâğıtlarıdır. “Bu mülkiyet haklarının değerlerinin, yalnız devlet tahvillerinin değil hisse senetlerinin de, bağımsız hareketi, bunların sahip olunabilecek mülkiyete temel oluşturan hak iddiası ya da sermayenin yanı sıra gerçek sermayeyi oluşturdukları yanılgısını güçlendirir” (Marx, 1991: 598). Bu değiş tokuş edilebilir iddiaların fiyat tespiti, örneğin hisselerin piyasa değeri beklenen gelire de bağlı olduğu için spekülatif işlemlere yeterince ortam hazırlar. Marx, yıllık geliri sabit olan devlet tahvillerini ayırarak bunların piyasa fiyatının ortalama faiz oranı ile belirlendiğini anlatır. Hayali karakterleri, gerçek sermayeden kopukluklarından değil, ödünç alınan paranın harcanmasından (yani üretken olmayan tüketiminden) ve sermayenin genel formülünde olduğu gibi bir devre başlatmalarından kaynaklanır. Ancak bu durum onun genel yaklaşımını değiştirmez: “Bütün bu senetler aslında gelecekteki üretim üzerinde biriken hak iddiaları ya da yasal hakların dışında bir şey temsil etmemektedirler. Parasal ya da sermaye değerleri ya ulusal borçlarda olduğu gibi sermayeyi hiç temsil etmez ya da temsil ettikleri gerçek sermayeden bağımsız bir şekilde belirlenir” (Marx, 1991: 599).

Hayali sermaye kavramının önemi bütün muğlaklığına rağmen spekülatif aktiviteyi sermayenin kendini serimleme sürecinin bir parçası olarak konumlandırmasında yatmaktadır. Sermaye açısından sadece üretim alanındaki sorunlardan kaçmak için değil aynı zamanda sektör değiştirmek ya da Rudolph Hilferding’in (1981) deyimiyle “harekete geçmek” için de hayali sermaye oluşumuna ve getiri vaat eden kâğıtların değişimine ihtiyaç vardır. Bu değişimin nasıl gerçekleşeceği ve finansal piyasaların işleyişinin detayları tarihsel süreç içinde netlik kazanır. Esas olan, Hilferding’e kulak verecek olursak, bir anlamda üretim ihtiyaçları doğrultusunda ortaya çıkan finansal sistemdeki menkul kıymet değişiminin hayali sermaye oluşumuna yol açtığı, bu oluşumun değer kendi kendini genişlettiği inancını alttan alta beslediğidir.¹²

12 Hayali sermaye oluşumu ve finansal krizler arasındaki ilişkiyi 1987 borsa çöküşü üzerinden anlatan bir çalışma için bkz. Satılman (1988).

Finansal türevler için hayali sermaye oluşumu kavramını doğrudan kullanmamız ise pek mümkün görünmemektedir. Finansal türevlerin aslında para işlevi de gören birer meta olduğu düşüncesine karşın (bkz. Bryan ve Rafferty, 2006) ve türevlerin menkul kıymet olarak tekabül ettiği parasal miktar devasa oranlara ulaşmasına rağmen bu kıymetlerin birikiminin hayali sermaye birikimini ifade etmesi için tanım gereği bir gelir akışına dair hak iddiası barındırmaları gerekmektedir. Finansal türevler, tahvil ve hisse senetlerini birbirine bağlayarak ya da daha açık bir ifadeyle bir opsiyonu borsa endeksleri, şirket tahvilleri veya kambiyo oranları ile ilişkilendirerek çok daha karmaşık özellikler sergileyebilirler. Bu bağlamda hayali sermaye birikiminde sözünü ettiğimiz geleneksel araçları kendi bünyelerinde barındırmaya ya da riskten korunma (*hedge*) mantığını bunlar üzerinden de kurmaya çalışabilirler. Finansal türevlerin çeşitliliğini tartışmak bu yazının sınırlarını aşıyor. Bu nedenle konu bağlamında bir gelir akışı ya da gelecekte elde edilecek artı değer üzerinde hak iddiası barındırmadıkları müddetçe finansal türevler üzerinden gerçekleşen işlemleri hayali sermaye oluşumu ile aynı kefeye koymadığımızı belirtmekle yetinelim.

Ancak TBY benzeri borç temelli finansal genişlemenin yeni ürünlerini hayali sermaye oluşumuna yol açan finansal araçlar olarak değerlendirmek gerekmektedir. Robert Guttman'ın (2008) belirttiği gibi son kriz ile gündeme yerleşen bu araçlar aslında hane halkı ya da birey geliri üzerinde hak iddialarını temsil eden değerli kâğıtların bütünleştirilmesiyle elde edilen araçlardır. Gelir akışı üzerinde bir iddia olan TBY'ler ve benzeri araçlar bu bağlamda hisse senetleri ve devlet borçlanma senetlerine benzerlik göstermektedirler. Daha genel bir ifadeyle yeni araçlar geleneksel mekanizmalardan da faydalanılarak tasarlanmaktadır ve *mortgage* piyasası oluşmamış ya da türev piyasaları gelişmemiş bir ülkenin sırf bu nedenlerle finansallaşma yaşamadığı iddia edilemez.¹³

Bu alt bölümde aslında finansallaşmanın gelişmiş addedilen ülkelerle sınırlandırılmayacağını ve sermayenin "harekete geçmesi" için önemli bir işlev gören hayali sermaye oluşumunun borç temelli finansal genişlemenin yeni araçları açısından da geçerli olduğu değerlendirmesi yapıldı. Bu değerlendirme bir ucuyla finansallaşmanın dünya sistemleri perspektifinden yapılan değerlendirmesine bizi yakınlılaştırarak dünya tarihinde daha önce de görülen finansallaşmalar olduğunu teslim etmemizi gerekli kılıyor. Ancak bu altbölüm ve bir önceki altbölümdeki tartışmamız da hegemonik güç merkezli bir finansallaşma değerlendirmesine ve yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki finansallaşma dönemlendirmesine olduğu gibi katılmaktan bizi alıkoyuyor. Bir son değerlendirmeye geçmeden önce finansallaşma tartışmasının en can alıcı unsurlarından biri olan artı-değerin çekip çıkartılması sürecinde ne gibi bir dönüşüm yaşandığı sorusunu ön plana koyan çalışmalara ve kavramın son küresel krizle ilişkili kullanımına değinmek gerekiyor.

¹³ Burada geleneksel mekanizmalara yapılan vurgu örneğin kamu borç senedini bu bağlamda finansal araç olarak gören ancak finansallaşmayı risk değişimi olanaklarının artması olarak tanımlayarak Brezilya, Lübnan ve Türkiye için bir finansallaşma skalası oluşturan Hardie'den (2008) oldukça farklıdır.

5. “Finansal El Koyma”

Finansallaşmayı bir süreç olarak tanımlıyorsak bu sürecin aktörlerinden de bahsetmeliyiz. “Toplumsal ilişkilerin finansallaşması” deyiimi Georges Gloukoviezoff (2006) tarafından bankacılık hizmetlerinin yaygınlaşması üzerinden ve temel ihtiyaçların karşılanmasında bankaların da parçası olduğu finansal piyasanın aracı haline gelmesini ifade etmek için kullanılmıştır. Sermayenin finansallaşması ve sürecin aktörleri olarak emek ve sermaye cephesinden bahsettiğimizde ise bir bakıma emek ve sermaye arasındaki ilişki ve çelişki için finansallaşmanın ne anlam ifade ettiğini de sormuş oluyoruz. Başka bir ifadeyle antagonistik bir toplumsal ilişki olarak sermaye ilişkisinin finansallaşması söz konusuysa bu ne gibi anlamlar, olanaklar ve kısıtlılıklar barındırmaktadır sorusu da gündeme geliyor. Bu noktada finansallaşmanın daha ziyade emek gücünün yeniden üretimi ve temel ihtiyaçların karşılanması bağlamında emeğin önünde bir kısıt ve dayatılan zorunluluk biçiminde tartışıldığı söylenebilir.

Örneğin Lapavitsas’a göre (2009a) 1960’lardan bu yana bankalar ve büyük şirketler arasındaki mesafe açılmaya başlamış ve kârlı yatırım alanları peşindeki bankalar hane halkı gelirlerine göz dikmişlerdir. Geleneksel bankacılık hizmetleri akla getirildiğinde bu durum bankacılık aktivitesi açısından önemli bir dönüşüm anlamına gelmektedir. Bu dönüşüm kendi temel ihtiyaçlarını karşılamak için işçilerin giderek daha fazla borçlanması ya da finansal mekanizmalara ihtiyaç duyması eğilimi ile çakışmaktadır. Bu durumda barınma ihtiyacından eğitime, sağlık ve bakım giderlerinden emeklilik için birikime kadar birçok ihtiyacın karşılanmasında aracı olarak bankalar ön plana çıkmaya başlamışlardır. Bu dönüşüm dolaşım alanında hane halkı gelirinin bir kısmına el konulması anlamına gelmektedir. Lapavitsas (2009a), “finansal el koyma” ismini verdiği bu dönüşümün dolaşım alanında gerçekleştiğini ve kapitalizmde artık değer çekilmesinin üretim alanında devam ettiğini¹⁴ ancak dolaşım alanında gelirin bir kısmına el konulması sürecinin bir bütün olarak ekonomi üzerinde önemli etkiler yarattığını ifade etmektedir. Menkul kıymet işlemlerinden alınan ücret ve komisyonlara dayalı yatırım bankacılığının yükselişi ile finansal el koyma sürecinin birleşmesi TBY benzeri araçların yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bir yandan istatistiksel risk hesapları ile daha fazla risk almak giderek olanaklı görünürken, öte yandan da menkul kıymetleştirme aracılığı ile risk transferinin gerçekleştiği düşünülmüştür.

Lapavitsas (2009a, 2009b), Hilferding’in “finans kapital” kavramının çağdaş bankacılık işlevleri ve bankalarla büyük şirketler arasındaki mesafenin günümüzde aldığı biçimi yorumlamak için yeterli olmadığını düşünmektedir. Hilferding’e finansal sistemin gerçek birikim sürecinden türediği öngörüsü nedeniyle hakkını teslim edip bir “finans kapital” çağından bahsedilemeyeceğini belirtirken, aynı zamanda temel ihtiyaçların karşılanmasında aracılık eden finansın kapitalist üre-

14 Lapavitsas’ın finansal el koymayı ele aldığı çalışmasının ilk halinde “finansal sömürü” tabirini kullandığını, bu tabiri sonradan çıkardığını belirtelim.

time yönelik finanstan niteliksel bir farkı olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiasının temeli bireylerin kullanım değeri peşinde olmasına karşın kapitalist şirketlerin değerini genişlemesi hedefi ile hareket etmeleridir (2009a: 17). Ancak burada üzerine gidilmesi gereken sorunun etrafından dolanılmaktadır. Eğer, bu çalışmada iddia edildiği gibi, kullanım değeri peşindeki işçilerin finansal mekanizmalara mahkûmiyetinin ifadesi olarak ve menkul kıymetleştirme sonucu ortaya çıkan borç yükümlülükleri simgesi kâğıtların hayali sermaye oluşumuna cevaz verdiğini söyleyecek olursak, o zaman temel ihtiyaçların karşılanmasına aracılık eden finans aynı zamanda değerini genişlemesi süreci ile de ilişkilendirilmektedir. Bir yandan, dolaylı bir şekilde, finansal olmayan şirketlerin finansal yatırıma yönelmesini teşvik eden finansal getirinin yüksekliği nedeniyle, öte yandan ve doğrudan, üretim ve yatırımı finanse etmek isteyen şirketlerin kredi kanallarının ve finansman olanaklarının durumunun 2007-2009 krizinde de görüldüğü üzere bu “niteliksel” olarak farklı olduğu iddia edilen finansal yönelimle karmaşık bağları nedeniyle, değerin genişleme süreci ile ilişki halindeki bir finansal el koymadan söz etmek gerekmektedir.

Bu noktayı kendi çalışmalarında ele alan Dick Bryan vd.’nin (2009: 463) vardığı sonuç finansallaşma süreci sayesinde emek gücünün yeniden üretiminin artık kredi ile başlamakta olduğudur. Dolaşım sürecinde çekilen parasal artık bir anlamda emeğin yeniden üretimi sürecinin bir artı değer kaynağı haline gelmesine yol açmıştır. Yeniden üretimin alanı olarak görülen hane halkı düzeyinde bir çitlemenin gerçekleşmesi emeği sermaye şeklinde davranmaya, “gündelik yaşamın finansallaşması”na (Martin, 2002) zorlamaktadır. Başka bir ifadeyle, emek gücü kendisini yeniden üretmek için kendi gelirinin bir kısmını çektiği kredilerin faizi olarak ödemek zorundadır. Bu geri ödemenin yapılması için değişken sermaye, yani emek gücü, sermayenin rekabetçi baskısına boyun eğmektedir. Kendi gelirinin bir kısmını finansal alana yatırım yapmak için kullanabiliyor olması da sermayeye yeni bir boyutta tekrar bağlanmasını beraberinde getirmektedir. Finansallaşmanın getirdiği yenilik bu bağlamda, kulağa çelişik gelse de, emekçilerin, sınıfsal konumları değişmeksizin sermaye mantığı ile düşünmeye ve davranmaya zorlanmasının¹⁵ araçlarını menkul kıymetleştirme ve finansal türevler aracılığıyla yaratmasındadır.

Emeğin yeniden üretimi için kullanılan kredinin faiz ödemesinin bir artı değer kaynağı haline gelmesi (Bryan vd., 2009: 464) argümanı yeterince açıklayıcı görünmemektedir. Artı değer yaratımı üretim sürecinde gerçekleşmeye devam ediyorsa (yazarlar bunu da belirtmektedir) dolaşım alanında gelire el koyma mekanizmalarının nasıl bir değer genişlemesine yol açtığına açıklanması elzemdir. Yaşanan finansal “baştan yaratma” (*makeover*) (Bryan vd., 2009), emeğin yeniden üretiminde hane halkına düşen sorumluluğu arttırmış, kadının görünmeyen emeğinin sömürsünü

15 Emek gücü elbette değişken sermayedir ve aynı zamanda üretim sürecinde meta sermayedir. Buradaki sermayeleşme ile anlatılan daha ziyade Marazzi’nin (2007) emek gücünün taşıyıcısı bedenlerimizin birer sabit sermaye unsuru haline gelmesi hakkındaki tartışmasını anımsatıyor. Marazzi’nin finansallaşmadan anladığı aslında bedenlerimizin yıpranma payını dahi hesap eden ve bizi makineleştirerek işe koşan, kapitalizmin post-Fordizm çağındaki yüzü.

yoğunlaştırmış, işçilerin kendi sınıf aidiyetleri hakkındaki düşüncelerinde çeşitli dönüşümlere yol açmış olabilir. Sınıf ilişkilerindeki bir değişimden bahsedilecekse bu dönüşüm ve sömürünün nesnel koşullarına ve deneyimlenmesine odaklanmak gerekmektedir. Bryan vd. (2009) finansallaşmanın getirdiği bir zorunluluk olarak finansal piyasalara deyim yerindeyse mahkûm olmanın aynı zamanda sistemin işleyişine bir dinamit de yerleştirdiğini ima etmektedir. Çünkü emek gücünün onların deyimiyle “sermaye-olarak-emek” haline gelip sermaye ilişkisinin gerekliliklerini yerine getirmesi birçok çelişkiyi finans aracılığıyla tekrar su yüzüne çıkarmaktadır.

Bu noktada finansallaşmayı eleştirel bir şekilde inceleyen çalışmaların yeni finansal zorunluluklara ve temel ihtiyaçların karşılanması için finansal araçlara başvurma durumunu öne çıkararak yaptıkları çözümlemenin, bu dönüşümü kudreti kendinden menkulmüşçesine tasvir etmelerinin sorunlu olacağını eklemek gerekmektedir. Unutulmaması gereken, finansallaşmanın parçalı, süreksizlik arz eden özelliklerinin olabileceği, teşvik edilen “yatırımcı konumu”nun işçiler tarafından benimsenmesinin maddi koşullarının söz konusu olmayabileceği ve finansın güç ve mantığına aşırı vurgu yapmanın dönüşümü olduğundan daha güçlü yansıtılabileceğidir (Langley, 2007: 86).

6. Finansallaşma ve Kriz

2007-2009 kredi çöküşü ve küresel krize dair değerlendirmeleri iki ana kampa ayırmak mümkündür. Birinci kampta krizin dünya ekonomisinin işleyişine dair yapısal sorunlardan ve/veya kapitalist sistemin işleyişinden kaynaklandığını belirtenleri tespit edebiliriz. İkinci kampta ise krizin giderek artan finansal yeniliklere uygun düzenlemelerin ve risk hesaplamalarının yokluğu ile sorumsuz finansal operasyonlarla açıklanmasına meyledenler bulunmaktadır (krş. Nesvetailova, 2010). Bu krizi finansallaşmanın krizi olarak konumlandıranların daha ziyade birinci kampta yer alan Marksist veya post-Keynesyenler olduğunu belirtmek gerekmektedir.¹⁶ Burada altı çizilen krizin ortaya çıkış ve yayılmasında özellikle son on yıllarda yoğunlaşan finansallaşmanın belirleyici olduğudur. Ancak finansallaşmanın krizi terimi aynı zamanda küresel gayrisafi hâsılanın çok üstünde değer biçilen türev işlemleri ve hayali sermaye birikiminin sonunun gelişini ifade edecek biçimde daha genel bir bağlama da işaret etmektedir.

Fannie Mae ve Freddie Mac’in kontrolünün devralınması sonrasında ortalık toz dumanken sorulan temel sorulardan birisi de neoliberalizmin sonunun gelip gelmediğiydi. Piyasa güçlerinin dizginlenmesini ve yeni düzenlemeleri gündeme getirecek bir krizin neoliberalizmin hâlihazırda dayandığı güçler konfigürasyonunda değişikliklere yol açması beklenebilirdi. Ancak krizin neoliberalizmin sonunu simgelediği inancı prematüre bir düşüncedydi ve felaket ve krizden beslenen

¹⁶ Palley (2009) krizi açıklamak için Minsky’nin görüşlerinden yola çıkanlar ve sadece finansal reform önerenler karşısında Minsky’nin “finansal istikrarsızlık hipotezi”ni de içine yerleştirdikleri yapısal bir çözümleme sunan Keynesyenlerden ve borç ve kredi genişlemesine kafa yoran Marksistlerden bahsetmektedir.

bir kapitalist sistemin içinde yer aldığımız (bkz. Klein, 2007) gerçeğini yeterince vurgulamıyordu.¹⁷ Elbette burada neoliberalizmin ilâhîhaye süreceği ya da finansallaşan bir kapitalizmin finans sermayesinin mutlak egemenliğini getirdiği ileri sürülmektedir. David McNally'nin (2009: 56) belirttiği gibi finansallaşma teriminin bu şekilde kullanımı da sorunlu olacaktır.

Her ne kadar daha önce tartışılan farklı görüşler kavramın muğlaklığına katkıda bulunuyorsa da krizi anlamak için kullanılacak temel kavramlardan birisi finansallaşma olarak belirmektedir. İlk krizin oluşumu türev piyasalarının yaygınlaşması ve muazzam hayali sermaye birikimi ile açıklanmalıdır. Bu üretken sermaye ya da ekonominin maddi temelleri karşısında finansal bir alanın varlığı anlamına gelmemelidir. Finansal sistemin oluşumu ve işleyişi doğrudan doğruya üretim sürecinin ihtiyaçları ve üretim ilişkilerindeki dönüşüm ve çelişkilerle açıklanmalıdır (bkz. Hilferding, 1981). Bu bağlamda örneğin türev piyasalarının bu kadar yaygınlık kazanması Bretton Woods sonrası dönemde finansal olmayan şirketlerin kur farklarından ve hammadde fiyatlarındaki değişimden mümkün olduğunca az etkilenme istekleriyle ilişkilendirilmelidir. Bununla birlikte türev araçları tahayyül edilebilecek her türlü risk karşısında güvence satın alma düşüncesi üzerinden spekülasyona ve arbitraj getirilerine muazzam bir kapı da aralamıştır (McNally, 2009: 58). Kötü şöhret sahibi TBY'ler benzeri hayali sermaye biçimlerinin ortaya çıkması ve yaygınlaşması da neoliberal siyasal iktisadi yönelimin olmazsa olmazı şeklinde algılanabilecek ücretlerin baskılanması ile eğitim, barınma ve sağlık benzeri alanların da tamamen piyasa güçlerinin denetimine bırakılması çabası ile doğrudan ilişkilidir. Gelecekte elde edilecek hanehalkı ya da birey geliri üzerinde hak iddiası olan bu borç paketleri emek gücünü yeniden üretmek için finansal piyasalara mahkûm edilen emekçinin gelirinin bir kısmının finansal piyasalara akması ile birlikte finansal piyasalardaki değişimlerin gündelik yaşamı biçimlendirir hale gelmesine katkıda bulunmuştur. Gelecekte harcanacak emek ve karşılığındaki gelir üzerindeki hak iddiası barındıran kredi araçlarının kendilerinin de metalaşması önünde bir engel yoktur (Hanieh, 2009: 69). Bu kredi araçları üzerinden ABD, eşik altı kredi piyasasında başlayan krize son onyıllardaki finansal yenilikler tarafından biçim verilirken krizin ortaya çıkışı, yayılması ve altında yatan toplumsal ilişkiler daha uzun vadedeki küresel ölçekteki dönüşümlerle rabitalanmalıdır.

İkinci olarak sermayenin aşırı birikim sorununun ertelemesinde kredi genişlemesinin bir rol oynadığı ve kâr oranlarının düşmesini finansal işlemler aracılığıyla telafi etmeye çalışmasının önemli olduğu belirtilmelidir. Bir strateji olarak finansallaşma bir yandan üretimi sürdürebilmek için giderek finansal piyasalara mahkûm olmak anlamına gelirken öte yandan üretim alanındaki sorunlarla başa çıkabilmek için finansal işlemlerden yararlanma anlamına gelebilmektedir (krş. Gowan, 2009). Ancak ertelenen sorunlar 2007-2009 kredi çöküşü ve krizinde görülebildiği gibi ortadan kaldırılamamaktadır.

17 "Küreselleşme"nin sonunun geldiğine dair eleştirel bir görüş için bkz. Yeldan (2009).

Son olarak kriz sonrasında yeniden yapılanma için de finansallaşma tartışması fayda sağlayabilir. Greg Albo vd.'nin (2010: 21-22) Kuzey Amerika bağlamındaki tespitlerini biraz değiştirerek genelleştirmekte şimdilik bir sakınca görünmemektedir. Kriz kapitalist sınıfın farklı unsurlarının birbirine düşmesine ve tabi sınıfların çıkarına düzenlemelere neden olmamış, finansal sektörün kayıplarının üstlenilmesi ve topluma mal edilmesi ile birlikte neoliberal projeden bir sapma meydana gelmemiştir. Kriz karşısında alınacak kapitalist önlemlerin hem işyeri bazında hem de daha genel olarak kamusal alanda daha otoriter bir yönelimi dayatması da muhtemeldir. Başka bir ifadeyle “seçkinlerin finansallaşması” (Savage ve Williams, 2008) finansal operasyonlar üzerinden elde edilen getiriden vazgeçmek istemeyen fon yöneticileri ve finansal olmayan şirketlerin yöneticilerinin de çabasıyla finansallaşmaya karşı alınacak radikal önlemlerin siyasal ve iktisadi gündemde yer bulmaması şeklinde kendisini ifade etmektedir. Albo vd.'nin (2010: 39) belirttiği gibi krize karşı devlet katında verilen tepkiler devletin kapitalist çıkarları ve üretim ilişkilerini güvence altına almak için yapılandırıldığını ortaya sermektedir. “Finansallaşma [kapitalist çıkarlara olan] bu tâbiyeti özerk dünya piyasası tarafından dayatılan dışsal bir sınır olarak değil, ulusal iktidar yapıları ve devlet biçimi ve devletin çeşitli makamları ve bölümlerinin içsel örgütlenmesinde içselleştirilmiş ilişkiler ve siyasal normlar şeklinde arttırmaktadır” (Albo vd. 2010: 39).

Bu nedenlerle krizin ve sonrasındaki girişimlerin anlaşılması ve açıklanmasında “finansallaşma” kavramının merkezi bir önemi bulunmaktadır. Elbette bu çalışmada da belirtilen sorunlar göz önünde bulundurulmalı ve farklı soyutlama düzeyleri arasındaki geçişlerin net bir kullanımın önünde engel teşkil etmesine izin verilmemelidir.

7. Sonuç Yerine

Bu çalışmada, 2007-2009 krizi ile birlikte çok daha fazla kullanılmaya başlanan finansallaşma kavramı etrafında dönen tartışma farklı unsurlarıyla birlikte aktarıldı. Tartışmanın bütün unsurlarını ve yansımalarını bir makalede yeterince ele almak mümkün olmadığı için finansallaşma kavramı aracılığıyla yapılan dönemlendirme, finansallaşma süreci ele alınırken bir odak belirlenmesi ve finansal operasyonlara söz konusu olan araçların yeniliği argümanı üzerinde duruldu. Üç temel itirazı kısaca yineleyelim: Birincisi, finansallaşma kavramının bir dönemlendirme aracı olarak kullanılmasının yol açtığı sorunlar ile ilgili. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında yaşanan finansallaşmanın başlangıç tarihi olarak 1970'ler ve 1980'leri almak “finansal baskı” ile de nitelenen Bretton Woods dönemi boyunca finansal piyasaların inşası ve spekülatif faaliyetlerin özellikle *Eurodollar* ve *Eurobond* piyasalarındaki artışı gözlemlemeye yol açmaktadır. İkincisi ve üçüncüsü birinci itirazdan türemektedir. Ulusal ekonomilerin dünya ekonomisine entegrasyonu süreci ve geç kapitalistleşen ülkelerde yaşanan dönüşüm finansallaşma sürecinden etkilenmeyi ve bu ülke ekonomilerinin de finansallaşmasını gündeme getirmiştir.

Erken kapitalistleşen ülkelere has bir dönüşümden söz edilemez. Aynı argümanın uzantısı, banka temelli finansal sistemlerde ya da yeterince menkul kıymetleştirme yaşanmadığı için sığ olarak tabir edilen finansal piyasalardaki dönüşümlerin de incelenmesi gerektiğidir. Bu noktada finansallaşmanın yeni araçlarının birey ya da hane halkı geliri üzerindeki hak iddiası ile temettü ödemeleri ya da devlet tahvillerinin getirisi arasındaki benzerlik hatırlanmalıdır. Finansallaşma, finansal türevler aracılığıyla olduğu kadar hayali sermaye oluşumu ile de yol almaktadır. TBY benzeri araçların geleneksel araçlarla olan bu benzerliği aynı zamanda, finansallaşmanın, hayali sermaye oluşumu söz konusu edildiğinde sermayenin harekete geçirilmesi için bir işlevi de yerine getirdiğini hatırlatmaktadır. Finansal işlemler ya da araçlar ne kadar spekülâtif görünürlerse görünsünler gerçek birikim süreciyle ilişki halindedirler. Burada kritik olan, gerçek birikimi olanaklı kılmak ve değer ilişkisini yeniden ve yeniden tesis etmek açısından edindikleri işlevlerin her daim yeni çelişkileri ortaya sermesidir.

Finansallaşma, üretken yatırımın yadsınması ve sermayenin finansal alanda kârlı getiriler peşinde koşması anlamında eleştirel çalışmalarda çok sık kullanılan bir kavram haline geldi. Bu tespit geçerlilik taşımakla birlikte, bir toplumsal ilişki olarak sermayenin emek gücünü işe koşma ve üretim sürecinde artı değer çekip çıkartma zorunluluklarına göndermede bulunmuyor. Sermayenin finansallaşması bu anlamda bu işe koşma ve artı değer çekip çıkartma süreçlerinin finansal araçlar kullanılarak yerine getirilmesini de ifade ediyor. Sadece, dolaşım alanında daha fazla getiri peşinde koşan para sermayeyi anlatmıyor.

Ancak bu finansallaşma dünya tarihinde tek bir kez ve yirminci yüzyılın sonlarında ortaya çıkmış bir şey değil. Finansallaşmanın tekrarlandığını söylemek dünya sistemleri perspektifinde olduğu gibi bir üretken aşama ve bir finansallaşma aşaması tahayyül etmeyi gerektirmiyor. Aksine finansal alana başvurma, sömürü koşullarını finansal araçlarla da tesis etme sermayenin genel bir eğilimi olarak resmedilebilir. Ancak bu araçlar, ilkin zaman içinde değişim sergiliyor. Hisse senetleri üzerinde spekülasyon ve gelecekte elde edilecek artı değer üzerindeki hak iddiası olarak temettü günümüzde ortadan kalkmış değil. Bu spekülasyon zemini borç temelli finansal genişlemenin yeni ürünleriyle ve çeşitli türevlerle desteklenmiş durumda. Bu araçlar, ikinci olarak mekâna göre değişim sergiliyor. Erken kapitalistleşen bir ülkede türev piyasaları ve borsalar ön planda iken, geç kapitalistleşen bir ülkede devlet iç borçlanma senetleri ve uluslararası piyasalarda işlem gören devlet tahvilleri finansal kurumların güçlenmesi ve finansal derinleşme açısından daha fazla önem arz edebiliyor.

Finansallaşmanın zaman ve mekân içindeki farklı görüngülerini ve yansımalarını dikkate almak gerekiyor. Ne kapitalist gelişmenin demir yasaları varmış gibi davranmak ne de yaşadığımız dönemin biricikliğine takılıp kalmak anlamlı. Hayali sermaye oluşumuna ve finansallaşmanın bir anlamda “eskiliği”ne yaptığımız

vurgu son otuz yılda dünyada gerçekleşen dönüşümlerin hafife alındığı anlamına gelmemeli. Finansallaşmanın emek gücüne getirdiği dayatmaları ele alan çalışmalar bu dönüşümlerin sınıf ve sömürü ilişkilerinin yeniden üretilmesindeki farklılaşmaları vurguluyor. Öyle görünmektedir ki finansallaşma sürecinin emek gücünün işe koşulması ve yeniden üretimi alanına nüfuz ederek buradan beslendiği yeterince vurgulanmakla birlikte bu sürecin sınıf ilişkilerinin dönüşümü ve işçi sınıfının yeniden terkip edilmesi bağlamındaki getirileri ve siyasal yansımaları üzerinde daha fazla düşünülmesi gerekiyor.

Bu yansımaların özellikle iki alanda yoğunlaştığını belirtmek gerek. Birincisi, güvencesiz ve esnek çalıştırma pratiklerinin işçi sınıfının kompozisyonunu değiştirmekle kalmaması aynı zamanda ortak eylemlilik olanaklarını da zayıflatıyor olması. Disipline edilmeye çalışılan güvencesiz emekçinin kamusal alanda demokratik bir tartışmaya katılma olanağının tamamen elinden alınacağını, alternatif siyasal eylemliliklerinse akıldışılıkla damgalanıp şiddetle bastırılacağını çeşitli vesilelerle gösteren neoliberalizm gücünü büyük oranda finansallaşmadan devşiriyor. İkincisi ise, ücretinin bir kısmını daha eline geçmeden finansal piyasaya aktaran ve peşinde olduğu kullanım değerlerini ancak daha fazla borçlanarak elde edebilen emekçinin piyasa tarafından içerilemeyecek dayanışma ağları ve hayatta kalma stratejilerine ihtiyaç duyması. Bu ihtiyacı karşılayabilmek “finansal el koyma” mekanizmalarına karşı girişilebilecek bir mücadeleyle birlikte yürümek zorunda. Bahsedilen siyasal yansımalar son küresel krizin yoğunlaştırdığı yoksulluk ve eşitsizlik girdabında finansallaşma üzerindeki tartışmanın çok boyutlu bir şekilde sürdürülmek zorunda olduğunu da gösteriyor.

Kaynakça

- Aglietta, M. (2000) "Shareholder Value and Corporate Governance: Some Tricky Questions", *Economy and Society*, 29(1): 146-159.
- Aglietta, M. (2008) "New Trends in Corporate Governance: The Prominent Role of the Long Run Investor", *Competition and Change*, 12(2): 203-222.
- Albo, G., S. Gindin ve L. Panitch (2010) *In and Out of Crisis: The Global Financial Meltdown and Left Alternatives*, Oakland: PM Press.
- Altwater, E. ve K. Hübner (1991) "The Causes and Course of the International Debt Crisis", Altwater, E., K. Hübner, J. Lorentzen, R. Rojas (der.) *The Poverty of Nations: A Guide to Debt Crisis From Argentina to Zaire*, Londra: Zed Books, 3-15.
- Arrighi, G. (1994) *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*, New York: Verso.
- Arrighi, G. (2004) "Spatial and Other 'Fixes' of Historical Capitalism", *Journal of World Systems Research*, 10(2): 527-539.
- Arrighi, G. (2009) *Adam Smith Pekinde: 21. Yüzyılın Soykütüğü*, İstanbul: Yordam.
- Balkan, N. (1994) *Kapitalizm ve Borç Krizi*, İstanbul: Bağlam.
- Baran, P. ve P. Sweezy (1966) *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*, New York: Monthly Review.
- Boyer, R. (1992), "The Eighties: The Search for Alternatives to Fordism", Jessop B., H. Kastendiek, K. Nielsen ve O. Pedersen (der.), *The Politics of Flexibility*, Aldershot: Edward Elgar, 106-132.

- Boyer, R. (2000) "Is a Finance-led Growth Regime a Viable Alternative to Fordism", *Economy and Society*, 29(1): 111-145.
- Boyer, R. (2005a) "How and Why Capitalisms Differ", *Economy and Society*, 34(4): 509-557.
- Boyer, R. (2005b) "From Shareholder Value to CEO Power: the Paradox of the 1990s", *Competition and Change*, 9(1): 7-47.
- Bryan, D. ve M. Rafferty (2006), "Money in Capitalism or Capitalist Money?", *Historical Materialism*, 14(1): 75-95.
- Bryan, D., R. Martin ve M. Rafferty (2009), "Financialization and Marx: Giving Labor and Capital a Financial Makeover", *Review of Radical Political Economics*, 41(4): 1-15.
- Burn, G. (2006) *The Re-emergence of Global Finance*, Londra: Palgrave.
- Cleaver, H. (1989) "Close the IMF, Abolish Debt and End Development: A Class Analysis of the International Debt Crisis", *Capital and Class*, 39: 17-50.
- D'arista, J. (2005) "The Role of International Monetary System in Financialization", Epstein, G. (der.), *Financialization and the World Economy*, Cheltenham: Edward Elgar, 220-243.
- Dembinski, P. (2009), *Finance: Servant or Deceiver?: Financialization at the Crossroads*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Dickens, E. (2005) "The Eurodollar Market and the New Era of Global Financialization", Epstein, G. (der.), *Financialization and the World Economy*, Cheltenham: Edward Elgar, 210-219.
- Engelen, E. (2008) "The Case for Financialization", *Competition and Change*, 12(2): 111-119.
- Epstein, G. (2005) "Introduction: Financialization and the World Economy", Epstein, G. (der.), *Financialization and the World Economy*, Cheltenham: Edward Elgar, 3-16.
- Ergüneş, N. (2009) "Global Integration of the Turkish Economy in the Era of Financialisation", *SOAS Research on Money and Finance Discussion Paper*, no 8.
- Fine, B. (2010) "Financialisation as Neoliberalism: Engaging Neoliberalism", Saad-Filho, A. ve G. Yalman (der.) *Transition to Neoliberalism in Middle Income Countries*, Londra: Routledge, 11-23.
- Foster, J. B. (2007) "Financialization of Capitalism", *Monthly Review*, 58(11): 1-12.
- Foster, J. B. (2008) *Kapitalizmin Malileşmesi ve Kriz*, İstanbul: Kalkedon.
- Froud, J., C. Haslam, S. Johal ve K. Williams (2000) "Shareholder Value and Financialization: Consultancy Promises, Management Moves", *Economy and Society*, 29(1): 80-110.
- Froud, J. C. Haslam, S. Johal ve K. Williams (2002) "Financialisation and the Coupon Pool", *Capital and Class*, 78: 119-151.
- Froud, J., S. Johal, A. Leaver, K. Williams (2006) "Financialization and Corporate Performance", *Financialization and Strategy: Narrative and Numbers*, Londra: Routledge, 65-98.
- Gloukoviezoff, G. (2006) "From Financial Exclusion to Overindebtedness: the Paradox of Difficulties for People on Low Income?", Anderloni, L., M. D. Braga, E. M. Carluccio (der.), *New Frontiers in Banking Services: Emerging Needs and Tailored Products for Untapped Markets*, Berlin: Springer Verlag, 213-245.
- Gowan, P. (2009) "Crisis in the Heartland: Consequences of the New Wall Street System", *New Left Review*, 55: 5-29.
- Guttman, R. (2008) "A Primer on Finance-Led Capitalism and its Crisis", *Revue de la Régulation*, no 3 / 4, <http://regulation.revues.org/index5843.html>, indirilme tarihi 10 Şubat 2009.
- Güngen, A. R. (2009a), "Fictitious Capital Speculation and Real Accumulation: Notes on Finance Capital and Financialization", *Eighth METU Conference on International Relations, Patterns of Change in the Global System*'da sunulmuş tebliğ, 18 Haziran 2009, ODTÜ Ankara.

- Güngen, A. R. (2009b) "Kapitalizasyon ve Finansallaşma: Birikim Merkezlerindeki Dönüşüm ve Dönemlendirme Sorunları", 11. TSBD Kongresi'ne sunulmuş tebliğ, 11 Aralık 2009, ODTÜ Ankara.
- Güngen, A. R. (2010) "Fictitious Capital Speculation and Financialisation: Critical Moments of Instability, Crisis and Intervention in the Turkish Experience", *IIPPE Financialization Working Paper*, no 5.
- Hanieh, A. (2009) "Hierarchies of a Global Market: The South and the Economic Crisis", *Studies in Political Economy*, 83: 61-84.
- Hardie, I. (2008) "Trading of Risk: Financialisation, Loyalty and Emerging Market Government Policy Autonomy", *ISA's 49th Annual Convention Bridging Multiple Divides'da* sunulmuş tebliğ, Hilton San Francisco, San Francisco, California, USA, 26 Mart 2008.
- Hilferding, R. (1981) *Finance Capital: A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, Londra: Routledge and Kegan Paul.
- Klein, N. (2007) *Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*, New York: Metropolitan.
- Krippner, G. (2005) "The Financialization of the American Economy", *Socio-Economic Review*, 3(2): 173-208.
- Langley, P. (2007) "Uncertain Subjects of Anglo-American Financialization", *Cultural Critique*, 65: 67-91.
- Lapavistas, C. (2009a) "Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation", *SOAS Research on Money and Finance Discussion Paper*, no 1.
- Lapavistas, C. (2009b) "Financialisation or the Search for Profits in the Sphere of Circulation", *SOAS Research on Money and Finance Discussion Paper*, no 10.
- Lapavistas, C. (2009c) "Financialisation Embroils Developing Countries", *SOAS Research on Money and Finance Discussion Paper*, no 14.
- Lapavistas, C. ve S. Aybar (2001) "Financial System Design and the post-Washington Consensus", Lapavistas, C., B. Fine ve J. Pincus (der.) *Neither the Washington nor the Post-Washington Consensus: Development at the Crossroads*, Londra: Routledge, 28-51.
- Little, J. S. (1975) *Euro-Dollars: The Money Market Gypsies*, New York: Harper & Row Publishers.
- Marazzi, C. (2007) "Measure and Finance", *Measure for Measure: a workshop on value from below'da* sunulmuş tebliğ, Goodenough College, Londra, 21 Eylül 2007, http://www.generation-online.org/c/fc_measure.htm, indirilme tarihi 24 Kasım 2009.
- Marazzi, C. (2010) "The Violence of Financial Capitalism", Fumagalli, A. ve S. Mezzadra (der.) *Crisis in the Global Economy: Financial Markets, Social Struggles and New Political Scenarios*, Los Angeles: Semiotext(e), 17-59.
- Martin, R. (2002) *Financialization of Everyday Life*, Philadelphia: Temple University.
- Marx, K. (1991) *Capital: A Critique of Political Economy Volume 3*, Londra: Penguin.
- Marx, K. (1992) *Capital: A Critique of Political Economy Volume 2*, Londra: Penguin.
- Mavroudeas, S. D. (1999) "Regulation Theory: The Road from Creative Marxism to Post-Modern Disintegration", *Science and Society*, 63(3): 310-337.
- McNally, D. (2009) "From Financial Crisis to World Slump: Accumulation, Financialisation and the Global Slowdown", *Historical Materialism*, 17(2): 35-83.
- Negri, A. (1992) "Interpretation of the Class Situation Today: Methodological Aspects", Bonefeld, W., R. Gunn, K. Psychopedis (der.), *Open Marxism vol. II*, Londra: Pluto Press, 69-105.
- Nesvetailova, A. (2010) "The Crisis of Invented Money: Liquidity Illusion and the Global credit Meltdown", *Theoretical Inquiries in Law*, 11(1): 125-147.
- Orhangazi, Ö. (2008) *Financialization and the U. S. Economy*, Northampton: Edward Elgar.
- Painceira, J. P. (2009) "Developing Countries in the Era of Financialisation: From Deficit Accumulation to Reserve Accumulation", *SOAS Research on Money and Finance Discussion Paper*, no 4.

- Pally, T. (2009) "The Limits of Minsky's Financial Instability Hypothesis as an Explanation of the Crisis", *Macroeconomic Policy Institute Working Paper*, 11/2009.
- Panitch, L. ve Konings, M. (2009) "Myths of Neoliberal Deregulation", *New Left Review*, 57: 67-83.
- Satlıgan, N. (1988) "Günümüz Kapitalizminin Pamuk İpliği: Hayali Sermaye Spekülasyonu", Satlıgan, N. ve S. Savran (der.) *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 501-524.
- Savage, M. ve Williams, K. (2008) "Elites: Remembered in Capitalism and Forgotten by Social Sciences", *Sociological Review*, 56(1): 1-24.
- Stockhammer, E. (2004) "Financialisation and the Slowdown of Accumulation", *Cambridge Journal of Economics*, 28(5): 719-741.
- Strange, S. (1997) *Casino Capitalism*, Manchester: Manchester University.
- Sweezy, P. (1994) "The Triumph of Financial Capital", *Monthly Review*, 46(2): 1-9.
- van Treek, T. (2008) "The Political Economy Debate on 'Financialization': A Macroeconomic Perspective", *Macroeconomic Policy Institute Working Paper*, 01/2008.
- Vasudevan, R. (2008) "The Borrower of Last Resort: International Adjustment and Liquidity in a Historical Perspective", *Journal of Economic Issues*, 42(4): 1055-1082.
- Wallerstein, I. (2000) "Globalization or the Age of Transition", *International Sociology*, 15(2): 249-265.
- Williams, K. (2000), "From Shareholder Value to Present-day Capitalism", *Economy and Society*, 29(1): 1-12.
- Yeldan, E. (2009), "On the Nature and Causes of the Collapse of the Wealth of Nations, 2007/2008: The End of a Façade Called Globalization", *Political Economy Research Institute Working Paper Series*, no 197.

Para-Meta-Para-Finans Bulmacasında 2008 Krizini Anlamak

Gaye Yılmaz*

Öz

Aşırı birikimin beklenen bir sonucu olan değersizleşme ile kendisini açığa vuran 2008 krizinin anlaşılmasında, sermayenin makro ve mikro düzeyde analizinin işlevsel bir önemi vardır. Para-sermayenin yeni değer üretme alanlarına aktarılamadığı durumlarda finansal alana aktarılması kapitalist sınıf açısından, sermayenin değerinin korunabileceği tek yoldur. Oysa bu yolun sınırları vardır: üretim araçlarının özel mülkiyeti ve farklı sermayeler arasındaki rekabet. Meta üretimine dayalı toplumlarda para-sermayenin aşırı birikimi, metaların aşırı miktarlarda üretilmesinin finans alanındaki yansımasıdır. Dünya ölçeğinde emek tarafından üretilmiş zenginliğe, yani varlıklara dayalı olarak ihraç edilen finansal kağıt toplamı, temsil ettiği varlıkların kendisinden daha büyük olamaz. Bunun nedeni, tekil kapitalistlerin üretim araçları üzerindeki kontrolü başka kapitalistlere kaptırmamak için sonuna kadar uğraşacak, dolayısıyla ellerindeki varlık toplamının sadece küçük bir kısmını finansal alana aktaracak olmasıdır. İşte bu nedenle, sermayenin aşırı birikimi koşullarında, finans piyasalarında mevcut kağıtların toplamı piyasada meta değerlerinin realizasyonu sonucunda oluşan parayı emmeye yetmez. Bu koşullarda para-sermayenin hızla değersizleşmesinin önüne geçebilmek için paranın kredi (borç) olarak akacağı kanallar çoğaltılır.

Anahtar Kelimeler: *Aşırı-birikim, kriz, para-sermaye, finans-kapital, emek.*

Abstract

Understanding the 2008 Crisis through the Crossword Puzzle of Money-Commodity-Money-Finance

An analysis of micro and macro levels of capital is crucial for understanding the 2008 crisis as a crisis of devaluation resulting from over-accumulation. In the case of failure to transfer money-capital into new valuation spheres, the only way to preserve the value of capital is to channelize it to financial instruments. However this alternative is limited by private property of productive assets and competition between capitals. In societies based on commodity production, over-accumulation of money-capital is a reflection of overproduction of commodities. Accumulation of money-capital is overmuch comparing to the total volume of financial instruments in capital markets, which represents only a small part of all produced assets - as each individual capitalist tries not to transfer control over production to others. Therefore under conditions of over-accumulation, the actual supply of financial instruments fails to absorb money left over from circulation and awarding loans remains the only way out for capitalists to escape from the crisis of devaluation of money-capital.

Keywords: *over-accumulation, crisis, money-capital, financial-capital, labour.*

* Dr., Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Kısmi Zamanlı Öğretim Elemanı

Giriş

İlk sinyallerini 2007 yılı başından itibaren ABD’de finans sektöründe veren krizi analiz eden çalışmalarda, “finansallaşma” vurgusunun yoğun biçimde gerekçe gösterildiği ve finansal alan ile üretim alanını birbirinden bağımsız ele alma eğilimlerinin belirginleştiği dikkat çekmektedir. Öte yandan algı farklılaşmasının, sorunun çözümüne yönelik önermeler üzerinde de etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Örneğin, sorun genelde “1980 sonrası yapılandırılmış olan finansal sistemin yarattığı kuralsızlık, karmaşıklık ve şeffaflığın yok edilmiş olduğu büyük bir belirsizlik” ya da “kuralların yetersizliği ve denetimin eksikliği” şeklinde belirlendiği zaman, önermeler de çoğunlukla düzenlemelere odaklanmakta, yapısal olan ise göz ardı edilmektedir.

Bu çalışmanın amacı ise, tarihsel bir perspektifle, para-sermayenin aşırı birikimi olgusunun kapitalist üretim ve yeniden üretim süreçlerine yapısal olarak içkin bir dinamik olduğunu göstermek ve 2008 krizini bu bağlamda analiz etmektir. Para-sermaye kavramı, çalışmada, Karl Marx’ın analizlerinden hareketle para işlevini görebilecek bir durumda olan, ve bu durumyla evrensel satınalma ve ödeme aracı işlevlerini yerine getirebilen sermaye için kullanılacaktır. Dolayısıyla çalışma hakim değerlendirmelerin sorunlarına işaret ederken eleştirilerini Marx’ın meta üretimi, genişlemiş yeniden üretim ve para-kredi mekanizması üzerine yaptığı analizdeki ilişkiyel yöntem üzerinden kurmaktadır. Bu bağlamda, para-sermaye ve üretken sermayeyi birbirinden kopuk olarak ele alan çalışmaların tersine, para-sermaye alanındaki kriz dahil bütün dönüşümlerin meta üretimindeki gelişmelerle sıkı sıkıya bağlı olduğunun gösterilmesi amaçlanmaktadır. Benzer şekilde çalışmanın temel tezi de finansal alanın “sanal”lığının sınırları olduğu; bu sınırların meta üretiminin kendisi kadar gerçek olduğudur. Dolayısıyla paranın analizine de yer verilen çalışmada, değişim aracı, dolaşım aracı, yığılma aracı gibi paranın farklı var olma hallerinin ayrı ayrı analizinden ziyade, bu farklı varoluşları tümdengelimci bir yaklaşımla ortaklaştıran bir yöntemle, paranın bir bütün olarak üretim süreçleriyle ilişkisine odaklanılmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde 1970’lerden 2000’li yıllara kadar uzanan dönemde meta dolaşımından gelen para-sermayenin genişlemiş yeniden üretime dahil edilmesini zorlaştıran yapısal koşullar, üretimin coğrafyasındaki değişimler bağlamında analiz edilmektedir. İkinci bölüm, ‘finansallaşma’ olarak adlandırılan olgunun sistemik kökenlerini sorgulamaya ayrılmıştır. Ek olarak, para-sermayenin finans alanına yönelmesinin sermaye açısından bir tercih olmaktan ziyade, genişlemiş yeniden üretim sürecindeki tıkanıklıktan kaynaklanan yapısal bir zorunluluk olduğu Marx’ın para ve kredi teorisinden hareketle gösterilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde, genelde üretimle ilişkisizliğine referansla “sanal” olarak isimlendirilen finansal alan, özelde ise hisse senedine ve vadeli kağıtlara dayalı sermayenin, meta üretimiyle olan ilişkisi kriz bağlamında analiz edilmektedir.

1. 1970'lerden 2000'lere: Birikimin Değişen Coğrafyası ve Sermaye Kompozisyonunda Kırılmalar

Sermayenin yeniden üretiminin analizi, kaçınılmaz olarak krizin analizini de içerir. Bunun nedeni ise, kapitalist üretimin tüm niteliğinin yatırılmış bulunan sermaye-değerin kendisini genişletmesi (yeniden üretimi) ile belirleniyor olmasıdır. Bu süreç, önce elden geldiğince fazla artı değer üretimi, sonra sermaye üretimi ve böylece de artı değer sermayeye dönüşmesini gerektirir (Marx, 1997b: 76). Dolaşısıyla sermayenin kendini nasıl yeniden ürettiğine getirilen herhangi bir açıklama, aynı zamanda (örtük ya da belirtik olarak) yeniden üretimin nasıl ve hangi sebeple gerçekleşip gerçekleşmediği sorusunun da yanıtını verir. Diğer bir deyişle, yeniden üretim sürecinin analiziyle krizin analizi birbirinden koparılamaz (Shaikh, 1978, aktaran Yaman Öztürk, 2008: 78). Bu bağlamda sermayenin 1960'ların ikinci yarısında başlayan kâr oranları düşüş eğilimine kısaca değinmekte yarar vardır.

1960'ların ikinci yarısında başlayan krizi takip eden dönemde ABD ve Almanya'da kâr oranlarında önemli düşüşler gözlenmiştir. Andrew Kilman ABD'deki sabit sermaye getiri oranları artışı için 1941-1956 döneminde yüzde 28.2, 1957-1980 döneminde yüzde 20.4 ve 1980-2004 döneminde ise yüzde 14.2 oranlarını vermektedir (aktaran Choonara, 2009). Bu verilerden hareketle günümüzdeki krizi sağlıklı bir şekilde yorumlayabilmek için sermayenin, 1960'ların ikinci yarısında başlayan kâr oranları düşüş eğilimine karşı geliştirdiği stratejileri de kısaca hatırlatmakta yarar vardır. Başta üretken sermayenin uluslararasılaşması olmak üzere emek üretkenliğini daha da yükseltmeye odaklanan kalite yönetiminin, esnekliğe ve performans kavramının üretimde başat bir konuma yükselmesine kadar 1970'lerden başlayarak gündeme alınan fakat 1990'lardan itibaren ana eğilim şeklini alan pek çok stratejinin meta üretimini dünya ölçeğinde arttırmayı amaçladığı ortadadır. David McNally (2009), 1970'lerde kâr oranlarındaki düşüş eğilimine karşı geliştirilen yukarıda altı çizili stratejilere referansla genelde meta üretiminin ve bununla birlikte kâr oranlarının 1982 yılından başlayarak artma eğilimine girdiğini belirtmekte; ama bu yükselişin hiçbir zaman 1960'lardaki en yüksek düzeylere ulaşmadığını not etmektedir.

Artan meta üretiminin para-sermayeye dönüşmesi her ne kadar kapitalist sınıf açısından vazgeçilmez bir hedef ise de, bu, sermaye birikimi sürecinin bütünü açısından bakıldığında aslında bir ara hedeftir. Zira, birikimin sürebilmesi için dolaşım sonunda elde edilen para formundaki sermayenin hızla genişlemiş yeniden üretim sürecine sokulması, yani, yeni üretim araçları ve/veya hammaddelerin satın alınması gerekir. Öyle ki yeniden üretim kanallarındaki olası bir tıkanıklık paranın yığılmasına (gömüleme) yol açacaktır. Marx, bu bağlamda paranın gömülenme ihtimalinin, kapitalist bir ekonomide genel bir aşırı üretim krizinin önkoşulları olduğunu vurgulamaktadır. Bu, Marx'ın genel olan ile tikel olanı birleştirerek ele almasının açıkça avantaj sağladığı bir durumdur. Marx, belli sermayelerin yeniden üretimini ele

alırken kullandığı kavramları, kapitalist sistemin yeniden üretimini bir bütün olarak ele alırken kullandığı kavramlardan hiçbir zaman ayırmamıştır (De Brunhoff, 2009: 9). Buna karşın aynı durum, yani, biriken paranın hızla genişlemiş yeniden üretim sürecine sokulması belli sektörlere yapılan sermaye yatırımı miktarlarının büyümesi anlamına geldiği ölçüde kâr oranlarındaki düşüşü devam ettirme ya da tetikleme riski barındırmaktadır. Diğer yandan, üretim ve dolaşımın ölçeği genişleyip dünya düzeyine yükseldiğinde, bir çözüm olarak uygulamaya konan üretken sermayenin uluslararasılaşmasının bile kâr oranlarındaki düşüşü bertaraf edemeyeceği açıktır.¹ Çünkü, metaların değerleri ile genel kâr oranının belirlendiği düzey ulusal olmaktan çıkıp dünya ölçeğine yükseldiğinde üretimin belli bölümlerinin farklı coğrafyalarda yapılıyor olması, söz konusu sektöre dünya ölçeğinde yapılan sermaye yatırımı miktarının küçülmesini sağlamaz. Yalnızca tekil sermayeler açısından bu belli bölümlerin üretim maliyetlerinin görece azalmasına yardım edebilir. Ancak üretken sermayede böylesi coğrafi bir bölümlenmenin söz konusu olması, elindeki makine parkını bölerek değişik ülkelerdeki tedarikçilere satan kapitalistler açısından bir para girişine tekabül eder. Gerek meta üretimlerinin hızlanması, gerekse üretken sermayenin belli bölümlerinin satışları dolayısıyla EKÜ'lerde (Erken Kapitalistleşen Ülkeler) para-sermaye lehine bozulan sermaye bileşimi, öncelikle finans piyasalarının çeşitlendirilmesini ve derinleştirilmesini zorunlu hale getirmiştir. Öte yandan GKÜ'lerde (Geç Kapitalistleşen Ülkeler) sermaye yatırımı bekleyen her değer yaratma alanı, EKÜ'lerde aşırı biriken para-sermayeyi sürekli olarak emecek bir fırsata dönüşmüştür.

Paranın sürekli olarak yatırım için yeni alanlar keşfetme gereği duyması sermayenin kendini genişletmesinin olmazsa olmaz koşuludur. Gerçekten de incelemeye konu olan dönemin belli uğraklarında, örneğin 1990-1996 döneminde, yeni gelişen piyasalara ("emerging markets") giden yabancı sermaye –ki doğrudan yatırımlar bu akımların bir bölümünü oluşturmaktadır- 50 milyar dolardan 336 milyar dolara yükselirken, kompozisyon da çarpıcı bir şekilde değişmiştir (Tonak, 2000: 34).

Gelişme Yolundaki Ülkelere Sermaye Akımları

(Milyar USD)	2000	2003	2005	2006	2007	
Toplam Sermaye Girişi	300	415	760	1.185	1.929	
Doğrudan Yabancı	212	204	374	464	533	
Sermaye Yatırımı						
Portföy Yatırımı		95	85	201	337	442
Diğer Yatırımlar	-7	127	185	384	955	

Kaynak: IMF, Global Financial Stability Report, October 2008.

Yukarıdaki tabloda, üretimin coğrafyasındaki değişim 2000 yılından bu yana

1 Genel kâr oranı piyasada belirlendiği için, bütün ülkelerin korumalarını kaldırıp ithalata açık bir hale geldiği günümüz koşullarında piyasa da artık ulusal olmaktan çıkıp dünya piyasasına dönüşmüştür. Bu bağlamda, herhangi bir ülkede metalaşma sürecini tamamlamış ürünlerin değeri ve fiyatının yanı sıra; meta değerleri üzerinden belirlenen genel kâr oranı da dünya ölçeğinde belirlenmektedir.

GKÜ'lere akan parasal fonlar üzerinden verilmektedir. 2000-2007 yılları arasında EKÜ'lerden GKÜ'lere akan toplam sermaye miktarı 6 kattan fazla artmış; tek başına doğrudan yabancı yatırım olarak giren sermayedeki artış ise 2.5 kattan fazla olmuştur. Toplamdaki artış içindeki en büyük payın yüzde 450 ile portföy yatırımlarına ait olması bir boyutuyla yanıltma riski taşımaktadır. Çünkü bu veri, bir ülkeye portföy yatırımı şeklinde giriş yapan fonların bankacılık ve kredi mekanizmaları üzerinden üreten yatırımların finansmanında da kullanılabileceği gerçeğinin üzerini örtmektedir.

Öte yandan kâr oranları düşüş krizini izleyen süreçte planlanan fakat uygulaması uzun yıllar alan, her biri para-sermayenin yeni değerlendirme alanı olmaya aday kamusal hizmetlerin metalaştırılması da sistemin diğer yapısal ihtiyaçlarının yanında bu bağlamda düşünülmelidir. Özellikle 1990'lardan bu yana eskiden devletler tarafından sağlanmış olan sağlıktan, eğitime, ulaşım ve telekomünikasyona kadar pek çok "kamusal" hizmetin hızla piyasaya açılması, aşırı biriken para-sermayenin geleneksel üretim sektörlerinde üretimin ölçeğini genişletmek yerine yeni değer üretme alanlarında kullanılmasını amaçlamaktadır. Ancak bu hedefin karşısında biri bürokratik devlet mekanizmalarının "hantal" yapılarından diğeri ise toplumsal tepkilerden kaynaklanan iki önemli ve geciktirici "engel" bulunmaktadır. Başka bir deyişle, onlarca kamu hizmetinin bir kaç yıl içerisinde metalaştırılmasının mümkün olmadığı açıktır. Günümüz kriz koşullarında para-sermayedeki yığılmanın zemininin oluşmasında ve GKÜ'lere akan fonların arzu edildiği oranda doğrudan yatırım biçimini alamamasında diğer faktörlerin yanı sıra bu gecikmenin etkisi de dikkate değerdir. Söz konusu gecikme ile para formundaki sermayenin yığılmasından kaynaklanan kriz arasındaki ilişkiyi anlaşılır hale getiren pek çok işaret vardır. Son yirmi yılda öne çıkan "innovation", yani, yeni ihtiyaçların ve bu ihtiyaçları giderecek yeni metaların yaratılmasını hedefleyen kampanyalar, Türkiye benzeri GKÜ'lere kredi musluklarının açılması, Afrika ve Asya'da devasa alt yapı ve enerji projelerine start verilmesi gibi stratejiler bunlar arasında sayılabilir. Diğer yandan, GKÜ'lere yönlendirilen muazzam krediler EKÜ'lerde biriken para-sermayenin piyasa değerinin (faiz oranlarının) dip yapmasının önlenmesine; GKÜ'lerde faizlerin düşmesi de, "ulusal paraların değerlendirilmesi" ve "kalkınma ilüzyonunun" yaratılmasına belli ölçüde katkıda bulunmuştur.

G7 (EKÜ) ülkelerinde faiz oranları, 1985 yılındaki en üst seviyesinden başlayarak 2005 yılına kadar sürekli bir biçimde düşme eğilimi göstermiştir.² Para-sermayenin değersizleşme eğilimini ortaya koyan bu düşüşün, fonların önemli bölümünün GKÜ'lere aktarıldığı koşullara rağmen yaşandığı hatırlanacak olursa, bu fon aktarımlarının faiz oranlarının EKÜ'lerde tarihi dip yapmasını -tamamen önlemediyse bile- geciktirdiği tespitini yapmak mümkün görünmektedir. Fon

2 Central Banks Global Financial Data (2009), Debt-GDP Ratio, Interest Rates&Financial Crisis, <http://www.inmaxwetrust.com/index.php/2009/04/09/debt-gdp-ratio-interest-rates-aamp-finca>, indirilme tarihi: Kasım 2009.

transferlerinin GKÜ'lerde bu illüzyonların yaratılmasına bütünüyle değil, ancak dolaylı ve 'belli ölçüde' katkı yapmasının nedeni ise, gerek faizlerin düşüşü gerekse ulusal paraların "değer kazanması" olgularının esas olarak bu coğrafyalarda emek verimliliklerindeki artışlardan kaynaklanmış olmasıdır. Ne var ki bütün bu çabalar dünya piyasalarındaki alım-satım dengesizliğinin aşılmasına yetmemiştir. Çünkü ulusal paraların değer kazanması gerçekte metaların değersizleştiği anlamına gelir. Bu durumda satın alma aracı olarak kullanılan para miktarının toplam içindeki oranı azalır, çünkü metalar ucuzlamıştır, artık aynı miktarlarda meta alımı için daha az miktarlarda para ödemek yeterli olmaktadır. Böylece dolaşımdaki toplam paranın giderek artan bölümleri ödeme aracı (kredi) olarak birikmeye başlayacağı için kredi faizleri düşer. Böylece metalaradaki her değersizleşme, onların evrensel eşdeğeri olan para da bir değersizleşmeye tekabül eder. Bu, dolaşım hacminin genişlediği ancak, dolaşımdan gelen paranın genişlemiş yatırım süreçlerine dahil edilmemesi yüzünden, giderek ödeme aracı (kredi) formunu aldığı bir durumdur. Marx bu tip durumlar için şu tespiti yapmaktadır:

Dolaşım hacmi bütünüyle artarsa ve alım ile satım arasındaki fark satım lehine artarsa dolaşım aracı şaşırtıcı oranlarda para biçiminde donar ve parasal birikim ortalama düzeylerinin çok üstünde bir düzeye kadar yükselir. Kapitalist gelişmenin daha ileri olduğu ülkelerde, parasal birikimler, banka yedeklerinde toplanırlar (Marx, 1993: 172,173).

Diğer yandan, EKÜ'lerden GKÜ'lere doğru hızlanan para akışları, çeşitli analizlerde "borç köpüğü" adı ile yer almakta ve ABD sermayesindeki büyük genişlemenin 1970'lerin sonundan itibaren dünyada bir "aşırı borçlanma" olgusuna yol açtığı vurgulanmaktadır (BSB, 2008: 33). Gerek borç köpüğü gerekse aşırı borçlanma kavramlarının referans olarak kullanıldığı pek çok çalışmada, borçlanma olgusunun karşı tarafının, yani alacaklı olma halinin, genelde telaffuz edilmediği görülmekte; bu nedenle olgunun kendisi bir sonuç gibi değil de neden gibi ortaya konmaktadır. Buna karşın bir borçtan söz edebilmek için mutlaka bir alacağın da var olması gerekir. Başka bir deyişle alacaklının olmadığı yerde borçlunun da olamayacağı gerçeği sık sık göz ardı edilmektedir. Marx'ın, paranın analizi konusunda başlangıç noktası olarak borç ve kredi ağının alınmasını reddetmesi ve bu ikisini iki yanlı yükümlülüklerin ve hakların karşı karşıya geldikleri ve karşılıklı olarak birbirlerini dengeledikleri önemsiz bir devre olarak nitelemesi de aynı kaygıdan kaynaklanmaktadır (De Brunhoff, 2009: 22). Dolayısıyla, aşırı borçlanma olgusunu "aşırı alacaklanma" diye okumak da mümkündür. Bu ikinci tarz okuma bizi aşırı alacaklanma durumunun nedenlerini düşünmeye zorlayacaktır. Çünkü, borç alan gerçekte ihtiyaç içinde olandır. Bu nedenle bu olguyu pek fazla sorgulama gereği duyulmaması normal karşılanabilir. Ancak alacaklanma halinde bir aşırılaşma söz konusu olduğunda fon sahiplerinin ellerindeki para-sermayeyi üretken biçimde kullanmak yerine neden borç verme eğilimi gösterdikleri sorusunun sorulması gerekmektedir. Bu soruya, "çünkü faiz getiri-

leri üretimden elde edilen kârlardan daha yüksek” şeklinde cevap vermek gerçekliği anlamaya yardımcı olmayacaktır. Zira borç verme ediminin aşırılaşması halinde tıpkı günümüzde de olduğu ve yukarıdaki grafikte de görüldüğü gibi para-sermayenin değersizleşeceği, faizlerin hızla düşeceği açıktır. Asıl soru, para-sermayedeki değersizleşmeye rağmen borç vermedeki aşırılığın neden, nasıl devam ettiğidir. İşte bu soru sorulduğunda, borç köpüğünün ya da borç verilebilir para miktarındaki aşırı büyümenin oluşmasının yapısal kökenlerini açığa çıkarmak olanaklı hale gelecektir.

Toplam üretim düzeyleriyle ilgili olarak onar yıllık verilere bakıldığında 1987-1996 arasında yüzde 3.3 artan dünya üretiminin 1997-2006 arasında yüzde 3.9 arttığı, başka bir deyişle 1997-2006 döneminde üretim hacminin dünya ölçeğinde bütünüyle genişlediği görülmektedir. EKÜ’lerdeki üretim artışlarının aynı dönemde (1997-2006) sadece yüzde 2.7 düzeyinde kaldığı göz önüne alındığında üretimin coğrafyasının 1990’lı yıllarda nasıl değiştiği de görünür hale gelmektedir.³ EKÜ’lerde üretimin daralmasına karşın para hacminin genişlemesine iki yorum getirmek mümkündür. Bunlardan birincisi, dolaşım alanında dünya ölçeğinde bir tıkanma olmadığı, yani GKÜ’lerde üretilen metallerin dünya ölçeğinde paraya dönüşebildiğidir. Üretimdeki yukarıda işaret edilen artışa karşın dolaşımda bir sorun olduğunu ve krizin bu nedenle çıktığını ileri sürmek gerçekten kolay görünmemektedir. Zira, eğer böyle olsaydı bu aynı zamanda parasal daralma, dolayısıyla, yeni üretim aracı ve hammaddelerin de satın alınamaması anlamına geleceği için üretim ölçeğinin daha kriz öncesi süreçte küçülmüş olması gerekirdi. İkincisi ise EKÜ’ler ve GKÜ’ler arasındaki borçlanma-alacaklanma döngüsü ile ilişkilidir. GKÜ’lere kredi olarak akan dış fonlarla satın alınan üretim araçları ve üretim nesneleri (hammadde) emek gücü tarafından metalara dönüştürülmekte ve metallerin satışından elde edilen para-sermayenin bir bölümü faiz artı anapara şeklinde alacaklı konumdaki EKÜ’lere geri dönmektedir. Böylece, EKÜ’lerdeki para hacmi, üretim hacmindeki görece daralmaya rağmen genişleyebilmektedir.

2. Birikim sürecinde gerçekliği algılayanın bir vasıtası: Para ve Para-sermaye etrafında yaratılan sis bulutunu kaldırmak

Paranın doğasını belirlemek amacına yönelik bir hareket noktası, paranın kapitalizmdeki somut şekillerine ve rolüne bakmaksızın, bir “tümdengelim” analizi olmalıdır. Bu, paranın rolüne ilişkin anlayışımızı engelleyecek olan ve parayı metaller ve sermaye ile birbirine karıştırmamıza yol açacak iki hatanın önüne geçmemizi mümkün kılmalıdır (De Brunhoff, 2009: 15).

Kriz sürecinde yapılan çalışmaların büyük bir bölümünde meselenin yalnızca finansal boyutuna odaklanıldığı dikkat çekmektedir.⁴ Buna karşın asıl üzerinde

3 World Economic Outlook (2005) <http://www.allbusiness.com/public-administration/national-security-international/853790-1.html> , indirilme tarihi: Kasım 2009.

4 Bkz. Foster (2008). Türkiye’deki kriz tartışmaları bağlamında ayrıca bkz. Eğilmez (2009).

durulması gereken husus finansal alandaki büyümenin yapısal kökeni ve gerçek birikim sürecine yansımalarıdır. Finans kapital, üretken sektörde yaratılan değerlerdeki büyümenin çok ötesine geçen oranlarda büyüyebilir. Fakat bu süreç, asla sonsuza kadar devam edemez. Çünkü, finans alanında yeni değerler yaratılması mümkün değildir ve finansal kârlar ekonominin üretken sektörlerinden sağlanmak zorundadır. Bu nedenle kriz, özellikle üretken sermayenin finans kapital tarafından yazılan çekleri nakite dönüştürmek zorunda kaldığı durumlarda “değer yasasının, finans kapital tarafından bozulan dengeleri yeniden kurması” olarak okunabilir (Choonara, 2009).

Parave birikime dair bir analizde “sermaye” kavramının ekonomi politiği de önem kazanmaktadır. Toplumun algılamasında, bireylerin ellerinde olan ve geçim mallarını satın almak üzere bekletilen paranın da sermaye olarak ifade edilmesi oldukça sık karşılaşılan bir durumdur. Buna karşın mevcut ve işlev halindeki sermayenin bir kısmı piyasada paraya çevrilmeyi bekleyen metalar halinde, diğer bir kısmı üretim öğelerine tekrar çevrilmeyi bekleyen elde mevcut para formunda, üçüncü kısmı ise kısmen piyasadan satın alınan ham ve yarı mamul maddeler, üretim araçları, makineler vb. sabit sermaye biçiminde, kısmen de henüz yapım sürecinde olan ürünler biçiminde doğrudan üretim süreci içinde bulunur (Marx, 1997c: 102, 103).

Marx’a göre para, ilişkiler sistemine, para şeklindeki kendine özgü özel haliyle dahil olan toplumsal bir üretim ilişkisidir (De Brunhoff, 2009: 17). Nitelik ya da biçim açısından paranın yararlılığının sınırı yoktur. Yani, para her metaya doğrudan çevrilebildiği için maddi servetin evrensel temsilcisidir. Ama, aynı zamanda, her fiili para toplamı miktar olarak sınırlıdır, dolayısıyla, satın alma aracı olarak bu miktarla sınırlı bir yararlılığı vardır. Paranın nicel sınırlılığı ile nitel sınırsızlığı arasındaki bu karşıtlık, para yığıcısı için sürekli bir mahmuz işlevi görür. Meta üretimi kendisini yeterince yaygınlaştırdığında, para, metaların dolaşım alanı ötesinde ödeme aracı olarak hizmet etmeye başlar ve bütün sözleşmelerin evrensel konusu olan meta halini alır. Buna karşın para, maddi biçimi aynı zamanda soyut insan emeğinin doğrudan doğruya toplumsal cisimleşmiş biçimi olan meta niteliğini, ancak dünya pazarlarında kazanır. Ve meta biçimine girmedikçe, para sermayeye dönüşmez (Marx, 2000a: 136, 138, 144, 146). Metaların dolaşım sürecinin hareketi, dolayısıyla, dolaşım aracı olarak paranın hareketinde, *-para dolaşımında-* kendini gösterir (Marx, 1993: 129).

Bu döngünün teorik açıklaması ile ilgili olarak, Marx, kredi sisteminin yetkinleşmesiyle, yani genellikle kapitalist üretim sisteminin yetkinleşmesiyle paranın ödeme aracı olarak görevinin, paranın satın alma aracı ve para yığma unsuru olarak işlevlerinin zararına genişlik kazandığı, yani paranın giderek daha çok ödeme aracı olarak kullanılmaya başladığı tespitini yapmaktadır. Bu tespite göre paranın ne ölçüde özellikle ödeme aracı haline geldiği, değişim değerinin üretimi genişliğine ve derinliğine hangi ölçüde ele geçirdiğini gösterir (Marx, 1993: 180).

Yığma paranın esas olarak para ticaretinden kaynaklandığı, hatta, üretimdeki kâr oranları azaldığı için sermayenin giderek daha fazla kazanç elde edeceği finans alanına yöneldiği sanısı oldukça yaygındır. Finans alanının para ticaretinin yapıldığı bir ortam olması gerçekliğine karşın, yalnızca meta dolaşımının sırf bir sonucu ve görüngüsü olan para dolaşımını sağlayan şeyin para ticareti olmadığı açıktır. Zira tüm para dolaşımı, hacim, biçim ve hareket olarak, meta dolaşımının sırf bir sonucudur ve bu da kapitalist açıdan yalnızca sermayenin dolaşım sürecidir. Öte yandan para ticaretinin sağladığı şey, yalnızca para dolaşımının teknik işlemlerini toplu, kısa ve basit hale getirmektir. Para ticareti para yığmayı oluşturmaz. Bu yığma, isteyerek yapıldığı sürece, -yani kullanılmayan sermayenin ya da yeniden üretim sürecindeki bir bozukluğun ifadesi olmadığı sürece- onun oluşumunun ekonomik asgariye indirgenebileceği teknik oranları sağlar. Çünkü, bütünüyle kapitalist sınıf için kullanıldığında, yedek satın alma ve ödeme aracı fonları, her kapitalistin bu işi kendisi yapması halinde olması gerekenden daha fazla olmak zorunda değildir (Marx, 1997c: 282). Sermayenin gerçek hareketinde sermayenin dönüşü, dolaşım sürecindeki bir evredir. Para önce üretim araçlarına çevrilmiştir, üretim bunları metalara dönüştürür; metaların satışı ile bunlar tekrar paraya çevrilir ve bu biçim içerisinde başlangıçta para şeklinde sermaye yatıran kapitalistin eline döner. Ancak, faiz getiren sermayede gerek paranın elden çıkartılması gerekse geri dönüşü sermaye sahibi ile karşı taraf arasındaki yasal işlemin sonucudur. Dışarıdan bakıldığında burada yalnızca elden çıkarma ve geri dönüş görünür, arada olup bitenler silinip yok olmuştur. Paranın sermaye olarak borç verilışinden yine para biçiminde kendi çıkış noktasına geri dönüşüne kadar geçen sürede -para sermaye devresini de kapsamak üzere- sermayenin işlevlerini yerine getirmesi varsayılır (Marx, 1997c: 307).

Para, ancak sermaye olarak borç verildiğinde meta formunu alır. Çünkü borç verenin devrettiği şey aslında bir kullanım değerine karşılık düşer (Marx, 1997c: 309). Emek gücünde olduğu gibi, paranın kullanım değeri, burada, onun değer yaratma yetisi, içerdiğinden daha büyük bir değer yaratma özelliğidir. Para, para olarak, kendi kendini genişleten potansiyel değerdir. Bu acayip meta, satış biçimi olan bu özelliği nedeniyle borç verilmektedir (Marx, 1997c: 344). Marx'ın, para için "emek gücü" benzetmesi ve "acayip meta" kavramını kullanmasından, tıpkı emek gücü gibi paranın da özünde bir meta olmadığı, ya da yalnızca sermaye olarak borç verildiğinde meta kılıfına girdiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Marx, para için "içerdiğinden daha büyük bir değer yaratma yetisi" tanımı yaparak, aslında paranın sermaye olarak kullanılmasına gönderme yapmaktadır.

Metalar kendi değişim değerlerini evrensel olarak para biçiminde ifade ettiklerine göre, para da kendi değişim değerini bütün metalarda ifade eder (Marx, 1993: 88). Bu gerçeklik, özünde, metanın biri değer sıfatı diğeri ise doğal varlığı olmak üzere sahip olduğu ikili niteliğinden beslenmektedir. Marx bu niteliksel farklılaşmayı şöyle ifade etmektedir:

Öyle ki değer sıfatıyla meta, paradır. Bu nedenle metanın değeri metanın doğal varlığından ayrı bir varlığa kavuşabilir; yalnız kavuşabilir değil, kavuşmak zorundadır. Çünkü birer değer olarak metalar birbirlerinden sadece nicelik olarak ayrılırlar; bu nedenle metanın da kendi değerinden nitelikçe farklı olması gerekir. Gerçekten de bir değer (para) olarak her meta eşit bölümlere ayrılabilir; oysa doğal varlığı için bu söz konusu değildir. Bir değer olarak meta, istediği kadar başkalaşım ve varoluş biçiminden geçsin, aynıdır; oysa gerçekte metalar sadece farklı oldukları ve farklı ihtiyaç sistemlerini karşıladıkları için mübadele edilirler. Bir değer olarak meta geneldir; gerçek bir meta olarak ise tikeldir. Bir değer olarak meta her zaman için mübadele edilebilme kapasitesine sahiptir; gerçek mübadelede ise ancak belli koşullara uyduğu takdirde mübadele edilebilir (Marx, 1979: 205,206).

Kapitalistler arası ticarete meta ve para, meta dolaşım alanını terk etmeden elden ele geçer. Ancak, kapitalistlerle tüketiciler arasındaki ticarete meta, dolaşım alanını terk eder ve tüketim alanına girer (Clarke, 2009: 124).

Bu çerçevede para sermayeye olan talep, dolayısıyla “sermayenin değeri”, kâr düşüşü halde bile yükselebilir; para sermayenin görece arzı daralır daralmaz, “değeri” yükselir (Marx, 1997c: 372). Kuşkusuz bunun tersi de doğrudur, yani para sermayenin görece arzı genişlediğinde “değeri” düşer. Bu durumda, öncelikle para sermayenin görece arzının hangi koşullarda genişlediğine bakmamız gerekir. Bir yandan sermayenin serbest kalması ve bağlanması, öte yandan sermayenin değerinin yükselmesi ve düşmesi arasındaki ilişki söz konusu olduğunda bu kavramların her birinin neye tekabül ettiğinin anlaşılması önemlidir. Değer yükselmesi ve düşmesi, belli bir sermayenin belli genel ekonomik koşullar sonucu değer olarak yükselmesi ya da düşmesidir. Bunun anlamı, bir sermayenin değerinin, bu sermaye tarafından çalıştırılan artı emek nedeniyle kendisini genişletmesi olayından bağımsız olarak düşmesi ya da yükselmesidir (Marx, 1997c: 102, 103). Bu duruma verilebilecek en belirgin örneklerin başında 1990’lı yılların başından beri EKÜ’lerden GKÜ’lere akan fonların girdikleri ekonomilerde ulusal paraların değerleri üzerinde yarattığı etkiler sayılabilir. Bu ülkelere yönelen fonlar bütünüyle üretken yatırımlarda kullanılsa bile dolaşımdaki ulusal para miktarını azaltıcı bir etki yapmakta⁵ ve sermayenin artı emek dolayısıyla kendini genişletmesinden bağımsız olarak ulusal paraların değerlenmesini sağlamaktadır. Sermayenin bağlanması, üretimin aynı ölçekte devam edebilmesi için ürünün toplam değerinin bazı kısımlarının değişmeyen ve değişen sermayenin öğelerine tekrar çevrilmesidir. Sermayenin serbest kalması ise eğer üretim daha önceki ölçekte devam edecek ise, ürünün toplam değerinin belli bir zamana kadar değişmeyen ya da değişen sermayeye tekrar çevrilmesi gereken kısmının, başka yerde kullanılabilir

5 Ulusal ekonomilere başlangıçta yabancı dövizler biçiminde giren fonlar ister üretken yatırımlarda isterse portföy yatırımlarında kullanılsın mutlaka önce ulusal para cinsine çevrilmek zorundadır. Bu durum söz konusu ekonomide bir yandan döviz rezervlerinin bollaşmasına neden olurken; bir yandan da ulusal paraların dolaşımdaki miktarının azalmasına, (döviz+ulusal para) toplam para hacmindeki genişlemeden ötürü faizlerin düşmesine, yatırımların ve üretimin artmasına ve böylece ulusal paraların yabancı dövizler karşısında ‘değerlenmiş’ gibi görünmesine yol açar.

fazlalık haline gelmesi durumudur (Marx, 1997c: 102, 103). Mevcut para miktarının, yığılan ve dolaşımda bulunan paraya bölünmesindeki oran sürekli değişmekle birlikte, toplam para miktarı, daima, yığılan para ile dolaşan paranın toplamına eşittir. Bu para miktarı toplumun giderek biriktirdiği yığılı parasıdır.

Yukarıda da belirtildiği gibi bir sermayenin değeri, bu sermaye tarafından çalıştırılan artı emek nedeniyle kendisini genişletmesi dolayısıyla da değişir. Bu, meta üretiminin hızlanması ve buna bağlı olarak meta değerlerinin ve piyasa fiyatlarının düşmesi ölçüsünde para-sermayede bir değerlenme gibi görünür. Çünkü böylesi bir durumda, aynı para ile eskiye oranla daha fazla miktarda meta satın almak mümkündür. Toplumun bu tip durumlardaki genel algılaması, “paranın değer kazandığı” şeklindedir. Oysa, gerçekte, para değer kazandığı için değil, metalar değerlerinden kaybettiği için daha az para ile daha fazla meta satın alınabilmektedir.

Öte yandan dolaşan para miktarı, yalnızca metaların gerçekleştirilecek fiyatlarının tutarı ile belirlenmez; aynı zamanda, paranın dolaşım hızı (velocity), yani meta fiyatlarını gerçekleştirme görevini yerine getirme hızı ile de belirlenir. Aynı para, aynı gün içinde on satın alma yaparsa, dolaşımda bulunan aynı paranın on katı büyüklüğündeki bir paranın bir günde yaptığı tek bir satın almayla aynı işi görüyor demektir (Marx, 1993: 133). Basit para dolaşımının yüzeysel ve şekle bağlı niteliği kesin olarak, dolaşım araçlarının sayısını belirleyen bütün etkenlerin, yani dolaşımdaki metalar kitlesinin, fiyatlardaki düşüş ve yükselişin, aynı zaman içinde birlikte yer alan alım ve satımlar sayısının, paranın başlangıç noktasına dönüş hızının, özetle, metalar âleminin başkalaşma sürecine bağlı olduğu olgusunda kendini gösterir. Bu metalar âleminin başkalaşım sürecinin kendisi ise bütünüyle üretim tarzının niteliğine, nüfus sayısına, kent ile kırsal arasındaki ilişkiye, ulaştırma, taşıma araçlarının gelişmesine, işbölümü derecesine, kredi vb. kısacası paranın basit dolaşımının *dışında* olan ve ancak dolaşımda yansısını bulan durum ve koşullara bağlıdır. Dolaşım hızı belli olduğunda, dolaşım araçları kitlesi, bu durumda, yalnızca metaların fiyatları tarafından belirlenir (Marx, 1993: 134,135). Dolayısıyla, genelde basit bir biçimde “finansal alan” olarak tanımlanan kavram, gerçekte temelini üretimin toplumsal ilişkilerinden alan ve meta üretimine dayalı kapitalist toplumsal yapıdan yalıtılması mümkün olmayan bir olgudur.

Dolaşımdaki para miktarı, meta fiyatları toplamına ve dolaşım hızındaki değişmelere bağlı olduğu için, bunun sonucu olarak dolaşım araçları kitlesinin küçülüp büyümeye elverişli olması gerekmektedir. Kısacası, dolaşım sürecinin gereksinimlerine göre para, dolaşım aracı olarak kimi zaman sürece pompalanmalı, kimi zaman ise süreçten çekilmelidir (Marx, 1993: 136). Kuşkusuz devletler, pekâlâ istedikleri kadar kâğıdı, istedikleri her türlü para adı altında dolaşıma sokabilirler. Ancak onların denetimi bu mekanik eylemle sınırlı kalır. Dolaşıma sokulmuş olan kâğıt para, dolaşımın kendi içkin yasalarının doğrudan etkisi altına girer (Marx, 1993: 152). Kriz koşullarında sınırsız miktarda para basarak krizin üstesinden gelme çabası, krizin üretim orantısızlığında yatan nedenini ortadan kaldırmak için bir şey yapmayacak,

sadece enflasyonu kışkırtacaktır (Clarke, 2009: 149). Benzer şekilde günümüzde de aşırı para yığılmasından kaynaklanan krizi aşmak için devletlerin faiz arttırma, yani piyasadan para çekme yoluna gitmesi, hem yatırım, istihdam, üretim dengelerini daha da tahrip edecek hem de enflasyona yol açacaktır. Bugün EKÜ'lerde krize karşı uygulanan politikalarda faizlere müdahale ve benzeri hiçbir doğrudan para politikası aracı görülmezken; aksi yönde, yani tasarrufları değil tüketimi arttırmaya odaklı görece dolaylı stratejilere daha fazla rağbet ediliyor olması da dolaşımın kendi içkin yasalarının doğrudan etkilerini bertaraf edebilmek içindir.

Sürekli dalgalanan piyasa faiz oranına gelince, bu tıpkı metaların piyasa fiyatı gibi her an sabit bir büyüklük olarak bulunur. Çünkü, para piyasasında bütün borç verilebilir sermaye, toplu bir kitle olarak faal sermayenin karşısında yer alır. Böylece bir yanda borç verilebilir sermaye arzı ile öte yanda buna olan talep arasındaki bağıntı, faizin herhangi bir andaki piyasa düzeyini belirler. Kredi sistemindeki genişleme ve bununla birlikte sanayiciler ile tüccarların toplumun bütün sınıflarının tasarrufları üzerinde bankerler aracılığı ile kurdukları gittikçe artan denetimleri ve para sermaye olarak iş görebilecek bu tasarrufların miktar olarak gitgide yoğunlaşması da faiz oranı üzerinde ayrıca bir baskı yaratır (Marx, 1997c: 322). Toparlamak gerekirse, faiz oranı genellikle kâr oranı ile sınırlıdır. Ancak bu sınır, öteki sermaye biçimlerinden farklı olarak para sermayenin arz ve talebi ile belirlenir. Para sermayenin arzı, ya da dolaşım araçları kitlesinin büyüklüğü ise, paranın dolaşım hızı sabit kabul edildiğinde doğrudan meta fiyatları tarafından belirlenir. Diğer yandan maddi sermayenin arzı ile para sermayenin arzı arasında örtük bir ilişki bulunduğu hiç kuşkusuz doğrudur. Bunun gibi, sanayi kapitalistinin para sermayeye olan talebi, fiili üretim koşulları ile belirlenir (Marx, 1997c: 371). Özetlenecek olursa, artı değer ve kârla olan nesnel ilişkisine karşın, faiz oranı, kâr oranındaki dalgalanmalardan tamamen bağımsız bir eğilimi de içinde taşır. Buna iki ana neden yol açar:

1. Bir ulus zenginlik yolunda ilerledikçe, atalarının emeği sayesinde, kendilerini yalnız faizleri ile rahatça yaşatabilecek birikmiş bir paranın sahipleri halinde bulan bir sınıf insan türer ve bunlar gitgide artar. *Rantiyeler* sınıfı ne denli çoğalırsa, borç sermaye verenler sınıfı da o denli artar, çünkü bunlar bir ve aynı sınıftır.
2. Kredi sistemindeki genişleme ve bununla birlikte sanayiciler ile tüccarların toplumun bütün sınıflarının tasarrufları üzerinde bankerler aracılığı ile kurdukları gittikçe artan denetimleri ve para sermaye olarak iş görebilecek bu tasarrufların miktar olarak gitgide yoğunlaşması da faiz oranı üzerinde ayrıca bir baskı yaratır (Marx, 1997c: 318).

Fiili üretim koşullarının oluşumunda, sermayenin organik bileşimindeki yükselmeden emeğin yetkinlik derecesine, yatırım sermayesinin bolluğu ya da kıtlığından, teknoloji düzeyine ve pazar olanaklarına kadar bir dizi belirleyici faktörün öne çıktığını söylemek mümkündür. Tekil sermayelerin sürekli olarak kâr oranı

düşük (organik bileşimi yüksek) sektörlerden kâr oranının görece yüksek olduğu sektörlerle geçmesi, her tekil sektördeki üretim koşulları üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Faal sermayenin, borç verilebilir sermayeye olan talebindeki artış ve azalışları belirleyen, çoğunlukla üretim süreçlerinden kaynaklanan çeşitli koşullar vardır. Örneğin, üretim sektörlerinde sermayenin organik bileşiminin yükselmesi dolayısıyla ortalama kâr oranındaki düşmeler, tekil kapitalistleri kendi sektörlerine artan oranda yatırım yapmaktan alıkoyar ve organik bileşimin görece düşük olduğu farklı sektörlerle yatırım yapmaya iter. Farklı sektörlerde de organik bileşimin yükselmesine yol açan bu sürecin sonunda ise, sıra, yeni değer üretimi alanlarının yaratılmasına gelir. Ancak, yeni değer üretimi alanlarının yaratılması tamamen insanın doğa ile kurduğu ilişkideki aşamalara bağlıdır. Emegün doğa ile kurduğu ilişkinin, yani, yeni ihtiyaçların ve bu ihtiyaçları tatmin edecek yeni metallerin üretilmesinin sınırına geldiğinde ya da bu yeni üretimlere arzu edilen hızda başlanamadığında borç verilebilir sermayedeki yığılmanın, bu sermayeye olan talebin azlığı karşısında sürdürülemez boyutlara ulaştığı görülür.⁶

“Eğer, kapitalistlerin çok büyük bir kısmı, sermayelerini para sermayeye çevirecek olsaydı para sermayede korkunç bir değersizleşme, faiz oranında müthiş bir düşme olurdu. Öyle ki pek çok kapitalist faizle birikimlerini sürdüremeyecek hale gelir ve tekrar sanayi kapitalisti haline gelmek zorunda kalırlardı” (Marx, 1997c: 332).

Yukarıdaki alıntıda, Marx’ın daha çok kapitalistlerin keyfi ve iradi kararları sonucunda para sermayeye yönelmelerinin birikim sürecine nasıl yansıtacağına dair tespitini sistemin yapısal zorunluluklarına da uygulamak mümkündür. Örneğin, kapitalistler, hazır durumdaki para sermayeyi üretken forma dönüştürmenin olanaklarından mahrum bulunduklarında da para sermayede korkunç bir değersizleş-

6 Bkz. Marx (1997c): “İngiliz sanayinin 1837 yılından beri neredeyse kesintisiz olarak karşı karşıya kaldığı baskı, 1842 yılının sonunda azalmaya başladı. Bunu izleyen iki yıl boyunca, İngiliz mamul mallarına karşı yabancı talepler daha da arttı. 1845 ve 1846 yılları en yüksek gönenç dönemini belirler. 1843’de Afyon savaşı, Çin’i İngiliz ticaretine açtı. Bu yeni Pazar, başta pamuklu sanayi olmak üzere, zaten genişlemekte olan sanayiye itici bir güç kazandırdı. ... Ne var ki bütün yeni yapılmış fabrikalar, buharlı makineler, eğirme ve dokuma tezgâhları, Lanchester’den akan artı değeri emmeye yetmiyordu. Üretimi genişletmede gösterilen aynı büyük çabayla, halk, demiryolu yapımına girişti. Demir yolu şirketinin hisse senetleri hemen ve tamamen satıldı. Çok çekici yüksek kârlar, mevcut likit kaynakların karşılayabileceğinin de ötesinde girişimlere yol açtı. Likidite bolluğu faiz oranlarını düşürdüğü için kredi temin etmek hem ucuzlamış, hem de kolaylaşmıştı. Kredi tabanındaki bütün genişlemeye karşın Banka kasalarında duyulmamış derecede bir altın stoğu bulunmaktaydı. Bütün iç borsa değerleri görülmemiş yükseklikteydi. Böylece, Hindistan ile Çin’e avans ödemeler karşılığında mal gönderme sistemi ortaya çıktı ve bu gönenç hali 1846 yılındaki bunalıma kadar sürdü. 1846 yılında alınan tarımsal ürünün kötü olması bunalımı hızlandırmıştı. Besin maddesi ithalini karşılamak için bankaların kasası seferber edilince Bankaların para piyasalarındaki hareket özgürlüğü de önemli ölçüde sınırlanmış oldu.”

me, faiz oranında müthiş bir düşme olur. 2008 krizinde de tam bu yaşanmıştır.⁷

Benzer şekilde Chris Harman da 1929 yılındaki dünya bunalımı sırasında bazı şirketlerin yeni kâr kaynakları bulma çabasına giriştiğini anlatmakta ve 1990'ların sonlarında Telecom ve Dotcom'daki patlamayı anımsatan bir durumun, o dönemde radyo vericilerinin üretimi alanında yaşandığını belirtmektedir. Öyle ki 1920'lerin koşullarında yeni olan radyo vericisi üretimi birkaç ay içerisinde üç kat büyümüştür (Harman, 2009).

Dünyada, özellikle son birkaç yıldan beri öncelikli bir sermaye stratejisi haline alan kamu-özel ortaklığı (public-private-partnership), su, enerji ve ulaşım gibi muazzam ölçekte sermaye yatırımı gerektiren sektörlerin öne çıkması, faiz oranlarında kriz koşullarında da devam eden hızlı düşüşlerin yaşanması dünyada oluşan para-sermaye fazlalığını ve krizin boyutlarını görünür hale getirmektedir. Para-sermayenin genişlemiş yeniden üretime ya da yeni üretimlere gitmeyen bölümleri, artan mevduatlar halinde Bankalara geri dönerler, kullanılmayan sermaye bolluğu, faiz oranını asgari düzeye düşürür. Bu durum, ya yüksek fiyatların geri gelmesine, ya yeni bir üretim kolunun hareketsiz duran parayı tekrar hizmete sokmasına, ya da yabancı hisse senetlerine veya yabancı mallara yapılan yatırımlar yoluyla emilmesine kadar sürer (Marx, 1997c: 367). Bankalar, tüm ticaret âlemi adına borç para topladıkları için, borç alanları borç verenler karşısında toplamış olurlar. Dolayısıyla, bir banka, bir yandan borç verenlerin toplaşmasını öte yandan da borç alanların para sermayesinin toplaşmasını temsil eder. Bankaların kârı, genel olarak, borçlanırken ödedikleri faizin borç verirken aldıkları faizden daha düşük olmasından kaynaklanır. Bankalar, üzerinde tasarrufta bulundukları borç verilebilir sermayeye çeşitli yollardan ulaşır. Bunun birinci yolu, sanayici kapitalistlerin kasadamları olarak her üreticinin ve tüccarın yedek fon olarak bulundurmak zorunda olduğu ya da ödemelerden gelen para sermayenin bankaların ellerinde toplanmasıdır. Böylece bu fonlar, borç verilebilir sermayeye çevrilmiş olur. Bu, aynı zamanda, her biri kendi başına para sermaye olarak iş görecektir durumda bulunmayan küçük miktarların büyük para kitleleri halinde bir araya gelmesi anlamını taşır.⁸

Buradan hareketle bankacılığın bir amacının da meta ticaretini kolaylaştırmak olduğu hatırlandığında spekülasyonu anlamak da mümkün hale gelmektedir. Çünkü

7 Bkz. Marx (1997c): "Paranın kendisi, para olarak ne faiz getirir, ne de kâr. Bu nedenle, bu sürekli artı sermaye akımı ile birlikte, bunun kullanımı için gerekli alanın sürekli ve yeterli bir biçimde genişlemesi gerekir. Bu olmaksızın, yatırım alanı arayan paranın, olayların gidişine bağlı olarak, az ya da çok miktarda devresel birikimi ile karşı karşıya kalır. Uzun yıllar boyunca, İngiltere'nin servet fazlalığını en fazla emen Devlet borçları olmuştur. 1816 yılında, bu borçlar en yüksek düzeyine ulaşır ulaşmaz ve artık bu emme işini bırakır bırakmaz, en az her yıl yirmi yedi milyonluk bir para miktarı, başka yatırım kanalları aramak zorunda kalmıştır. Buna ek olarak, bir de çeşitli sermayelerin geri ödemesi yapılmıştır. Büyük sermaye yatırımlarını gerektiren ve zaman zaman kullanılmayan sermaye fazlalığı için bir akış yeri yaratılan girişimler servet fazlalığının devresel birikimlerinin bir düzene sokulması için mutlak olarak gereklidir."

8 Bkz. Marx (1997c): "Yine de, küçük paraların bir araya toplanması Bankacılık sisteminin özgül bir işlevi olduğu için bunun, asıl para kapitalistler ile borç alanlar arasındaki aracılık faaliyetlerinden ayrılması gerekir. Şöyle ki, Bankaların bir işi sermayelerini hemen kullanamayacak olanlardan sermaye toplayıp, bunu kullanacak olanlara dağıtmak; diğer işi ise müşterilerinin gelirlerini mevduat olarak kabul edip, bunların tüketim nesnelerine yapacakları harcamalar için gerekli miktarları ödemektir. İşte bu iki işten birincisi sermaye, ikincisi ise nakit para dolaşımıdır."

ticareti kolaylaştıran her şey spekülasyonu da kolaylaştırır. Ticaret ile spekülasyon bazı hallerde öylesine sıkı fıkıdır ki, hangi noktada ticaretin bitip hangi noktada spekülasyonun başladığını anlamak olanaksızdır (Marx, 1997c: 357). Fazla sermaye kârlı çıkış yolları aradığı için spekülasyon ve aşırı ticaret sadece aşırı üretimin belirtileridir. Krizin kendisi önce spekülasyon alanında patlak verir ve ancak ondan sonra üretim alanındaki hakimiyeti ele geçirir (Clarke, 2009: 132). Diğer yandan banka bulunan yerlerde, sermaye daha kolay ve daha düşük faiz oranı ödeyerek elde edilir. Ucuz sermaye ise spekülasyonu kolaylaştırır (Marx, 1997c: 357).

3. Finansal Sanallığın Sınırları: Hisse Senedine ve Vadeli Kâğıtlara Dayalı Sermaye

Bir bütün olarak finansal çevrim, esas itibarıyla sanayi kapitalistlerinin ve tüccarların ‘nakit para’ talebine bağlıdır. Üretim ve gelirler artarken, gelir ödemelerinde kullanılan para miktarı da artar (De Brunhoff, 2009: 127). Tekil kapitalistlerin üretim sürecine yatırdıkları toplam sermayenin bir bölümünü hisse senetleri formunda piyasada satmaları borsa sisteminin temelini oluşturmaktadır. Bu işlemde sermayesinin belli bir bölümü üzerindeki mülkiyet hakkından vazgeçen kapitalistler, bu vazgeçme halinin karşılığını para-sermaye olarak alırlar. Ancak, bu kez sattıkları ürettikleri metalar değil, üretkenliği devam eden sermaye, yani üretim araçları, üretim nesneleri ve üretici güçler üzerindeki sahipliklerinin belli bir bölümüdür. Sermaye (hisse senedi) satışından elde ettikleri parayı tekrar üretime yatırdıklarında üretimin ölçeği genişler, daha fazla meta üretilir ama bu fazlalık, artık, hisse senedine dönüşmüş mülkiyet hakkı üzerinden başkaları ile paylaşılacak zordur. Dolayısıyla, şirketlerin kendi sermayeleri üzerindeki denetimleri borsada sattıkları sermaye kısmı oranında azalırken; bu sermaye tarafından boyunduruk altına alınan emeğin kontrolü de aynı oranda başka kapitalistlerle paylaşılmış olur. Başka bir deyişle yatırılmış sermayenin bir bölümünün mülkiyeti şirket sahibi ana firmada kalırken; kalan bölümü de hisse senetlerini borsada satın alan tekil yatırımcılar ya da başka şirketlerin eline geçmiş olur. Choonora, bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Eğer, örneğin, üretken bir işletmenin hisse senetlerinden söz ediyorsak, bu kâğıtlar yalnızca söz konusu sermayeyi temsil eden bir mülkiyet hakkıdır” (Choonora, 2009).

Öte yandan hisse senetlerinin piyasa değeri kısmen spekülâttir. Çünkü, bu yalnız fiili gelir ile değil, aynı zamanda önceden hesaplanan, beklenen gelir ile de saptanmıştır (Marx, 1997c: 415). Buradan hareketle hisse senetlerinin nasıl olup da borsa işlemleri sırasında günlük, hatta pek çok durumda anlık olarak fiyat değişikliğine tabi olduklarını anlamak mümkündür. Bir metanın kendisinin, örneğin bir gayri menkulün piyasa fiyatı ancak uzun vadelerde değişiklik gösterdiği halde, sürekli olarak kendini genişleten sermayeyi mülk edinme hakkının fiyatındaki değişikliklerin asıl kaynağı, sermayenin kendini genişletme yetisi, yani mülkiyetin dayandığı işyerlerin-

de değer üretimine devam eden emek gücüdür. Böyle olduğu için şirketler, -zorunlu olmadıkça- sermayelerinin yüzde 35 ya da 40'ından daha büyük bir kısmını satmama eğilimi gösterirler. Aynı nedenden ötürü, borsada işlem gören hisse senetlerinin toplamı hiçbir koşulda tüm sermaye varlıklarının toplamına eşit olamaz; her zaman ondan çok daha az olur. Bunun bir diğer nedeni ise sermayenin eşitsiz ve bileşik gelişiminden kaynaklanır. Özellikle üretken sermayenin hızla uluslararasılaştığı son 20 yıllık süreçte tekil üretimlerin ölçeği küçülmüş ve GKÜ'lerde tedarik zincirinin halkaları olarak faaliyet gösteren küçük firma sayısındaki artışla birlikte borsa sistemi içindeki sermaye miktarlarını arzu edilen düzeylerde büyütmek mümkün olmamıştır. Küçük ve orta ölçekli işletmeler, borsa kotuna girmeleri için gerekli kıstasları sağlayamadıkları için kotasyon dışında kalmaktadırlar.

Hisse senetlerinin fiyat hareketleri ile para piyasaları arasındaki ilişkide ise, para piyasasındaki her genişleme hisse fiyatlarını yükseltir; buna karşılık her daralma hisse senedi fiyatlarını düşürür. Çünkü, para arzı daraldığında hem faiz oranları yükselir, hem de likidite darlığından ötürü hisse senedi satışları hızlanır. Ters durumda, yani para arzı genişlediğinde ise faizler düşerken hisse senedi fiyatları yükselir (Marx, 1997c: 415). Borsa fiyatları ile para arzı arasındaki ilişkinin de algı üzerindeki izdüşümleri farklı olmaktadır. Bu farklılığı Mahfi Eğilmez'in cümlelerinden izlemek olanaklıdır:

Normal olarak fiyatı yükselen mal ve hizmetlere talep düşer. Bunun sonucunda da fiyatlar düşer ve denge yeniden rasyonel bir düzeyde oluşur. Hisse senedi, tahvil gibi kâğıtları da birer mal gibi kabul etmek gerekir. Dolayısıyla, rasyonellik kuralı burada işlerse bunların fiyatlarının yükselmesi halinde bunlara olan talebin düşmesi gerekir. Oysa böyle olmuyor. Tam tersine bunların fiyatları arttıkça talebi de artıyor. Bu gelişim, piyasanın rasyonellik sağlama fonksiyonunun belirli alanlarda işlemediğini gösteriyor. İşte balon dediğimiz şey böyle oluşuyor. Yani sanal değerle reel değer arasındaki farkın giderek büyümesi balon yaratıyor (Eğilmez, 2009: 100).

Yukarıdaki alıntı, olgusal açıdan bir gerçekliği yansıtmakla birlikte finans kapital söz konusu olduğunda arz ile talebin nasıl bir değişikliğe uğradığının analize dahil edilmediği görülmektedir. Hisse senedi, tahvil gibi kâğıtlar birer mal gibi kabul edildiğinde bunların piyasa ilişkilerinde arzı temsil ettiği açıktır. Bu kâğıtların karşısındaki talep ise para formundaki sermayeden gelmektedir. Dikkat edilecek olursa, meta piyasalarında aşırı üretim söz konusu olduğunda metaların arzında bir aşırıktan bahsedilmektedir. Buna karşın aşırı üretilen metalar dolaşım sürecinin sonunda paraya dönüştüklerinde finans piyasalarında artık arzı değil tam tersi talebi temsil etmeye başlarlar. Eğilmez'in "finansal kıymetlerin fiyatı arttıkça talebi de artıyor" şeklindeki tespitinin arkasında da bu kıymetlerin arzının sınırlı olması; buna karşın talebin (para) sınırsız olması gerçeği yatmaktadır. Diğer bir ifadeyle, metaların üretimindeki aşırı arz sorunsalı finasta kendini aşırı talep sorunu biçi-

minde ortaya koymaktadır. Öyle ki, finasta sınırlı olan talep değil, arz (menkul kıymet arzı); aşırı olan ise arz değil taleptir (paranın menkul kıymete olan talebi). Bu bağlamda, Eğilmez'in "piyasanın rasyonellik sağlama fonksiyonunun –yalnızca- belirli alanlarda işlemediği" yolundaki tespitine katılmamız mümkün değildir. Tam tersine, kapitalist üretimin kendisi irrasyonel olduğu için onun finansa yansımada da "köpükler" oluşmaktadır. Hatta, aksi durumda, para-sermayenin aşırı birikiminden kaynaklanan kriz olgusunun da söz konusu olmayacağını belirtmemiz gerekir. Şöyle ki, eğer finansal alan kendi temelini üretimden almıyor olsaydı, aşırı biriken paranın finasta absorbe edilmesi gibi bir güçlük olmayacak; finasta üretimden bağımsız, tamamen sınırsız bir arz yaratmak mümkün olabilecekti. Böylece aşırı üretime konu metaların dolaşımında paraya dönüşmesiyle ortaya çıkan finastaki aşırı talebin (para-sermaye) ihtiyaç duyduğu miktarda kâğıt basılacak; diğer bir deyişle, hem arz hem de talep aşırı olacağı için bir kriz durumu söz konusu olmayacaktı. Bu durum, finans alanındaki arzın basit bir matbaa işlemine indirgenmesi anlamına geleceği için basılan kâğıtlar herhangi bir değeri temsil etmiyor olacak; bu da finansal sermayenin ortadan kalkması anlamına gelecekti.

Geleneksel sektörlere yapılan sermaye yatırımlarının sınırının, kâr oranlarının düşme eğilimi tarafından belirlendiğini bu çalışmanın önceki bölümlerinde belirtmiştik. Yeni metalaştırılacak alanların da giderek azalması dolayısıyla hızla büyüyen para sermayenin hisse senedi piyasalarında aşırı ölçüde değerlenmeye yol açması kaçınılmaz hale gelir. Bu süreçte, üretimin ölçeği daralmadığı yalnızca sabit kaldığı için dolaşımdan gelen ve tekrar üretim araçlarına döndürülemeyen parasal bir fazlalık süreklilik halini alır. Dolaşımda tıkanıklık olmadığı sürece devam eden bu parasal yığılma sürekli olarak borsalara, hisse senedi alımlarına yönelir. Bu yönelimin hızı, borsaya yeni giren şirketler tarafından arz edilen hisse senetlerindeki artış hızından daha fazla olduğu için hisse senedi piyasalarında bir aşırı değerlendirme durumu baş gösterir. Hisse fiyatları ve endeksler hızla yükselmeye başlar. Hisse senedi biçimindeki sermaye varlıklarının gerçek değerleri ile piyasa fiyatları arasındaki makas, piyasa fiyatları lehine gitgide açılır. Öte yandan, para yığılması dolayısıyla şirketler zaten likit durumdadır. Satış yaptıklarında elden çıkardıkları hisse senetlerini yerine koyamama ya da maliyet yükseltme riskini üstlenme kaygısı da buna eklenince satış yapmaktan kaçınırlar. Hisse senedi piyasalarında bu aşırı ölçüde değerlendirilmenin geri planında ise, tıpkı diğer meta piyasalarında olduğu gibi finans piyasalarının da arz talep mantığıyla işlemesi vardır. Buna karşın, finasta arz ve talebi belirleyen koşulların ne olduğu sorusu sorulduğunda karşımıza yine üretim süreçleri çıkmaktadır. Genişlemiş yeniden üretimdeki tıkanıklık dolayısıyla baş gösteren para sermayedeki aşırı birikime bağlı olarak finans piyasalarına yönelen para formundaki talep sürekli olarak artar. Bu talep piyasanın arz kapasitesini (finansal kıymetler) aşma eğilimine girdiğinde, menkul kıymet ve türev ürünlerin fiyatları bu ürünlerin ortaya çıkış nedeni olan ve çoğunlukla üretken sermaye ya-

tırımlarıyla temsil edilen varlıkların değerlerini aşmaya ve sisteme yeni ürünlerin eklenmesini gerekli hale getirmeye başlar.

Bu bağlamda gerek solun kendi içinde gerekse toplumun genel algılamasında vadedi piyasalar ya da türev ürünler (derivatives) konusunda da bir kafa karışıklığı olduğu tespitini yapmak mümkündür. Oldukça eski bir geçmişe sahip olsa da türev piyasaları kavramının gelişmesi ve kurumsallaşarak bugünkü formunu alması 1970'li yıllara denk düşmektedir. Türev ürünler, özünde ve en basit anlatımıyla, varlıkların kendisinin değil yalnızca bunların piyasa fiyatlarındaki değişimin alım/satıma konu edildiği ürünlerdir (Bryan vd., 2009: 9). Aynı varlık, aynı anda hem türev sözleşmesine konu edilip hem gerçek sahibi tarafından satılamayacağı için, türev işlemine konu edilen varlıklar vadesi dolana kadar takas merkezlerinde bloke edilmekte ve fiyat değişimleri üzerindeki hakları elinde bulunduran sözleşme sahipleri dışındakilerin bu varlıklarla ticareti böylece engellenmektedir. Sözleşme sahiplerinin bu varlıklarla ticareti ise sadece sözleşmenin vadesinden önce ikincil piyasada, vadesi geldiğinde ise türev piyasalarında satışı yoluyla olmaktadır. Dolayısıyla bir türev sözleşmesinin satışı ile, satan kişi, o sözleşmenin dayandığı varlık üzerindeki mülkiyet hakkını değil, sadece sözleşmede belirlenen vadeler içinde o varlığın piyasa fiyatında meydana gelecek değişiklikleri bir başkasına devretmektedir. Söz konusu varlık bir şirketin borsada işlem gören hisse senetleri olabileceği gibi, belli bir miktar değerli maden, petrol vs. de olabilmektedir. Bu nedenle türev sözleşmeleri üzerinde söz konusu bu varlığın adı ve miktarı, örneğin "Nominal değeri bir milyon olan Ford Hisse Senedi" ibaresi yer aldığı halde, sözleşmenin el değiştirmesi sırasında yapılan ödemeler yalnızca fiyattaki değişimleri içerdiği için verili hisse senedinin piyasa değerinden çok daha düşük miktarlar olmaktadır. Yine de, türev ürünlerin, para sermayedeki yığılmanın hiç değilse belli bir miktarının absorbe edilmesinde önemli bir işlev gördüğü tespitini yapmak yanlış olmayacaktır. Bu gerçekliğe karşın, türev ürünlerin işlem hacmi söz konusu olduğunda, genelde, el değiştiren sözleşme bedelleri ile meta üretim miktarlarının yıllık bazda karşı karşıya getirildiği dikkat çekmektedir:

"Mali piyasaların köpüklenmesine gelince, kredi türevleri hacminin 1990'da 3.5 trilyon dolarla, dünya hasılasının yüzde 27'sine eşit bir büyüklükken; 2007'de 380 trilyon dolarla dünya hasılasının yüzde 778'ine ulaşmış olması 'absürd' bir durumla karşı karşıya olduğumuzun kanıtıdır"(BSB, 2008: 37).

Yukarıda alıntılıdığımız büyüklüklerin absürd bir görüntü verdiğine katılmamak mümkün değildir. Ancak, konut kredilerine dayalı olarak düzenlenen türev sözleşmeleri karşılığında el değiştiren para miktarının sözleşme değerlerinin çok çok altında olduğu hatırlandığında bu "absürd" görüngü değişmektedir. Zira, konut kredilerine dayalı sözleşmeler, gerçekte, yalnızca söz konusu gayri menkullerde, belirlenen tarihlerde olması muhtemel fiyat değişikliklerini temsil etmektedir, gayri menkullerin kendi değerlerini değil. Oysa bu sözleşmelerin üzerinde yazılı nominal değerler yakla-

şık olarak gayri menkullerin kendi değerlerini temsil etmektedir. Bu bağlamda, türev ürünlerdeki işlem hacmi sözleşme tutarları üzerinden değil de gerçek para hareketleri üzerinden hesaplandığında ve ortaya çıkan gerçek işlem hacminin karşısına konması gereken büyüklük de yıllık meta üretimlerinin toplamı değil, sermaye formunu almış varlıkların toplamı olduğunda bu “absürd” görüngü ortadan kalkmaktadır.

Diğer yandan, türev ürünler hiçbir ekonomik değere sahip olmayan, örneğin, iklimsel değişiklikler ya da bir bölgenin gelecekteki bir dönemde tüketeceği toplam elektriğin bugünden doğru tahmin edilmesine dayanan sözleşmeler üzerinden de düzenlenebilmektedir. Bu işlemlerde vade geldiğinde sözleşmenin biri alıcı, diğeri satıcı konumundaki iki tarafından bir tanesi doğruya yakın bir tahminde bulunduğu için kaybeden taraf sözleşme ile belirlenen bedeli ödemekle yükümlü olur. Buradan da anlaşılacağı gibi böyle bir sözleşmenin sonunda dünyada yaratılmış zenginlikler (değerler) toplamında herhangi bir artış olmaz; sadece alıcı ile satıcı arasında bir fon transferi söz konusu olur.

2007 yılında ilk belirtilerini vermeye başlayan günümüz krizinin yorumlanmasında çelişik görüntü veren bir diğer durum ise “sürecin başından itibaren dünya ekonomisinin hemen her köşesinden durgunluk veya yavaşlama işaretleri geliyor olmasına karşın, meta piyasalarında, özellikle, enerji ve gıda sektörlerinde fiyatların yükselmesi ve bunun, doların düşüşünün hız kesmediği koşullarda yaşanıyor olmasıdır”(BSB, 2008: 40). Başka bazı çalışmalarda da finansta köpüklerin oluştuğu 2008 yılında, petrol, gıda ve metal fiyatlarının hızla yükseldiğine işaret edilmektedir (Eğilmez, 2009: 68). Sermayenin değersizleşme sürecinde enerji, metal ve gıda sektörlerinde ters bir eğilimin egemen olması, ilk anda, kısmi bir stagflasyon olgusunu düşündürtse de bu ‘kısmi’liğin nedenlerinin anlaşılması önemlidir. Her ne kadar metaların aşırı üretimi, genelde, bunların piyasa fiyatlarında bir düşüşe tekabül ediyor olsa da ana maddesini doğadan alan metaların aşırı üretiminde durum farklıdır. Çünkü, gerek madenler gerekse toprak ve su gibi diğer doğal kaynakların doğada tabii olarak bulunabildiği miktarların değişmez sınırları vardır.

Dolayısıyla aşırı üretimin söz konusu olduğu koşullarda bu doğal kaynakların da üst sınırlarına doğru yaklaşıldığı için piyasa fiyatı diğer metaların tersine, düşme değil yükselme eğilimi içine girmektedir. Alıntıda verili enerji, metal ve gıda sektörleri tam da bu tespiti doğrulayan doğal kaynaklar kapsamına girmektedir. Enerjinin temel girdileri bilindiği gibi petrol, doğal gaz, kömür ve sudur ki bu dört kaynağın tamamı doğadan elde edilmektedir. Benzer şekilde gıda ve metal sektörünün de temel girdileri topraktan, yani sırasıyla tarımsal üretimden ve madencilikten gelmektedir. İlk anda tamamen ve yalnızca arz talep eğilimleri ile ilişkiliymiş gibi görünen bu durumun kökenine inildiğinde yine emek-değer süreçleri ile karşı karşıya kalınır. Çünkü, doğal kaynağın doğadaki mevcut miktarlarında azalmanın baş göstermesi halinde, üretimin önceki düzeylerde sürebilmesi için kaynağa daha fazla miktarlarda canlı emek ve sermaye ilavesi zorunlu hale gelir. Bu, aynı zaman-

da, doğal kaynağın üretimine dâhil olduğu metanın yeniden üretimi için ortalama olarak gerekli toplumsal emek zamanında ve dolayısıyla değişim değeri ile piyasa fiyatında da bir artışa tekabül eder. Bu gelişmeyi en açık bir şekilde doğrulayan örneklerin başında ise tarımsal girdiler ve gıdalardaki fiyat artışları ile gelişmiş sulama tekniklerinin (damlama, yağmurlama vs) kullanıma sokulmasının eş anlı olarak yaşanıyor olması gelmektedir. Tarım yapılabilecek topraklar üzerinde sürekli genişleme sonucunda bu tarım topraklarının giderek azalması, mevcut toprakların verimliliğinin arttırılmasını zorunlu hale getirmekte bu da ancak canlı ve ölü emek ilavesiyle mümkün olabilmektedir.

Sonuç

Sol içindeki kriz analizlerinin esas olarak kâr oranları düşüş eğilimi ve aşırı üretilen metaların para sermayeye çevrilme sürecinde, yani dolaşımda yaşanan tıkanıklıklarda odaklandığı dikkat çekmektedir.⁹ Bu çalışmada ise 2007 krizi ile açığa çıkan kredi fazlalığının temelindeki gerçek sorun, genel olarak metaların satılamayıp istiflenmesinden daha çok, sermayenin yeniden üretim sürecindeki tıkanıklıktan kaynaklanan para-sermayenin aşırı birikimi üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Paranın temel kaynağının meta üretimi olduğu hatırlandığında bütün dünyada hızla düşen faiz oranlarının yanısıra ABD'deki para arzının 2008'in ilk 12 ayında ikiye katlanmış, yani yüzde 100 artmış olması da aşırı birikimin somut görüngüleri arasındadır. Para arzının ulaştığı bu büyüklük, ülkede 1910 ile 2007 yılları arasındaki 100 yıllık dönemde para arzı artışları toplamına neredeyse eşittir.¹⁰ Benzer şekilde Frederic Lordon da ABD'de aşırı büyüyen fonların öncelikle riskli olmayan borçlanıcılara kullanıldığını; bunun da sınırlarına gelindiğinde fonların zorunlu olarak riskli gruplara dağıtılmaya başlandığını belirtmek suretiyle meta üretimi "para-sermayede aşırı birikim" finansal genişleme arasındaki yapısal ilişkiye işaret etmektedir (2007: 32).

2007'de başlayan ve 2008 Ekim ayında ABD'de mali kurumların peş peşe iflâs etmesiyle ivmelenen kriz durumu halen devam etmektedir. Öyle ki, üretimin hızla daralmasına karşın bu durum henüz enflasyona yol açmamış; hareketsiz duran parayı tekrar hizmete sokacak yeni üretim kolları bulunamamış ve tekrar borsalara dönmek dışında para-sermayenin yeni değerler üretmek üzere akacağı kanallar oluşturulamamıştır. İçinde bulunulan ve halen devam eden bu sürecin doğru analiz edilmesi, işçi sınıfı mücadeleleri açısından bir dizi önemli fırsatı açığa çıkarabilir. Özellikle finansal alanın üretimle ilişkisi bulunmadığına ilişkin tezlerle karşı, var olan ilişkinin anlaşılır ve somut bir biçimde gösterilmesi sınıf çelişkisinin ortadan

9 Bkz. Clarke (2009): "Bir kriz anında sorun, kapitalistleri işlerini kısıtlamaya zorlayan kredi noksanlığıymış ve reformcuların talebi de bu yüzden kredinin kolaylaştırılması ve paranın bollatırılmasıymış gibi görünür. Fakat kredi noksanlığının temelindeki gerçek sorun para noksanlığı değil, talep eksikliği olarak yansıyan aşırı üretimdir. Bankalar artık kredi vermeyeceklerdir, çünkü sermayenin somutlaştığı metalar satılamayıp, istiflendikçe, kredilerin teminatı olan sermayenin gerçekleştiremezliği kanıtlanır."

10 http://ozrisk.net/2008/12/10/us-money-supply/23_Agustos_2009.

kalktığı iddialarının da çürütülmesine yardımcı olacaktır.

Kapitalist sınıf açısından sermayenin yeniden üretim süreçlerine dahil edilmesi- nin koşullarını oluşturmak bugün her zamankinden daha yakıcı bir ihtiyaç haline gelmiş bulunmaktadır. Yeni ihtiyaçların yaratılması, bu ihtiyaçları tatmin edecek yeni metaların üretimine başlanması yanı sıra geleneksel olarak devlet uhdesinde üretilen hizmetlerin ve doğal kaynakların da metalaştırılması süreçlerinin hızlandırılacağını öngörmek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda, gerek kamu emekçilerinin kazanım ve güvencelerinin geriletilmesi gerekse özel istihdam büroları ve benzer başka uygulamalarla tüm işçi sınıfına yönelik “yeni çalışma biçimleri”nin gündeme getirilmesi uzak görünmemektedir. Dolayısıyla, bu çalışmayla gösterilmek istenen bir diğer gerçeklik ise işçi sınıfının örgütlü kesimiyle ilişkilidir. Ülke özgüllükleri ve farklı sektörlerin krizden etkilenme düzeylerinin farklı olması ayrıca analiz edilmesi gereken bir gerçekliktir. Bununla birlikte, özellikle krizin nedeninin sermayenin kıtlaşması değil, tersine aşırı birikimi olduğu göz önüne alındığında örgütlü emeğin sürekli yeni tavizler vermesine endeksli mevcut sendikal politikalara karşı, yaratılmış bütün zenginliklerden talepkar olacağı kolektif ve dayanışmacı örgütlenme ortamlarının yaratılmasına odaklanılması kaçınılmaz bir zorunluluk olarak ortada durmaktadır.

Kaynakça

- Bryan, D., Martin, R. ve Mike, R.(2009) “Financialization and Marx: Giving Labor and Capital a Financial Make-over”, *Review of Radical Political Economics*, 41(4): 1-15.
- BSB (2008) *2008 Kavşağında Türkiye*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Choonara, J.(2009) “Marxist accounts of the current crisis”, *International Socialism*, Sayı:123.
- Clarke, S. (2009) *Marx’ın Kriz Teorisi*, İstanbul: Otonom Yayınları.
- De Brunhoff, S. (2009) *Marx’ın Para Teorisi*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Eğilmez, M. (2009) *Küresel Finans Krizi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harman, C. (2009) “The Slump of the 1930s and the Crisis Today”, *International Socialism*, Sayı: 121.
- Lordon, F. (2007) “High Finance — A Game of Risk: Subprimes, Ninja Loans, Derivatives and Other Financial Fantasies”, *Centre National de la Recherche Scientifique*, France.
- Marx, K. (1993) *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K.(1979) *Grundrisse: Ekonomi Politğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (2000a) *Kapital I. Cilt*, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1997b) *Kapital II. Cilt*, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1997c) *Kapital III. Cilt*, Ankara: Sol Yayınları.
- McNally, D. (2009) “From Financial Crisis to World Slump: Accumulation, Financialization, and the Global Slowdown”, *Historical Materialism*, 17(2): 35-83.
- Tonak, A. (2000) “ÇTYA’nın Bağları: ‘Küreselleşme’ ve Yabancı Sermaye”, E.Ahmet Tonak vd. (der.), *Küreselleşme: Emperyalizm Yerelcilik İşçi Sınıfı içinde*, Ankara: Imge Kitabevi Yayınları.
- Yaman Öztürk, M. (2008) *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz: Türkiye 1979 Krizi*, İstanbul: SAV Yayınları.

Finansallaşma Döneminde Geç Kapitalistleşen Ülkelerin Stratejileri: Türkiye Örneği*

Nuray Ergüneş*

Öz

Bu çalışmada finansallaşma döneminde geç kapitalistleşen ülkelerin stratejileri Türkiye örneği üzerinden incelenecektir. Geç kapitalistleşen ülkeler finansallaşmanın etkisini doğrudan yabancı sermaye veya hisse senedi yatırımları biçimindeki sermaye hareketleri üzerinden yaşamış, sermaye birikimlerini arttırma amacıyla bu hareketlerden yararlanmaya çalışmışlardır. Sermaye hareketlerini bu yönde düzenlemek ve bu hareketlerin ekonomide yarattığı etkileri azaltabilmek amacıyla makroekonomi politikalarında değişikliğe gitmişler, rezerv birikimi ve enflasyon hedeflemesi politikalarını benimsemişlerdir. Türkiye’de enflasyon hedeflemesi programı 2000-1 krizi sonrası uygulanmaya başlanmış ve ardından ekonomide hızlı bir büyüme yakalanmıştır. Bu süreçte üretimin yapısı da değişmiş, ara ve yatırım malları üretimi en dinamik sektörler haline gelmiştir. Bu anlamda 2000-1 krizi Türkiye sermayesi için bir dönüm noktası olmuştur. Ancak bugün bu büyümenin sonuna gelinmiştir. Türkiye krizini, uluslararası sermaye ile bütünleşmiş bir yapı içerisinde, üretim alanı üzerinden yaşamaktadır. Reel sektörün yüksek oranlara ulaşmış dış borcu, küresel krizin sonucu olarak yaşanan kredi ve likidite sıkıntısı ve uluslararası piyasalarda yaşanan daralma temel sıkışma noktalarını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Finansallaşma, Kriz, Türkiye Ekonomisi, Enflasyon Hedeflemesi, Rezerv Birikimi.*

Abstract

Strategies of Developing Countries in the Era of Financialisation: The Turkish Case

This study examines the strategies of developing countries in the era of financialisation based on the Turkish case. Developing countries witnessed financialisation through capital inflows in the form of foreign direct investment or portfolio equity investment. To promote capital accumulation domestically, these countries facilitated capital inflows. To regulate capital inflows and avoid vulnerability, they adopted reserve accumulation and inflation targeting policies. Turkey implemented inflation targeting in the wake of the 2000-1 crisis, and entered a period of rapid growth. The structure of production also changed; with intermediate and investment goods production becoming the most dynamic sectors. In that sense, 2000-1 crisis was a turning point for Turkish capitalism. However, today, this growth path has come to an end. Turkey is experiencing its crisis in the productive sphere which is highly integrated with international capital. The huge amounts of external debt of the real sector, the liquidity and credit problem and the narrowing of international markets form the main problematic areas.

Keywords: *Financialisation, Crisis, Turkish Economy, Inflation Targeting, Reserve Accumulation.*

* Çalışmada yer alan görüşler bana ait olmakla birlikte, önerileri için Fuat Ercan, Şebnem Oğuz, Nevra Akdemir ve Ümit Akçay’a çok teşekkür ederim.

** Yrd.Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi

1980'den bu yana tüm dünyada finansal piyasalar büyük bir hızla büyümektedir. Dünya çapında hisse senedi, borç tahvili ve banka hesapları gibi finansal varlıkların toplam değeri 2006'da 44.5 trilyon dolar olan toplam gayri safi gelirin üç katını aşarak 140 trilyon dolara ulaşmıştır (Farrell vd. 2007). Finansal varlıklardaki bu büyümenin boyutlarını anlamak için toplam finansal varlıkların 1980'de toplam gayri safi gelire eşit olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir (Farrell vd. 2007). Finansal türevler olarak adlandırılan daha karmaşık finansal varlıkların boyutu ise 1990'larda dünya gelirinin % 27'sinden 2006'da % 800'üne ulaşmıştır. Aynı dönemde uluslararası sermaye hareketleri de ciddi bir biçimde artarak 6 trilyon doları aşmıştır. Kısacası, tüm dünyada bir yandan toplam finansal sermayenin boyutları büyürken bir yandan da bu sermayenin hareketliliği artmıştır. Döviz işlemlerinin günlük değeri 1989'da 570 milyar dolar iken, 2006'da 2.7 trilyon dolara ulaşmıştır (Foster, 2007). Finansal sektörün düzenasyonu, yeni finansal araçların artışı, uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, piyasa temelli finansal sisteme geçiş, kurumsal yönetimde değişim (hissedar değeri yaratımı) çoğunlukla finansallaşmanın farklı boyutları olarak kabul edilmektedir (Stockhammer, 2007: 2).

ABD ekonomisini incelediği çalışmasında Özgür Orhangazi (2008) finansal faaliyetlerdeki artışın boyutlarını şöyle ortaya koymaktadır. Finansal piyasaların ulusal gelirden aldığı pay yıllara göre artış göstermektedir. Bu pay 1952-1980 arasında % 12 ila 14 arasında seyrederken, 2000'lere varıldığında % 20'ye ulaşmıştır. Finansal işletmelerin kârları finansal olmayan işletmelerin (FOİ) kârlarına oranla daha yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. Bu oran 1980'lerin ortalarında artışa geçmiş, 1990'larda ciddi bir patlama yaşadıktan sonra 2000'lerin başında rekor düzeylere ulaşmıştır. Benzer bir eğilim, ticari bankaların kârlılık oranlarında da görülmektedir. 1980'lerde ciddi bir biçimde düşen banka kârlılık oranları, 1990'larda rekor seviyelere tırmanmıştır (Orhangazi, 2008: 5).

Finansal faaliyetlerin artan hızı ve hacmine paralel olarak, finansallaşma yazını da hızla geliştirmiştir. Çalışmanın sınırları gereği yazına detaylı yer verilmeyip değinilecek olmakla birlikte Post-keynesgil analiz içerisinde Gerald Epstein (2005), finansallaşmayı "ulusal ve uluslararası ekonomilerin işlemlerinde finansal itkilerin, finansal aktörlerin, finansal piyasaların artan rolü" olarak tanımlamaktadır. Eric Stockhammer (2004), James Crotty (2005), Peter Skott ve Soon Ryoo (2008) çoğunlukla finansallaşmanın makroekonomik sonuçları üzerinde odaklanmakta ve bu terimi finansal olmayan ve finansal piyasalar arasındaki ilişkide yaşanan dönüşümü tanımlamakta kullanılmaktadırlar. Sosyo-kültürel değişimlere ağırlık veren Centre for Research on Socio-Cultural Change (CRESC) okulundan Julies Froud, Colin Haslam, Sukhdev Johal ve Karel Williams (2001) gibi yazarlar ise finansallaşmayı mikro düzeyde analiz etmektedirler. Bu yazarlar "kupon kapitalizmi" (coupon pool capitalism) kavramı etrafında geliştirdikleri analizlerinde hisse senedi değerinin kurumsal yönetimde artan öneme odaklanarak, finansal piyasaların

şirketler ve bireylerin davranışlarında yarattığı etkiyi incelemektedirler. Bu görüşe göre hisse senedi piyasaları firmaların önceliği haline gelmiştir.

Düzenleme okulunun önemli temsilcilerinden Michel Aglietta ve Regis Bretton (2001) ise birikim rejimini biçimlendirdiğini düşündükleri yeni finansal sistemin baskın gücü olarak hisse senedi piyasalarına odaklanmaktadır. Düzenlemeciler için finansal serbestleşme birikim rejimindeki değişimin en önemli kurumsal faktörü olmuştur. Öte yandan Marksist analistlerden Giovanni Arrighi (2003), David Harvey (2007) finansallaşmanın kökenini sermaye birikim sürecinde aramakta, kapitalizmin aşırı birikim krizinin altını çizmektedirler.¹ Monthly Review okulu ise Marksizm'in klasik kâr oranlarının düşme eğiliminden oldukça farklı bir noktadan, Paul Baran ve Paul Sweezy'nin tekeli kapitalizm görüşünü izleyerek finansallaşmayı açıklamaktadır. Okulun temsilcisi John Bellamy Foster'a göre (2007) kapitalizmin tekeli aşamasının sonucu olan finansallaşma "tekeli mali sermaye" olarak isimlendirebileceğimiz yeni bir melez aşamaya evrilmiştir. Bunu 1970'lerden beri toplam kârlar içerisinde finansal kârların hızla artan oranından izlemek mümkündür. Sermayenin finansallaşması arttıkça bu daha büyük finansal balonları ve ardından da finansal çökmeleri getirmektedir. Bu anlamda yaşanan krizler finansallaşmanın krizidir (Foster, 2008).

Marksist çalışmalar içerisinde finansallaşmaya ilişkin farklı vurgular da mevcuttur. Örneğin Dick Bryan (2008) finansallaşmanın emek gücünden daha fazla artı-değere el koymayı olanaklı hale getirdiğini belirtmektedir. Artı-değere el koyma sadece ücret ilişkileri içerisinde değil finansal ilişkiler yoluyla da mümkün olmaktadır (Bryan, 2008: 218). Costas Lapavitsas (2009) ise farklı bir perspektiften finansın sömürücü yönüne ve finansal sistemin geçirdiği dönüşüme işaret etmekte, özel olarak ise günümüz kapitalizminde aracı kurum olan bankalara ve onların değişen rollerine odaklanmaktadır. Lapavitsas (2009: 4) bu vurgusunu daha da ileri taşımakta ve yaşadığımız küresel krizin nedeni olarak kişisel gelirlerin finansallaşmasını görmektedir (Lapavitsas, 2009: 4). Finansallaşma yazını içerisinde finansallaşmanın geç kapitalistleşen ülke ekonomilerine etkilerine yönelik tartışmalara ise çok fazla ilgi olmamış, tartışmalar çoğunlukla erken kapitalistleşen ülkeler merkezli yürütülmüştür.² Bu çalışmada Türkiye örneğinden hareketle finansallaşmanın geç kapitalistleşen ülkelere (GKÜ) etkileri incelenecek ve GKÜ'lerin finansallaşmayı uluslararası sermaye hareketleri üzerinden yaşadığı ileri sürülecektir. Bu çerçevede Lapavitsas'ın bankaların değişen rollerine yönelik argümanı Türkiye bankacılık sektörü üzerinden gözlemlenmeye çalışılacak ve bunun olası nedenleri Türkiye özgüllüğünde tartışılacaktır.

1 Finansallaşma Marksist yazın içerisinde de yer bulmakla birlikte, finansallaşma argümanını reddeden çalışmalar da söz konusudur. Bu yönde bir çalışma için bkz. Gültekin-Karakas ve Ercan (2009). Yazarlar finansallaşma yazınına ortak olan argümanın "finans ile reel arasındaki ilişkinin zaman içerisinde koptuğu ve finansal dünyanın ekonomik ilişkilere egemen olduğu" düşüncesi olduğunu belirtmekte ve bu düşünceye karşı çıkmaktadır.

2 Bu tartışmaların kapsamlı ve sistematik bir analizi için Ali Rıza Güngen'in bu sayıdaki yazısına bakılabilir (Güngen, 2010).

Türkiye ekonomisi kendi tarihinde yaşadığı en ağır krizlerden biri olan 2000-1 krizi sonrasında hızlı bir büyüme ivmesi kazanmıştır. Bu süreç aynı zamanda Türkiye'nin 1980'lerle başlayan, 2000'lerde belirli düzeye ulaşan uluslararası sermaye ile bütünleşme sürecinde belirli bir aşamayı temsil etmektedir. Ne var ki, uluslararası para-sermaye hareketlerinden yararlanılarak yakalanan bu büyüme kendi dinamiklerine bağlı "kırılgan" bir yapıyı da beraberinde getirmiştir. Bugünün Türkiye'si için "kırılganlık" daha önceki yıllarda deneyimlenen finansal alanda krizlere gebelik anlamında bir kırılganlığı değil uluslararası sermaye ile entegre olmuş bir yapı içerisinde üretim alanına ilişkin yaşanan sıkışıklıkları ifade etmektedir. Türkiye, buna bağlı olarak hâlâ devam eden ve etkilerinin boyutlarını net olarak henüz göremediğimiz küresel krizde en riskli ülkeler grubunda yerini almıştır (McNally, 2009).

Genel olarak finansal hareketlerin hacim ve hızında artış olarak ifade edilen finansallaşmanın kökleri 1970'lerden bu yana süregelen ve bugün yoğunluğunu arttıran kapitalizmin aşırı birikim krizine dayanmaktadır.³ Kapitalist sistem, aşırı birikim krizini yeniden yapılanma yoluna giderek aşmaya çalışmış, erken kapitalistleşen ülkelerin sermayeleri kendini yeniden değerlendirme yollarını sadece ulusal değil uluslararası düzeyde aramış, bazı ülkelerde üretken yatırımlara yönelirken, bazı ülkelerde de para sermaye olarak değeri artmıştır (Gültekin-Karakaş ve Ercan, 2009). Bunun sonucu olarak ise sermayenin uluslararasılaşma süreci hızlanmıştır. Buna rağmen krizin daha da derinleşmesi engellenememiş, kriz derinleştikçe kapitalizmin finansallaşması artmıştır. Aşırı üretimden kaynaklı üretken sermayedeki kâr oranlarının düşmesi sonucu sermaye daha fazla finansal alanlara yönelerek, kendini bu alanlarda değerlendirme arayışına girmiştir. Bu ise krizlerin finansal kriz biçiminde yaşanmasını beraberinde getirmiştir.

Finansallaşmanın önemli boyutlarından biri de erken kapitalistleşen ülkelerde (EKÜ) aşırı biriken sermayenin değersizleşme riskine karşı, yeni kâr alanları arayışıyla, geç kapitalistleşen ülkelere akması olmuştur. Bu anlamda EKÜ'lere içsel olan finansallaşma GKÜ'leri de içerisine alarak küresel bir olguya dönüşmüştür. GKÜ'ler sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi sürecinin ardından finansallaşmanın etkisini yoğun olarak yaşamışlardır. Bu ülkelerde finansallaşma kendisini sermaye girişleri olarak ifade etmiş, bu sermaye girişleri doğrudan sermaye yatırımı veya hisse senedi yatırımları formlarında olmuştur. Döviz ihtiyacı içinde olan GKÜ'ler bu sermaye girişlerinden yararlanarak birikimlerini arttırmaya çalışmışlardır. Bu anlamda Türkiye ekonomisinde son dönemde yaşanan büyüme bunun iyi bir örneğini sunmaktadır.

Finansallaşma EKÜ'ler ve GKÜ'ler arasındaki ilişkiyi de değişime uğratmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi oldukça yüksek boyutlara ulaşan sermaye hareketleri GKÜ'leri rezerv birikimine zorlamıştır. 1995'de 1.2 trilyon dolar olan dünya rezervleri, 2005'de 4 trilyon dolara yükselmiştir. Ülkeler rezervlerini çoğunlukla

3 Finansallaşmayı daha erken dönemlerden başlatan çalışmalar da söz konusudur. Bkz. Güngen (2010).

ABD hazine bonolarına yatırmayı tercih etmişlerdir. Bu anlamda rezerv birikimi ABD cari açığının finansmanına hizmet etmiştir. Bu süreçten uluslararası ödeme aracı ihraççısı konumunda olan ABD en yüksek yararı sağlamıştır (Lapavitsas, 2009). Öte yandan finansallaşma ekonomik ilişki ve yapılarda da dönüşümlere yol açmıştır. Bunlardan biri devlet ve ekonomi arasındaki ilişkide yaşanan dönüşümdür. Merkez Bankasının yeni rolü bu değişen ilişkinin bir göstergesi olmuştur. Finansallaşma sürecinde, merkez bankaları karar alma mekanizmalarından bağımsızlaşmışlardır. Merkez bankalarının önemi artmış, temel hedefleri ise fiyat istikrarının sağlanması olarak belirlenmiştir. Enflasyon hedeflemesi politikası dünya çapında temel para politikası haline dönüşmüştür.

Finansallaşma reel ve finans ilişkileri üzerinde de önemli sonuçlar yaratmıştır. Finansal faaliyetlerin kârlılığının giderek artması karşısında FOİ'ler de giderek artan oranlarda finansal yatırımlara yönelerek, ana faaliyetlerine ek olarak finansal faaliyetlerden de büyük kârlar elde etmeye başlamışlardır. FOİ'ler bir yandan gelirlerinin giderek artan bir bölümünü finansal sektöre aktarmaya başlarken, diğer yandan da kendileri de ana faaliyet alanlarına ek olarak finansal faaliyetlere ağırlık vermişlerdir (Orhangazi, 2007: 30). Öte yandan büyük sanayi ve ticari kuruluşları ise finansman sağlamak amacıyla bankalara daha az başvurmaya başlamışlardır. Açık piyasa işlemlerinin büyümesi ile işletmeler daha çok bu piyasaları kullanmaya yönelmiştir, bu ise işletmelerin de finansallaşmasını artırmıştır.

Bankalar açısından ise iki temel yönelim söz konusu olmuştur. Bankalar bir taraftan kâr kaynağı olarak bireylerin gelirlerine yönelirken, diğer taraftan da harç, komisyon vb. yollarla kâr elde etmek amacıyla çoğunlukla yatırım bankacılığı yöntemlerine adapte olmuşlardır. Bankaların bireylere yönelimi işçilerin gelirlerinin de finansallaşması anlamına gelmiştir. İşçiler mortgage (ipotekli ev satışı), tüketim kredileri gibi borçlanma mekanizmaları yoluyla finansal faaliyetlerin içine çekilmişlerdir. Lapavitsas'a göre bu durum bu süreç boyunca finansın kazandığı farklı bir niteliğin göstergesidir. Finansal kurumlar borç yoluyla işçilerin gelirlerinin bir bölümüne doğrudan el koymaya başlamışlardır. Bu ise "finansal el koyma" olarak isimlendirilmektedir (Lapavitsas, 2009).

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde GKÜ'lerin finansallaşmanın etkilerine karşı geliştirmiş olduğu stratejiler ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise finansallaşmanın Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri tartışılmakta, sermaye hareketlerinin daha da yoğunlaştığı 2000-01 krizi süreci sonrası dönem incelenerek, ülke ekonomisinin yaşadığı dönüşüm ele alınmaktadır. Bu dönüşüm teknoloji yoğun ara ve yatırım malları üretiminin dinamik hale gelmesi olarak yaşanmıştır. Türkiye ekonomisinin finansallaşmanın etkilerine tam açık hale geldiği bu dönemde küresel bütünleşme çabası içindeki sermaye uluslararası sermaye hareketlerinden yararlanarak bu dönüşümü gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda uluslararası sermayeyi ülke içerisine çekmeye yönelik politikalar üretimde girdi olarak ihtiyaç

duyulan yatırım malları ithalatı finansmanının bir diğer ifadeyle ucuz döviz ihtiyacının gereği olarak şekillenmiştir. Çalışmada ileri sürülen bir diğer argüman da finansallaşma döneminde, sermaye hareketlerinin etkisine karşı yaygın bir makro ekonomi politikasına dönüştürülen enflasyon hedeflemesi programının sadece bir makro ekonomi politikası değil, küresel bütünleşme çabası içindeki ulusal sermayenin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir mekanizma işlevi gördüğüdür. Dolayısıyla bu bölümde öncelikle enflasyon hedeflemesi programına ve programın ekonomi üzerindeki sonuçlarına yer verilmekte ardından da reel ve bankacılık sektörü ile bireyler üzerindeki etkileri gözlemlenmeye çalışılmaktadır.

1. Finansallaşma Döneminde Geç Kapitalistleşen Ülkelerin Stratejileri

Uluslararası sermaye hareketleri finansallaşma döneminde özellikle GKÜ'lere doğru önemli ölçüde hızlanmıştır. 2000 yılında 74.8 milyar dolar olan özel sermaye girişi 2007'de 605 milyar dolara yükselmiştir (IMF, 2008). Daha önce de değinildiği gibi GKÜ'lere yönelik bu sermaye hareketleri erken kapitalistleşen ülkelerde aşırı biriken sermayenin değersizleşme riskine karşı, yeni kâr alanları arayışından kaynaklanmaktadır. Öte yandan uluslararası sermaye ile bütünleşme çabasında olan GKÜ'lerin sermaye birikimlerinde ihtiyaç duydukları özellikle döviz biçiminde finansal sermaye ihtiyacı ile bir örtüşme söz konusudur. GKÜ'lerin istikrarsızlaşması ve kırılganlaşmasına yol açan bu hareketler ise finansal krizleri de beraberinde getirmiştir. Bu ülkelerin karşılaştığı krizler şüphesiz sadece bu sermaye hareketlerinden kaynaklanmamış kendi iç dinamiklerinin belirleyiciliğinde gerçekleşmiştir. Bu krizlerin en çok akılda kalanları Meksika 1994-1995, Doğu Asya 1997, Rusya 1999, Brezilya 1999, Türkiye 2000-01 ve Arjantin 2001-2002 krizleri olmuştur (Rodrik, 2006:1).

Büyümlerinde yararlanmak amacıyla yabancı sermaye hareketlerini ülke içine çekmeye çalışan GKÜ'ler, sermaye hareketlerinde yaşanabilecek tersine dönüşlerden korunabilmek ve ulusal paralarında istikrarı sağlayabilmek amacıyla rezerv biriktirme yoluna gitmiştir (Painceira, 2009). Bunun sonucu olarak uluslararası rezervlerde yaşanan olağanüstü artış, bir başka deyişle de yüksek düzeyde rezerv birikimi finansallaşmanın önemli olgularından birine dönüşmüştür. 1995 yılında 1.2 trilyon dolar olan dünya rezervleri, 2005 yılında 4 trilyon dolara yükselmiştir. GKÜ'ler rezerv birikiminde özellikle resmi döviz rezervlerine ağırlık vermiştir (European Central Bank International Relations Committee, 2006: 7). Öte yandan bu eğilim EKÜ'ler için söz konusu olmamıştır. Rezerv birikiminde EKÜ'ler ve GKÜ'ler arasındaki denge değişmiş, 1960 yılında dünya rezervleri içerisinde EKÜ'lerin payı % 60'larda iken, bu oran 2005 yılında % 32.1'e düşmüştür (Mahlebici, 2006: 15).

Uluslararası rezerv birikiminde ülkeler arasında gerek rezervlerin kaynakları gerekse de rezervlerin etkilerinden kaynaklanan farklılıklar söz konusudur. Bu

farklılıklara izleyen satırlarda değinilecek olmakla birlikte, rezerv birikiminin nedenlerini ulusal ve uluslararası olmak üzere iki düzeyde ele almak mümkündür. Ulusal düzeyde, GKÜ'ler açısından rezerv birikimi, sermaye hareketlerinin etkilerini yönetebilme amacı taşımıştır. GKÜ'ler, kendi paralarına istikrar kazandırmak ve ekonomilerini ani sermaye giriş çıkışlarına karşı koruyabilmek amacıyla rezerv birikimini bir strateji olarak benimsemiştir. Bir başka anlamda da bu politika GKÜ'lerin 1997-1998 Doğu Asya krizine karşı geliştirdikleri bir reaksiyondur (Akyüz, 2008: 19). Uluslararası rezervler döviz piyasalarında oluşabilecek finansal istikrarsızlık ve ödemeler dengesindeki şoklara karşı bir güvence olmuştur. Bu durum ise özellikle gelişmemiş finansal piyasalar ve aynı zamanda yüksek sermaye hareketliliğine sahip ülkeler özelinde söz konusudur. Öte yandan Bretton Woods kurumları da, ekonomik kırılganlığı azaltabilmenin yolu olarak bu ülkelere sürekli olarak, yeterli düzeyde rezerv biriktirme telkininde bulunmuştur. IMF çoğunlukla belirli düzeyde bir rezerv birikimini müzakerelere başlayabilmenin zorunlu koşulu haline getirmiştir. Bu anlamda rezerv birikimi ulusal gerekliliklerin olduğu kadar uluslararası gerekliliklerin de bir sonucu olmuştur.

Bununla birlikte 1997-1998 Asya krizi GKÜ'ler için bir dönüm noktasına dönüşmüştür. Krizlerin yol açtığı şok ve istikrarsızlık, dış borçlarının finansmanı bu ülkeleri cari fazla vermeye itmiştir. 2000'ler sonrası petrol ihracatçısı ülkeler ve Çin dikkat çekici bir şekilde cari fazla vermeye başlamıştır (Boratav, 2007: 11). Uluslararası rezerv birikiminde önde gelen ülkeler Çin ve petrol ihraç eden ülkeler olmuştur. Petrol ihraççısı ülkeler petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların yol açabileceği gelir ve cari açık istikrarsızlıklarına karşı rezerv biriktirme yoluna gitmiştir. Çin'in rezerv biriktirme stratejisi ise değersiz döviz kuru ve sermaye kontrolleri ile desteklenen ihracata dayalı büyüme stratejisi ile ilişkilidir. Bu stratejinin sürekliliği Çin'in en fazla ihracat yaptığı ülke olan ABD'nin dış borçlarını finanse etmesi yoluyla sağlanmıştır. Çin bir taraftan ihracatını bu ülkeye yaparken diğer taraftan cari fazlasını ABD hazine değerli kâğıtlarına yatırma yolunu seçmiştir. Böylelikle en büyük alıcısı olan ABD'nin her geçen gün artan cari açığını finanse etmiştir (Akyüz, 2008). Diğer GKÜ'ler için de söz konusu olan bu durum aynı zamanda doların "uluslararası para benzeri" (as quasi world money) olarak sürekliliğinin devam etmesine hizmet eden bir yapı anlamına gelmiştir. Bu ise "Bretton Woods II" olarak isimlendirilmektedir (McNally, 2008b: 16). Finansal krizlerden çeşitli kerele önemli ölçüde etkilenmiş olan Türkiye ve Meksika da cari açıklarına rağmen finansal istikrarsızlıktan kaçınabilmek amacıyla sermaye girişleri yoluyla rezerv biriktirme yolunu tercih etmiştir. "Uluslararası sermaye için güven ortamı" sağlamak ve dış sermaye piyasalarına girişi güçlendirmek bu ülkelerin temel motivasyonları arasında bulunmuştur.

Çin, ABD'nin cari açığını finanse eden ve böylece doların uluslararası para olarak devamına katkıda bulunan tek ülke değildir. GKÜ'ler içinde özellikle Asya

ülkeleri, cari fazlalarını (ticari veya sermaye) ABD firmalarına yatırarak, yabancı para rezervlerini çoğunlukla ABD hazine bonolarına yatırmayı tercih etmiştir. Juan Pablo Painceira'nın (2009) belirttiği gibi, rezerv birikiminin karşılığı iç borçlarda artış olmuştur. Bu durum GKÜ'lerin yabancı sermaye girişlerinin enflasyonist etkisini ortadan kaldırmak için parasal sterilizasyona başvurmuş olmalarından kaynaklanmaktadır. Parasal sterilizasyon, para arzında meydana gelen artışı ortadan kaldırmak için açık piyasa işlemlerine başvurmak yoluyla uygulanmaktadır. GKÜ'ler, 1990'lardan sonra artan bir şekilde egemen para politikasına dönüşen enflasyon hedeflemesi ile uyum sağlamak üzere rezerv birikimi stratejisini izlemeye zorlanmıştır.

Bu ülkelerin para politikalarında yaşanan değişimin nedeni, ekonomilerinin finansallaşmasıdır. Özellikle sermaye hareketlerinin serbestleştirilmelerinin ardından yoğun sermaye girişleri alan GKÜ'lerin sermaye birikim süreçleri bu yoğun girişlerin etkilerini yaşadıkları gibi bundan yararlanarak birikimlerini arttırmaya çalışmışlardır. Yoğun uluslararası sermaye hareketlerinin belirleyiciliği altındaki bu sermaye birikim süreci, finansallaşma yazını içerisinde spekülasyona dayalı büyüme (Yeldan, 2006; Onaran, 2006), finansa dayalı büyüme (Boyer, 2000), finansın egemenliğindeki büyüme rejimi (Stockhammer, 2007) gibi oldukça sorunlu isimlerle nitelendirilmektedir.

GKÜ'lerin enflasyon hedeflemesi gibi politika araçlarına başvurmalarının nedenlerinden biri kırılganlıktan kaçınabilmek ve daha da önemlisi sermaye hareketlerini düzenlemek olmuştur. Sermaye hareketlerinin artan hızı ve hacmi bununla ilişkili olarak da finansal krizlerin sıklığı, merkez bankalarının öneminin artmasına yol açmıştır. Merkez bankaları karar alma mekanizmalarından bağımsızlaştırılırken fiyat istikrarını sağlamaya yönelik politika uygulamalarına zorlanmıştır (Papadatos, 2009).

Enflasyon hedeflemesinin yaygın uygulanabilirlik bulmasının nedenlerini anlayabilmek için bileşenlerinin ve işleyişinin analiz edilmesi gerekir. Bu, aynı zamanda enflasyon hedeflemesinin işlevsel etkisinin ortaya koyulmasında yol gösterici olacaktır. Enflasyon hedeflemesi esas olarak ücretler, döviz kuru, nominal GSYİH gibi açık bir nominal çapanın, mali baskınlığın olmaması, fiyat istikrarına kurumsal bağlılık, politika araçlarında bağımsızlık, şeffaflık, hesap verebilirlik olmak üzere beş bileşenden oluşmaktadır (Rose, 2007; Mishkin, 2002; Petturson, 2000). Enflasyon hedefi ve beklenen enflasyon olmak üzere iki orandan hareket edilen enflasyon hedeflemesinde politika aracı nominal faiz oranlarına dayanmaktadır. Bu program çerçevesinde merkez bankasının temel hedefi gelecekte bir enflasyon hedefi belirleyerek enflasyon ve beklenen enflasyon oranı arasındaki farkı ortadan kaldırmak olarak belirlenmektedir. Enflasyon hedeflemesi ile merkez bankalarının temel hedefi enflasyon oranını mümkün olduğunca düşük tutarak fiyat istikrarını elde etmek olmuştur. Çünkü bu yaklaşıma göre fiyat istikrarı, sürdürülebilir bir

büyüme ve istihdam için öncelikli koşuldur. Aynı zamanda yüksek enflasyon, hem kaynak dağılımı hem de uzun dönemli üretimdeki büyüme için maliyetidir (Masson, Savastano and Sharma, 1997: 6). Bir başka deyişle, ekonomik istikrarsızlık finansal istikrarsızlığı sınırlandırmakla, finansal istikrarsızlık ise fiyat istikrarının sağlanması yoluyla azaltılabilir (Papadatos, 2009).

Türkiye vb. GKÜ'ler⁴ "uluslararası kredibilite" ve "yatırımcı güveni"ni sağlayabilme amacıyla fiyat istikrarına odaklanan daraltıcı para politikalarını benimseyerek bu politikalara adapte olmaya başlamıştır. Böylece, yabancı sermayeyi ülke içine çekmeye çalışan bu ülkelerin hükümetleri bir dizi kısıtlayıcı maliye ve para politikasını uygulamak zorunda kalmıştır. Kısıtlayıcı uygulamalar denk bütçe, mali harcamaların daraltılması, ex ante (beklenen ya da planlanan) yüksek faiz oranlarına bağlılık ile daraltıcı politikalarını kapsamaktadır. Böylece, kısa dönem faiz oranları gibi dolaylı politika araçları para politikası için araç olmuştur (Epstein ve Yeldan, 2006). Öte yandan, programda kritik bir unsura dönüşmesi beklenen yüksek düzey reel faiz oranları, yabancı sermayeyi ülke içine çekmenin bir mekanizmasına dönüşmüştür.

Öte yandan, enflasyon hedeflemesinin bir diğer önemli etkisi ücretler üzerinedir. Emek piyasasının kuralılaştırılmasına dayanan enflasyonist olmayan büyüme politikasını baz alan enflasyon hedeflemesi, bir anlamda ücretlerin düşük tutulmasına hizmet eden bir mekanizma işlevi görmektedir. Emek piyasasının kuralılaştırılması, emeği koruyan hakların esnetilmesi, aktif emek piyasası politikası, ücretlerin fiyat düzeyine endekslenmesi gibi unsurları içermektedir (Montgomerie, 2008: 10). Bu politika enflasyon hedeflemesine ilişkin çalışmalarda (Epstein: 2003, Epstein ve Yeldan: 2006, Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2007) çoğunlukla finansın yararına bir durum olarak tartışılmıştır. Çalışma bu yaklaşımın reddiyesi üzerine şekillenmektedir. Zira bu politika, bir başka deyişle ücretlerin fiyat düzeyine endekslenmesi ve reel ücretlerin bu yolla geriye çekilmesi GKÜ'lere birikimlerini arttırmada da önemli bir olanak yarattığı gibi uluslararası rekabetle baş edebilme imkânı da vermiştir. Bu anlamda sadece finansın yararına bir olgu değil daha ziyade reel sektörün ihtiyaçlarına da cevap olmuştur.

Bununla birlikte enflasyon hedeflemesi programı savunucularının programın başarısına ilişkin argümanlarından biri de merkez bankası bağımsızlığının, merkez bankasının politikacıları disipline etmesini sağlamada işlevsel olacağıdır. Ayrıca, şeffaflık ve hesap verilebilirlik özel sektörün beklentilerini şekillendirmelerine yardımcı olacak, belirsizliği azaltacaktır. Merkez Bankasının bağımsızlığı, şeffaflık ve hesap verilebilirlik ilkeleri, sermayenin uluslararasılaşma düzeyine bağlı ulusal ve uluslararası ilişkilerdeki dönüşümün sonucu olarak biçimlenen devlette yeniden yapılanmanın bir başka ifadeyle de yönetişimin temel ilkelerindendir. Bu ilkeler

4 Geç kapitalistleşen ülkelerden enflasyon hedeflemesini uygulayanlar İsrail, Çek Cumhuriyeti, Polonya, Brezilya, Şili, Kolombiya, Güney Afrika, Tayland, Kore, Meksika, Macaristan, Peru, Filipinler, Slovakya, Endonezya, Romanya ve Türkiye'dir.

ulusal ve uluslararası sermayeye daha sorunsuz ve rahat bir hareket alanı sağlamayı amaçladığı gibi, merkez bankası üzerindeki toplumsal baskıyı da azaltmaktadır⁵

Kısacası yoğun sermaye akışının baskısı altında olan GKÜ'ler⁶ için enflasyon hedeflemesi programı ve rezerv birikimi uluslararası sermayeyi ülke içine çekmeye ve ekonomiyi stabilize etmeye hizmet etmiştir. Enflasyon hedeflemesi programının rolü bununla sınırlı kalmamış, ücretleri düşürmede de bir mekanizma işlevi görmüştür. Bu ise geç kapitalistleşen ülkelerin küresel çapta rekabet edebilmesine ve birikimlerini arttırabilmesine imkân sağlamıştır. Bu politikalar ise kaçınılmaz bir şekilde birikim sürecine etkide bulunduğu gibi makro ekonomik değişkenleri de etkilemiştir.

2. Türkiye Ekonomisinin Finansallaşması: Enflasyon Hedeflemesi Programı ve Ekonomi Üzerine Etkileri

Türkiye, birçok GKÜ'ye benzer şekilde, sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi süreci sonrası önemli finansal krizler yaşamıştır. Krizlerin finansal alanda ortaya çıkması Türkiye ekonomisinin 1980 sonrası yaşadığı dönüşümden bağımsız değildir.⁷ Uluslararası sermaye ile bütünleşme sürecinde artan finansal sermaye ihtiyacı ve bu sürecin gereklerine göre finansal piyasaların yeniden yapılanması krizlerin bu alanda yaşanmasına kaynaklık etmiştir. Öte yandan krizler sonrası "ekonomiyi istikrara kavuşturmayı amaçlayan" ve IMF denetiminde oluşturulan makroekonomik programların ana konusunu sermayenin yeniden yapılanmasını amaçlayan politikalar ve enflasyonla mücadele oluşturmuştur. Aralık 1999'da uygulamaya konulan dezenflasyon programı böyledir. Tarım reformu, emeklilik reformu, vergi politikasının idaresini içeren mali düzenlemeler ve yapısal reformlarla desteklenmiş döviz kuru temelli bir program olan dezenflasyon programının temel amacı; kamu harcamalarını azaltma, kamu gelirlerini arttırma ve aynı zamanda kamudaki ücretleri tahmin edilen enflasyon oranlarına endeksleme yoluyla faiz dışı fazlanın arttırılmasıdır (Kibritçioglu, 2005).

Dezenflasyon programı başlangıçta başarılı olarak görülmesine rağmen 2000 ve 2001'de yaşanan iki krizin ardından çözülerek sürdürülemez hale gelmiştir (Akyüz ve Boratav, 2005). Şubat 2001'de bu programın terk edilmesinin ardından Mayıs

5 Merkez Bankasının sınıf içi ve sınıflar arası çatışmaların belirlediği bir alan olan olduğunu işaret eden çalışma için bkz. Papadatos (2008).

6 GKÜ'lerden hali hazırda enflasyon hedeflemesini uygulamaya başlayanların dışında, programı uygulamaya aday ülkeler arasında şunlar bulunmaktadır: Yakın vadede (bir ila iki yıl içinde) uygulamaya başlayacak ülkeler (Kosta Rika, Mısır, Ukrayna); orta vadede (üç ila beş yıl içinde) uygulamaya başlayacak ülkeler (Amavutluk, Ermenistan, Botswana, Dominik Cumhuriyeti, Guatemala, Mauritius, Uganda, Angola, Azerbaycan, Gürcistan, Moldova, Sırbistan, Sri Lanka, Vietnam, Zambiya); uzun vadede (beş yıldan daha fazla) uygulamaya başlayacak ülkeler (Belarus, Çin, Kenya, Kırgızistan, Moldova, Sırbistan, Sri Lanka, Vietnam, Zambiya, Bolivya, Honduras, Nijerya, Papua Yeni Gine, Sudan, Tunus, Uruguay, Venezüella). Bkz. Epstein ve Yeldan (2006: 5).

7 Türkiye'de yaşanan krizler ve aynı zamanda krizlerin nedenlerini tartışan çalışmalara yönelik bir değerlendirme için bkz. Yaman Öztürk (2006).

2001'de hükümet güven krizini ve finansal istikrarsızlığı ortadan kaldırmak amacıyla yeni bir ekonomik programı, Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nı (GEGP) uygulamaya koymuştur. Enflasyonla mücadeleyi esas alan GEGP, Türkiye'nin küresel bütünleşmesine yönelik yapısal reformları içermekte olup bu anlamda da Türkiye ekonomisi açısından özel bir anlam taşımıştır.

Bu yapısal reformlar bankacılık, kamu ve özel sektör olmak üzere üç yapısal bloğa dayanmaktadır. Bankacılık sektörüne yönelik olan ilk yapısal blok, bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması amacıyla kamu bankalarının ve TMSF bünyesindeki bankaların finansal yeniden yapılanması, özel bankaların güçlendirilmesi ve bankacılık düzenleme ve denetleme sisteminin geliştirilmesini içermektedir. Kamuya yönelik olan ikinci yapısal blok kamu idaresi reformu ve kamu harcamaları yönetimine ilişkin reformları, özel sektörün geliştirilmesine yönelik olan üçüncü yapısal blok ise özelleştirme, kurumsal yönetim, yabancı sermayenin teşviki, yatırımları canlandırmaya yönelik kamu idaresine ilişkin reformları içermektedir.

Yukarıda da değinildiği gibi enflasyonla mücadeleye odaklı para politikası GEGP'nin merkezi unsuru olarak kalmıştır. Programın para politikasına yönelik temel unsurlarını ise; bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması, Merkez Bankası Kanunu'nun değiştirilmesi ve enflasyon hedeflemesi oluşturmuştur.⁸ Türkiye'de enflasyon hedeflemesi programı örtük olarak 2000-01 krizinin ardından 2002 yılında uygulamaya konulmuş, açık enflasyon hedeflemesine ise 2006 yılında geçilmiştir. Merkez Bankası'nın açık enflasyon hedeflemesine geçmesi ise merkez bankasının para politikası uygulamada bağımsızlığının sağlanması ve öncelikli hedefinin fiyat istikrarının sağlanması haline getirilmesi, bankacılık sektöründeki reformların tamamlanması, mali baskınlık düzeyinin düşürülmesi⁹ ve mali derinliğin arttırılması gibi gerekli şartlar sağlanması sonrası mümkün olmuştur (Tutar, 2005: 10-20).

Enflasyon hedeflemesi programının ardından ekonomide hızlı bir büyüme gerçekleşmiş, yıllık ortalama büyüme oranı % 7 düzeylerinde olmuştur. Ekonomideki hızlı büyümeye rağmen bu büyüme istihdam yaratamazken, işsizlik oranı hızla yükselmiştir. Bu durum yazında istihdam yaratamayan büyüme olarak nitelendirilmektedir (Yeldan, 2006). Sermaye hareketlerinin tam serbestleştirilmesi sonrası hızlanmakla birlikte, örtük enflasyon hedeflemesi programının ardından ülke içine sermaye girişi yoğunlaşmıştır. Yüksek düzeydeki faiz oranları yabancı sermayeyi ülke içerisine çekerken, bunun sonucu döviz artmıştır. Bu ise Türk lirasının aşırı değerlenmesine neden olmuştur. Düşük döviz kuru ise ithalatta önemli düzeyde bir artışa yol açmıştır. 2000 yılında % 20.5, 2002 yılında % 22.4 olan ithalatın GSYİH'ya oranı 2007'de % 25.9'a ulaşmıştır. Ancak paradoksal bir biçimde,

8 Merkez Bankası'nın temel amacı 4651 sayılı Kanunla değiştirilerek fiyat istikrarının sağlanması olarak belirlenmiştir (Resmî Gazete, Tarih/Sayr: 5.5.2001/24393).

9 Mali baskınlığın düşürülmesi kamunun merkez bankasının kaynaklarına çok az veya hiç başvurmaması anlamına gelmektedir.

ithalatta yaşanan artıştan daha geri düzeyde olmakla birlikte, ihracatta da artış söz konusu olmuştur. 2000 yılında % 10.5, 2002 yılında % 15.6 olan ihracatın GSYİH'ya oranı 2007'de % 16.3 olarak gerçekleşmiştir. TL'nin aşırı değerlenmesinin sonucu olarak ithalatta yaşanan artış kaçınılmaz bir şekilde büyük oranlarda cari açığı da beraberinde getirmiştir.

Türkiye diğer GKÜ'lere benzer şekilde ağırlıklı kısmı ABD doları olmak üzere uluslararası rezerv biriktirme yoluna gitmiştir. 2001 yılında 18.787 milyon dolar olan Merkez Bankası'nın rezervleri tutarı, 2007 yılında 73.317 milyona yükselmiş, rezervlerin GSYİH'ya oranı % 11 olmuştur (Ergüneş, 2009: 9). Merkez Bankası diğer GKÜ'lerde olduğu gibi rezervlerini çoğunlukla ABD hazine bonosuna yatırmıştır. Yüksek düzeylere ulaşan rezerv birikimi ülkenin dış borçlarını arttırmıştır. 2000-01 krizi sonrası Türkiye ekonomisinde izlenen politikaların sonucu; istihdam yaratmayan hızlı büyüme, ithalat ve ihracatta artış, yüksek cari açık, sermaye hesabı fazlası, yüksek oranda rezerv birikimi ve artan dış borçlar olmuştur. Türkiye'nin cari açığı, rezerv birikimiyle karşılaştırıldığında daha düşük oranda olmakla birlikte, dış borçlarındaki artışın önemli unsurlarından biridir. Dış finansman, ağırlıklı olarak sermaye hareketlerinden ve daha az olarak da IMF fonlarından karşılanmıştır.

2000-1 krizi sonrası ekonomik yapıyı karakterize eden özelliklerden biri de üretim yapısında yaşanan dönüşüm olmuştur. Ekonomide ara ve tüketim malları üretimi ağırlığını koruyor olmakla birlikte, teknoloji yoğun malları üretimi belirli bir dinamizm kazanmıştır. Üretim artışları teknoloji yoğun sektörlerde gerçekleşmiştir (TÜSİAD, 2007: 35). Özellikle yatırım malları üretiminin artan bir şekilde ihracata yöneldiği bu dönemde, üretimde yaşanan dönüşüm ihracata da aynı oranda yansımıştır. İhracatın bileşeni değişmiş ve yapısında teknoloji yoğun yatırım malları üretimi ağırlık kazanmıştır (Yükseler ve Türkan, 2008a: 27; TÜSİAD, 2007: 35). Aynı eğilim ithalat içinde söz konusu olmuştur. Yatırım ve ara mallarının ithalatı önemli ölçüde artmıştır. İthalattaki artışta yüksek performans sahip ihracat sektörlerinde ithal ara ve yatırım mallarının kullanımının yanı sıra bölgesel ticaret de etkili olmuştur. Türkiye'nin bölgesel ticareti çoğunlukla Asya ve Avrupa'ya yönelik gerçekleşmiştir. Türkiye ithalatını ucuz işgücüne dayanan rekabetçi fiyatlarıyla ana üretim merkezlerinden birine dönüşen Asya'dan yapmıştır. İhracat ise Gümrük Birliği anlaşması sonrası Türkiye ürünleri için önemli bir pazara dönüşen Avrupa ülkelerine yönelik olmuştur (Yükseler ve Türkan, 2008a: 89). Üretim yapısındaki bu dönüşüm Türkiye'nin küresel pazarlara ağırdı ve son ürünler aracılığıyla yüksek düzeydeki bütünleşmesinin bir göstergesidir. Bir başka deyişle uluslararası üretim zinciri ile iç içe geçmiş üretim yapısını göstermektedir (Narin, 2008).

Türk lirasının aşırı değerlenmesine rağmen ihracat performansındaki artış ve küresel rekabet gücü reel ücretlerde azalma ve verimlilik artışları ile sağlanmıştır (Aydın vd., 2007). Bu süreç boyunca reel ücretler düşmüştür. 2000 yılında

111.3 olan imalat sanayi reel ücret endeksinin toplam değeri, 2007 yılında 93.7'ye düşmüştür.¹⁰ Bununla birlikte 2000-2007 yılları arasında işçi maliyetleri de azalmış, 2000 yılında 102.4 iken, 2007'de 59.9'a düşmüştür (Yükseler ve Türkan, 2008a: 75). Öte yandan Türkiye'nin rekabet gücünde önemli bir unsur olarak düşünebileceğimiz verimlilik düzeyinde de artışlar yaşanmıştır. 2000 yılında 115.7 olan imalat sanayi verimlilik endeksi, 169.4'e yükselmiştir.¹¹ Verimlilik artışları emek piyasasının kuralılaştırılması ve esnekleştirilmesi politikaları ile doğrudan ilişkili olan ücretlerin baskılanması, çalışma saatlerinin arttırılması ve çalışan işçi sayısının azaltılması ile ilişkilidir. Öte yandan "istihdam yaratmayan büyüme" durumunun üretimin yapısında gerçekleşen dönüşüm düşünüldüğünde çok da şaşırtıcı olmadığı açıktır. Teknoloji yoğun yatırım malları üretiminin artışı işsizlikte artış olarak yansımaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere enflasyon hedeflemesi politikası bu anlamda ücretlerin baskılanmasının mekanizmasına dönüşmüştür. Ücret artış oranlarının enflasyon oranına endekslenmesi yoluyla ücretler düşük düzeyde tutulmuştur.¹²

2.1. Reel Sektörün Finansman Yapısında Değişim

Ekonomide ortaya çıkan bir başka gelişme reel sektörün finansman davranışında ortaya çıkan değişim olmuştur. Reel sektör iç piyasalardan borçlanmak yerine dış piyasalardan borçlanma eğilimine girerken, finansmanında dış borçların oranı artmıştır. Reel sektörün finansman davranışında yaşanan bu değişim ithalata bağımlı yatırım malları üretimi olarak nitelenebilecek üretim sürecinde yaşanan dönüşümden kaynaklanmaktadır. Bu üretim yapısı ve onun gerekleri, reel sektörü üretimin finansmanına yönelik ucuz döviz bulmaya itmiştir.¹³ Ucuz döviz kuşkusuz maliyetleri azaltmakta ve dolayısıyla da küresel rekabet gücü yakalamakta kritik önemde olmuştur. Bu anlamda, enflasyon hedeflemesinin enstrümanı olarak uygulanan yüksek faiz politikası yabancı döviz ucuzlatmak yoluyla reel sektör için bir olanağa dönüşmüştür. 2002 yılında 24.610 milyon dolar olan finansal olmayan işletmelerin dış borç tutarı 2008 yılının ilk çeyreğinde 87.095 milyon dolara yükselmiştir.¹⁴

Bu süreçte reel sektör finansmanı içinde banka kredilerinin oranı önemli ölçüde azalmıştır (Ergüneş, 2009a). 2000-2005 döneminde reel sektörün finansmanında banka kredilerindeki azalmayı ilk 500 ve ikinci 500 sanayi şirketinin faktör gerile-

10 Hazine Müsteşarlığı, Ekonomik Göstergeler, www.hazine.gov.tr, Erişim Tarihi: 20.09.2008.

11 Hazine Müsteşarlığı, Ekonomik Göstergeler, www.hazine.gov.tr, Erişim Tarihi: 20.09.2008.

12 Daha ayrıntılı bir inceleme için bkz. Ergüneş (2009a).

13 Benzer bir vurgu için bkz. Ercan (2009).

14 Devlet Planlama Teşkilatı, Temel Ekonomik Göstergeler, www.dpt.gov.tr, Erişim Tarihi: 17.09.2008.

rine göre katma değer dağılımından da izlemek mümkündür. 2000 yılında ilk 500 sanayi şirketinin faiz ödemelerinin oranı % 33.4 iken, bu oran 2005 yılında % 8.8 oranına düşmüştür. Aynı eğilim ikinci 500 sanayi şirketi içinde geçerlidir.¹⁵

2.2. Bankacılık Sektörünün Sermaye Yapısı ve Faaliyetlerinde Değişim

Reel sektörün finansmanında yaşanan değişimin yanı sıra bankacılık sisteminde yaşanan değişim de bu süreci karakterize eden olgulardan biri olmuştur. Bu değişimi sektörün hem sermaye yapısında hem de faaliyet yapısında izlemek mümkündür. Türkiye bankacılık sektörü, özellikle 2005 yılı sonrası, yabancı bankalar için oldukça cazip pazarlardan biri haline dönüşmüştür. 2005-07 yılları arasında on beş yerli bankanın hisselerinin bir bölümü veya tamamı yabancı bankalar tarafından satın alınmıştır. Yabancı bankaların sektör içindeki pazar payları 2007 yılında % 39.7 düzeyine ulaşmıştır (Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, 2007). Bu eğilim ana akım iktisatta “itme ve çekme etkisi” olarak isimlendirilen ulusal ve uluslararası dinamiklerden kaynaklanmaktadır. Tarihsel olarak ise sermayenin uluslararasılaşma düzeyinin bir yansımasıdır.

Son yıllarda GKÜ'lere yönelen oldukça yüksek düzeydeki sermaye hareketleriyle ilişkili olarak, yabancı bankalar kâr olanaklarını arttırmak ve pazar paylarını genişletmek amacıyla bu piyasalara yönelmiştir. Öte yandan 2000-1 krizi sonrası gerçekleştirilen birleşme ve satın almalar sonucu banka şube ve personel sayısının azalması bankacılık sektörünü yabancılar için daha da cazip hale getirmiştir (Aysan ve Ceyhan, 2008: 94). Kriz sonrası bankacılık sektörünün yeniden yapılanma sürecinin sektörü güçlendirmesi ise önemli diğer bir etken olmuştur. Bankacılık sektöründe 2002 yılında 132.2 milyar dolar olan toplam varlıkların değeri, 2007 yılında 501.7 milyar dolara ulaşmıştır. Mevduat ve kredilerin miktarı da buna paralel olarak artmıştır. 2003 yılında mevduatların GSYİH'ya oranı % 17.2, kredilerin GSYİH'ya oranı % 35.1 iken, bu oranlar 2007 yılında % 42 ve % 34.6'ya yükselmiştir. 2003 yılında % 49 olan kredilerin mevduatlara oranı, 2007 yılında % 83 düzeylerine ulaşmıştır (T.C. Merkez Bankası, 2008: 36). Bu yapısal gelişmeler, yabancı bankaları yerli bankaları satın almaya teşvik etmiştir. Öte yandan oldukça yüksek olan Türkiye piyasasının büyüme potansiyeli yabancı bankalar için bir başka cazibe unsuru olmuştur. 2007 yılı için toplam varlıkların GSYİH'ya oranı % 76 oranındadır ki, bu oran Avrupa Birliği ülkeleri için % 300'dür (Kutlay, 2008: 4).

Öte yandan holdingler açısından da yabancılarla ortaklık kurmanın veya yabancılarla satışın çeşitli nedenleri bulunmaktadır: Öncelikle satışlardan elde edilecek gelir oldukça yüksektir. Ayrıca, yerli bankalar yabancı bankalarla ortak olmak yoluyla “kredibilitelerini” arttırabilmekte ve uluslararası piyasalardan alternatif kredi bulma olanaklarını geliştirebilmektedir. Böylece banka sahibi olan sanayi kuruluşları

¹⁵ İstanbul Sanayi Odası, http://www.iso.org.tr/tr/web/statistiksayfalar/Mecilis_Konusmaları_23-08-06.aspx, Erişim Tarihi: 14.12.2008.

fon bulmakta esneklik kazanmaktadır. Tüm bunların yanı sıra yabancı bankaların Türkiye piyasasına girişlerinde tüketici kredileri pazarının büyüklüğü de önemli bir unsur olmuştur. Yabancı bankalar yerli bankaları satın almak veya ortak olmak yoluyla tüketici veri tabanına ulaşma şansını yakalamıştır. Benzer şekilde yerli bankalar da faaliyetlerini sanayinin finansmanından tüketicilerin finansmanına kaydırmıştır. Otomobil, ev ve eğitim gibi tüketici kredileri arzı hızla artmıştır. Buna paralel olarak 2002 yılında 4 milyar dolar olan bireysel kredilerin hacmi, 2007 yılında 81.9 milyar dolara ulaşmıştır. Benzer şekilde toplam krediler içerisinde tüketici kredilerinin oranı da artmıştır. 2002 yılında % 13.4 iken, 2007 yılında % 33.3'e ulaşmıştır. Bireysel krediler içerisinde en hızlı artış ise ev kredilerinde yaşanmıştır. Bankacılık sektöründeki bu yönelimde yabancı bankalar öncü olmuştur. Yabancı bankaların tüketici kredileri piyasasında varlıklarını genişletmek amacıyla izledikleri agresif strateji sektörün bütünü üzerinde rekabet baskısı yaratmıştır. Yabancı bankaların yerli bankalar karşısındaki üstünlükleri ise onların teknolojik avantajlarından ve bankacılık deneyimlerinden kaynaklanmıştır. Yerli bankalar rekabet güçlerini ise tüketici kredilerini çeşitlendirme ve teknolojik yeniliklere giderek arttırmaya çalışmıştır.

Türkiye pazarının büyüme potansiyeli karşısında yabancı bankaların sektörde varlığının artması ve bunun da bireysel krediler alanına yönelimi hızlandırmasıyla birlikte bankacılık sektörünün faaliyetlerinde yaşanan farklılaşmanın reel sektörün finansman biçiminde ortaya çıkan değişimin sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Reel sektörün üretimde ihtiyaç duyduğu döviz artan kredi bolluğu ortamında dışarıdan borçlanma yoluyla sağlaması ve bunu kimi zaman bankaların aracılığına da gerek duymadan edinebilmesi belirleyici olmuştur. Bankalar kredi arzlarındaki fazlalığı bireysel krediler alanında değerlendirme yoluna gitmiştir.

2.3. Bireylerin Borçlanmasında Artış

Bankaların tüketici kredileri aracılığıyla bireylere yöneliminin kaçınılmaz sonucu ise bireylerin borçluluğundaki artış olmuştur. Kredi kartları ve tüketici kredileri yoluyla finanse edilen tüketici harcamaları önemli ölçüde artmıştır. Hane halkı borcunun hane halkı tüketilebilir gelire oranı hızlı bir şekilde yükselmiştir. 2003 yılında % 7.5 olan bu oran, 2007 yılında % 29.5'e ulaşmıştır (Ergüneş, 2009b). Bunun sonucu olarak ise hane halklarının kullanılabilir gelirlerinden yaptıkları faiz ödemelerinin oranı artmıştır. Hane halkı kullanılabilir gelirlerinin faiz ödemelerine oranı 2003'de % 2.1 iken, 2007 yılında bu oran % 4.6'ya yükselmiştir. Bu faiz ödemeleri bireylerin kullanılabilir gelirlerinden finansal sisteme akan doğrudan gelir aktarımının miktarını yansıtmaktadır (Lapavitsas, 2009). Bireylerin krediler yoluyla gelirlerinin üzerinde harcama yapması dolayısıyla artan borçlulukları, bireylerin sadece bugünkü gelirleri değil gelecekteki gelirlerinin de finansal alan tarafından denetimi ve aynı zamanda finansın bireylerin sosyal hayatına nüfuz etmesi anlamına da gelmektedir. Bununla birlikte, bireylerin borçluluğundaki ar-

tış iflaslarda artışı da beraberinde getirmiştir. Kredi kartları ve tüketici kredileri aracılığıyla gelirlerinin üzerinde harcama yapmaya özendirilen insanlar kendilerini borçlarını ödeyemez durumda bulmuştur. Kredi kartı ve tüketici kredileri borçlarını ödeyemeyen bireylerin sayısı 2002 yılında 38 bin 538 iken, 2006 yılında 203 bin 736'ya yükselmiştir (Yükseler ve Türkan, 2008b: 12).

3. Sonuç

Türkiye ekonomisi diğer GKÜ'lere benzer şekilde finansallaşmanın etkisini yoğun sermaye girişleri üzerinden yaşamış ve finansallaşma ekonominin bütün unsurları üzerinde etkide bulunmuştur. Finansallaşma makroekonomik politikalarda da farklılık yaratmıştır. Enflasyon hedeflemesi programı temel makroekonomik program haline dönüşmüştür. Öte yandan enflasyon hedeflemesi sadece bir makroekonomik program değil, sermaye birikiminin ihtiyaçlarının karşılanmasına hizmet eden bir mekanizmadır. Bu mekanizmayı ve yarattığı etkiyi anlamada programın unsurları olarak uygulanan yüksek faiz uygulaması ve ücretlerin baskılanması kilit önemdedir.

2000-1 krizi sonrası Türkiye'de üretim yapısı ithalata bağımlı ara ve yatırım malları üretimi olarak nitelendirebileceğimiz bir dönüşüm yaşamıştır. Üretimin ithalata bağımlı yapısı üretimin gerçekleştirilmesi için gerekli olan yatırım mallarının ancak ithalat yoluyla sağlanabildiğinin göstergesidir. İthal girdi kullanımı reel sektörün döviz gereksinimini daha da arttırmıştır. Bu ise reel sektörü ucuz döviz bulmaya itmiştir. Yüksek faiz, düşük kura dayalı enflasyon hedeflemesi programı ithalatı teşvik ettiği gibi reel sektörün yurtdışından borçlanmasını da yurt içi kaynaklara göre daha ucuz hale getirdiğinden dışarıdan borçlanmayı hızlandırmıştır.

Enflasyon hedeflemesi programı bir yandan uluslararası sermayenin ülke içerisine çekilmesini ve düzenlenmesini kolaylaştırırken diğer yandan da ücretlerin düşük tutulmasını sağlamıştır. Düşük ücret düzeyleri Türkiye'nin uluslararası piyasalarda rekabetçi fiyatlar yakalayabilmesinde hayati önemde olmuştur. Bu anlamda uygulanan program Türkiye'nin uluslararası sermaye ile bütünleşme sürecinde elverişli ortamı yaratarak bu süreci hızlandırmıştır.

Reel sektörün finansman ihtiyacını banka kredilerine daha az başvurma yoluyla karşılamış olması ise sürecin bir diğer boyutu olmuştur. Reel sektör finansmanı içinde öz sermaye ve dışarıdan borçlanma ağırlık kazanmıştır. Bu durum reel sektörün ara ve yatırım malları üretiminde ihtiyaç duyduğu dövizli likidite bolluğundan yararlanarak dışarıdan sağlama isteğinin sonucudur. Bankacılık sektöründe yabancı sermayenin artan varlığı ve tüketici kredilerinde yaşanan artış bu dönemde ortaya çıkan bir başka değişimdir. Türkiye'de yabancı sermaye girişinin en fazla yaşandığı sektörlerin başında bankacılık sektörü gelmektedir. Sektöre yönelik sermaye girişleri, yabancı bankaların artan varlığı ve bankacılık faaliyetlerinin değişimi ile karakterize edilebilecek önemli sonuçlara yol açmıştır. Bu süreçte, hem yerli hem de yabancı bankalar faaliyetlerini yüksek kâr potansiyeline sahip bir alan olan

bireysel kredilere yönelik yoğunlaştırmışlardır. Bireysel kredilerin arz ve talebindeki bu artışa, tüketim harcamalarının canlanması eşlik etmiş, buna bağlı olarak da bireylerin borçlulukları artmıştır. Borçlanma verili ücret düzeylerinde çalışmanın bir başka deyişle emeğin denetiminin de önemli araçlarından birine dönüşmüştür.

Öte yandan 2000-1'lerde izlenen bu büyüme trendi sinyallerini 2007'de vermiş olmakla birlikte bugün sona ermiş görünmektedir. 2009'un ilk çeyreğinde ekonomide yaşanan daralma, II. Dünya savaşı sonrasında ulaştığı en yüksek düzeye ulaşarak % 13.8 düzeyinde gerçekleşmiştir. Türkiye krizini bugün, uluslararası sermaye ile entegre olmuş bir yapı içinde üretim alanı üzerinden yaşamaktadır. Reel sektörün oldukça yüksek oranlara ulaşan dış borçları, küresel krizin sonucu olarak ortaya çıkan likidite sıkıntısı ve uluslararası piyasalardaki daralma temel sıkışma alanlarını oluşturmaktadır. Bununla birlikte bankacılık sektörü krizden en az etkilenen sektörlerin başında gelmiştir. Bu durumda 2000-1 krizi sonrası sektörün yapısını güçlendirilmiş olması ve EKÜ'lerde olduğu gibi karmaşık finansal araçların henüz daha gelişmemiş olması etkili olmuştur.

Kaynakça

- Aglietta, M. ve Breton, R. (2001) "Financial Systems, Corporate Control and Capital Accumulation", *Economy and Society*, 30 (4): 433-466.
- Akyüz, Y. (2008) "Financial Instability and Countercyclical Policy", UNDESA'ya sunulmuş tebliğ, New York, <http://www.un.org/esa/analysis/wess/wess2008files>.
- Akyüz, Y. ve K. Boratav (2005) "The Making of the Turkish Financial Crisis", Epstein, G. (der.), *Financialisation and the World Economy*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Arrighi, G. (2003) "The Social and Political Economy of Global Turbulence", *New Left Review*, 20: 5-71.
- Aydın, F., Saygılı, H. ve Saygılı, M. (2007) "Empirical Analysis of Structural Change in Turkish Exports", *Research and Monetary Policy Department*, Working Paper No: 07/08, The Central Bank of the Republic of Turkey.
- Aysan, A. F. ve Ş. P. Ceyhan (2008) "Globalization of Turkish Banking Sector: Determinants of Foreign Banks Penetration in Turkey", *International Research Journal of Finance and Economics*, 15: 90-102.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (2007) "IMF Gözetiminde On Uzun Yıl: 1998-2008: Farklı Hükümetler Tek Siyaset", www.bagimsizsosyalbilimciler.org.
- Boratav, K. (2007) "Dünya Ekonomisinde Değişimler ve Türkiye'ye Yansımaları", www.bagimsizsosyalbilimciler.org.
- Boyer, R. (2000) "Is a Finance led Growth Regime a Viable Alternative to Fordism: a Preliminary Analysis", *Economy and Society*, 29 (1): 111-145.
- Bryan, D. (2008) "Minimum living standards and the working class surplus: Higgins, Henderson and Housing", *Labour History*, 95: 213--221.
- Crotty, J. (2005) "The Neoliberal Paradox: The Impact of Destructive Product Market Competition and 'Modern' Financial Markets on Nonfinancial Corporation Performance in the Neoliberal Era", Epstein, G. (der.), *Financialisation and World Economy*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Epstein G. (2005) "Introduction: Financialisation and the World Economy", Epstein, G. (der.), *Financialisation and World Economy*, Cheltenham: Edward Elgar.

- Epstein, G. (2003) "Alternatives to Inflation Targeting Monetary Policy for Stable and Egalitarian Growth: A Brief Research Summary", *Amherst: Political Economy Research Institute Working Paper Series*, No. 62.
- Epstein, G. ve E. Yeldan (2006) "Developing Policy Alternatives to Inflation Targeting, The New Facade of Neoliberal Conditionality: An Introduction", www.bagimsizsosyalbilimciler.org.
- Ercan, F. (2009) "Kriz, Tekrar ve Fark", *İktisat Dergisi*, 501: 8-16.
- Ergüneş, N. (2009a) "Global Integration of the Turkish Economy in the Era of Financialisation", London: Research Money and Finance, *SOAS Research on Money and Finance Discussion Paper*, No.7.
- Ergüneş, N. (2009b) Transformation of Turkish Banking Sector within the Financialisation Process of Turkish Economy, *IIPPE Financialisation Working Paper No 4*, http://www.iippe.org/wiki/images/8/8c/Transformation_of_the_Turkish_Banking_Sector.pdf
- European Central Bank International Relations Committee (2006) "The Accumulation of Foreign Reserves", *Occasional Paper Series*, No. 43.
- Farrel, D., S. M. Lund ve A. N. Maasry, A. (2007) "Mapping the Global Capital Markets", *McKinsey Quarterly*, January 2007.
- Foster, J. B. (2007) "Financialisation of Capitalism", *Monthly Review*, 58 (11).
- Foster, J.B. (2008) "The Financialization of Capital and the Crisis", *Monthly Review*, 59 (2).
- Froud, J., C. Haslam, S. Johal ve K. Williams, K. (2001) "Financialisation and The Coupon Pool", *Gestao&Producao*, 8 (3).
- Gültekin-Karakaş, D. ve F. Ercan (2009) "Türkiye'de Uluslararasılaşma Sürecindeki Sermayenin Üretken ve Para Sermaye Arasındaki Zaman Yönelimli Stratejik Tercihi", *İktisat İşletme ve Finans*, 23 (262): 35-55.
- Güngen, A.R. (2010) "Finansallaşma: Sorunlu bir Kavram ve Verimli bir Araştırma Gündemi", *Praksis*, Sayı: 22.
- Harvey, D. (2007) "In What Ways is 'The New Imperialism' Really New?", *Historical Materialism*, 15: 57-70.
- Kibritçioglu, A. (2005) "Banking Sector Crises and Related New Regulations in Turkey", *Economia Exterior*, 21.
- Kutlay, M. (2008) "Foreign Entry into the Turkish Banking Sector: Reasons and Results", the *Journal of Turkish Weekly*, 10 June 2008.
- Lapavistas, C. (2009) "Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation", *SOAS Research on Money and Finance Discussion Paper No.1*.
- Mahlebiciler, O. (2006) *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Rezerv Yönetim Politikaları ve Kredi Mektuplu Döviz Tevdiat Hesaplarının Analizi*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara: TCMB Muhasebe Genel Müdürlüğü.
- Masson, P., M.A. Savastano ve S. Sharma (1997) "The Scope for Inflation Targeting in Developing Countries", *IMF Working Paper*, No. 97/130.
- McNally, D. (2009) "From Financial Crisis to World Slump: Accumulation, Financialization, and the Global Slowdown", *Historical Materialism*, 17(2): 35-83.
- McNally, D. (2008) "Global Finance, the Current Crisis and Challenges to the Dollar", *Relay*, No.22.
- Mishkin, F.S. (2002) "Structural Issues for Successful Inflation Targeting in Transition Countries", *National Bank of Poland's Annual International Conference on "Monetary Policy in the Environment of Structural Change"* konferansına sunulmuş tebliğ, Warsaw, 25 Ekim.
- Montgomerie, J. (2008) "(Re)Politicizing Inflation Policy: A Global Political Economy Perspective", *Manchester: University of Manchester Centre for Research on Socio-Cultural Change Working Paper*, No. 53.
- Narin, Ö. (2008) *Teknolojik Değişim: Türkiye'de Üretim Araçları Üretimi (1996-2005)*, Basılmamış doktora tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Onaran, Ö. (2006) "Speculation-led Growth and Fragility in Turkey: Does EU Make a Difference or 'Can It Happen Again'?", *Vienna: Vienna University Department of Economics Working Paper Series*, No 93.

- Orhangazi, Ö. (2007) "Financialisation and Capital Accumulation in the Non--Financial Corporate Sector: A Theoretical and Empirical Investigation of the US Economy: 1973--2003, *Political Economy Research Institute Working Paper Series*, No. 149.
- Orhangazi, Ö. (2008) "Keynesgil Finansal Düzenlemelerden Finansallaşmaya", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 35 (1): 133--160.
- Painceira, J. P. (2009) "Developing Countries in the Era of Financialisation: From Deficit Accumulation to Reserve Accumulation", *SOAS Research on Money and Finance Discussion Paper*, No. 4.
- Papadatos, D. (2009) "Central Banking in Contemporary Capitalism; Monetary Policy and Its Limitations", *SOAS Research on Money and Finance Discussion Paper*, No.5.
- Petursson, T.G. (2000) "Exchange Rate or Inflation Targeting in Monetary Policy", *Monetary Bulletin* 2000/1.
- Rodrik, D. (2006) "The Social Cost of Foreign Exchange Reserves", *Cambridge: National Bureau of Economic Research Working Paper*, No: 11952.
- Rose, A.K. (2007) "Are International Financial Crisis a Barbarous Relic? Inflation Targeting as a Monetary Vaccine", *Centre For Economic Policy Research Policy Insight*, No.1
- Skott, P. ve Ryoo, S. (2008) "Macroeconomic Implications of Financialisation", *University of Massachusetts Amherst Department of Economics Working Paper Series*, No.41.
- Stockhammer, E. (2004) "Financialisation and Slowdown of the Accumulation", *Cambridge Journal of Economics*, 28: 719--741.
- Stockhammer, E. (2007) "Some Stylized Facts on the Finance-Dominated Accumulation Regime", *Political Economy Research Institute Working Paper Series*, No: 142.
- Tutar, E. (2005) *Enflasyon Hedeflemesinin Önkoşulları: Türkiye'de Para Politikası Araçları ile Enflasyon Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*, Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Piyasalar Genel Müdürlüğü.
- TÜSİAD (2007) *2008 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi*.
- Yaman Öztürk M. (2006) "Kapitalizmde Krizler: Dünden Bugüne", Yılmaz, D. vd (der), *Kapitalizmi Anlamak*, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Yeldan, E. (2006) "Neoliberal Global Remedies: From Speculative--led Growth to IMF Led Crisis in Turkey", *Review of Radical Political Economics*; 38 (2): 193--213.
- Yeldan, E. (2007) "Patterns of Adjustment under the Age of Finance: The Case of Turkey as a Peripheral Agent of New Imperialism", *Union for Radical Political Economy Annual Meeting* konferansında sunulmuş tebliğ, Chicago, 5-7 Ocak 2007.
- Yükseler, Z. ve Türkan, E. (2008a) *Türkiye'nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısında Dönüşüm*, İstanbul: TÜSİAD.
- Yükseler, Z. ve Türkan, E. (2008b) *Türkiye'de Hanehalkı: İşgücü, Gelir, Harcama ve Yoksulluk Açısından Analizi*, İstanbul: TÜSİAD.

Sınıflar Arası Mücadelede Yeni Bir Dönemeç: Türkiye’de 2008 Krizi

Özgür Müftüoğlu*-Yasemin Özgün**

Öz

Türkiye ekonomisinin küresel kapitalizme eklemlenme süreci büyük ölçüde ekonomik krizlerin zorladığı koşullar içerisinde gerçekleşmiştir. 2008 krizinin de diğerleri gibi küresel kapitalizme eklemlenme yolunda yeni bir “fırsat” mı olacağı yoksa yaşam koşulları giderek ağırlaşan işçi sınıfının direnciyle mi karşılanacağı önümüzdeki süreci belirleyecek önemli bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye’de toplumsal yapının önümüzdeki süreçte alacağı şekli de belirleyecek olan bu sorunun yanıtına ufak bir katkı yapmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, 2008 krizine girerken işçi sınıfının durumu ve 2008 krizinde sınıflar arası mücadelenin seyri, sermayenin, işçi sınıfı ve sendikaların kriz karşısındaki tutumları ve uygulanan ekonomi politikaları üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Türkiye’de sendikal hareketin krizin ardından gelen piyasalaştırma, güvencesizleştirme vb. süreçlere etkili bir biçimde karşı koyamamasının nedenleri üzerinde durulacaktır. Türkiye’de krize karşı geliştirilen politikaları ve bu politikalara karşı farklı sınıfların tepkilerini dünyadaki gelişmelerden soyutlamak mümkün olmadığından Türkiye’de yaşanan süreç, dünyada yaşanan gelişmelerle ilişkilendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: 2008 krizi, Türkiye işçi sınıfı, Türkiye emek hareketi, sendikal hareket, sosyal diyalog

Abstract

A New Turning Point in Class Struggle: 2008 Crisis in Turkey

The articulation of Turkish economy with global capitalism was mostly carried out in the context of economic crises. The question of whether 2008 crisis will serve as a new “opportunity” in this direction or resisted by the working class remains to be answered. This paper tries to make a small contribution to the answer of this question that will determine the shape of Turkish social structure in the near future. For this purpose the conditions of the Turkish working class and the course of class struggles during the 2008 crisis is examined within the framework of the positions of workers and unions in the face of the crisis and also government policies. The paper focuses on the motives behind the inadequacy of the union movement in Turkey in resisting the processes of marketization, growing job insecurity etc. The policies against the crisis and the reactions of different classes cannot be isolated from the global policies and reactions so the paper will try to relate these processes to global developments.

Keywords: 2008 crisis, Turkish working class, Turkish labour movement, union movement, social dialogue

* Yrd.Doç.Dr, Marmara Üniversitesi Çalışma Ekonomisi Bölümü

** Yrd.Doç.Dr., Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi

Türkiye ekonomisinin küresel kapitalizme eklemlenme süreci büyük ölçüde ekonomik krizlerin zorladığı koşullar içerisinde gerçekleşmiştir. 1979, 1994 ve 2001 krizleriyle birlikte küresel kapitalizmin aktörleri tarafından belirlenen politikalar çerçevesinde eklemlenme sürecinde önemli yol kat edilmiş ve Türkiye, küresel kapitalizmin gereği olarak sunulan serbest piyasa ekonomisinin kurum ve kurallarını önemli ölçüde yerleştirmiştir. Bu süreç, Türkiye’de özellikle uluslararası sermaye ile entegre olabilen ve küresel rekabete uyum kabiliyeti gösterebilen sermaye kesimi için olumlu sonuçlar vermiştir. Ancak küresel rekabet içerisinde Türkiye’nin izlediği ucuz emek gücü üzerinden ayakta kalma stratejisi, özellikle emekçi kesimler üzerindeki baskının artmasına neden olmuş ve işsizlik, yoksulluk ve güvencesiz çalışma yaygınlaşmıştır. 1980 darbesinin yarattığı baskı ortamı ve değişen üretim sistemlerinin dayattığı yeni çalışma düzeniyle zayıflayan işçi sınıfı ve sendikalar, bu süreç içerisinde yeterli direnci gösterememiştir.

Türkiye, 2008 yılında küresel düzeyde yaşanan yeni bir krizle daha karşı karşıya kalmıştır. Bu krizin de diğerleri gibi küresel kapitalizme eklemlenme yolunda yeni bir “olanak” mı olacağı ya da yaşam koşulları giderek ağırlaşan işçi sınıfının direnciyle mi karşılanacağı önümüzdeki süreci belirleyecek önemli bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Bu çalışma, Türkiye’de toplumsal yapının önümüzdeki süreçte alacağı şekli de belirleyecek olan bu sorunun yanıtına küçük de olsa bir katkı yapmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, 2008 krizine girerken işçi sınıfının durumu ve 2008 krizinde sınıflar arası mücadelenin seyri sermayenin, işçi sınıfı ve sendikaların kriz karşısındaki tutumları ve uygulanan ekonomi politikaları üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Elbette Türkiye’de krize karşı geliştirilen politikaları ve bu politikalara karşı farklı sınıfların tepkilerini dünyadaki gelişmelerden soyutlamak mümkün değildir. Bu nedenle Türkiye’de yaşanan süreç, dünyada yaşanan gelişmelerle ilişkilendirilmeye çalışılacaktır.

2008 Krizi Öncesinde Türkiye’de İşçi Sınıfının Durumu

1970’lerin sonlarında hızlanan küresel rekabet sürecine ucuz emek gücüyle eklemlenmeyi hedefleyen Türkiye’de bu doğrultuda yapılan en önemli hamle 1979 krizinin ardından gelen 24 Ocak 1980 Kararları ve 12 Eylül darbesidir. İstikrar programı niteliği taşıyan 24 Ocak Kararları, uluslararası sermayenin özellikle Dünya Bankası aracılığıyla “pazarladığı” ve iç ve dış piyasa serbestisi ile uluslararası ve ulusal sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi stratejisi üzerine oturmaktadır (Boratav, 2003; 148). 12 Eylül darbesi de bu strateji doğrultusunda küresel rekabette engel olarak görülen emek maliyetlerinin düşürülmesi ve neoliberal piyasa koşullarının hâkim kılınması için gerekli ortamın oluşturulmasına yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Zira emek maliyetlerinin keskin biçimde düşürülmesi ve sosyal

hakların baskılanması için her şeyden önce işçi sınıfının örgütlü yapısının kırılması gerekmiştir. 12 Eylül’le birlikte bu hedefe önemli ölçüde ulaşılmıştır. Darbeyle birlikte sendikalar işlevsizleştirilmiş ve emekten yana her türlü siyaset şiddetle bastırılmıştır (Yücesan-Özdemir, 2009: 19). Sonuç olarak 1980’li yılların ikinci yarısına gelindiğinde reel ücretler yüzde 45- 50 oranında gerilemiş, üretim önemli ölçüde kayıt dışına çıkartılmış, kuralsız ve güvencesiz çalışma yaygınlaşmaya başlamıştır (97- 99 Petrol İş Yıllığı, 2000: 503). Ayrıca bu dönemde KİT’lerin ve kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi ve piyasalaştırılmasına gerekçe oluşturacak koşulların hazırlığına da başlanmıştır.

1989 Bahar Eylemleri’yle birlikte işçi sınıfı darbe döneminin kısıtlanışlığından bir nebze de olsa kurtulup, tekrar örgütlü bir güç haline dönüşme çabası göstermiştir. Bu çaba, sınırlı düzeyde de olsa 1980 sonrasındaki ekonomik kayıpların telafi edilmesini sağlamış ve neoliberal dönemin gereği olan özelleştirme, kamu hizmetlerinin piyasalaşması gibi politikaların uygulanmasını bir süreliğine de olsa engellemiştir. Ancak 1994 krizi örgütlü sınıf hareketinin henüz toparlanamamış olmasının da etkisiyle işçi sınıfına bir darbe daha indirmiştir (Akkaya, 2004: 155). Bu darbe sadece emekçilerin ekonomik ve sosyal haklarını geriletmekle kalmamıştır. 1980’den beri yerleştirilmeye çalışılan piyasa ekonomisinin kurum ve kuralları, yine 1980’lerden bu yana artan oranda belirleyiciliğe sahip olan IMF, Dünya Bankası ile yapılan anlaşmalar ve daha sonra DTÖ içerisinde yer alacak olan Hizmet Ticareti Genel Anlaşması-GATS ve benzeri anlaşmalarla taahhüt altına alınmıştır. Böylece emekçilerin ekonomik ve sosyal haklarının ortadan kaldırılması sadece hükümetlerin inisiyatifinde olmaktan çıkıp uluslararası bağlayıcılığı olan zorunluluklar haline dönüşmüştür (Müftüoğlu, 2007: 148).

1994 krizi sonrasında dünyanın en borçlu ülkelerinden biri haline gelen Türkiye’de uluslararası taahhütler ve borçlar bahane edilerek sosyal politikalara ilişkin bütçe harcamaları kısılmış, reel ücretler düşmüş, sermaye dışı kesimlerin vergi yükü arttırılmıştır. Bu dönemde sendikal hareket, Türkiye’deki sendikaların üyesi olduğu Uluslararası Hür Sendikalar Konfederasyonu (ICFTU)¹ ve Avrupa Sendikalar Konfederasyonu (ETUC) gibi uluslararası sendikal yapıların da etkisiyle “uzlaşmacı” bir işleve bürünmüş ve sürece karşı mücadele gücünü önemli öl-

1 ICFTU, 2006 yılında Dünya Emek Konfederasyonu (WCL) ile birleşerek Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu (ITUC) adını almıştır.

çüde yitirmiştir.² Sendikaların artık işçi sınıfını temsil kabiliyetlerini yitirdiği ve örgütsel gücünün tamamen zayıfladığı bir ortamda Türkiye işçi sınıfı için belki de tarihinin en büyük darbesi, 2001 kriziyle gelmiştir. Krizle birlikte daha da artan borçlanma ihtiyacı bahane edilerek uluslararası sözleşmelerle taahhüt edilmiş olan serbest piyasa ekonomisine “uyum”u ifade eden Yapısal Uyum Programları (YUP), “15 günde 15 yasa” sloganıyla süratle yaşama geçirilmeye başlamıştır. 2002 yılında AKP’nin büyük meclis çoğunluğunu da alarak tek başına iktidara gelmesi YUP’un çok daha hızlı ve etkili biçimde uygulanmasını sağlamıştır (Ercan, 2003: 26). Bu süreçte bir taraftan ekonominin kontrolü “bağımsız” üst kurullar eliyle piyasaya devredilirken bir taraftan da çalışma yaşamının tamamen esnekleştirilmesini sağlayan ve kurlsızlıkları kural haline getiren 4857 sayılı İş Kanunu çıkartılmıştır. Yine YUP’un bir parçası olan özelleştirmeler ve piyasalaşma doğrultusunda kamunun yeniden yapılandırılmasında önemli yol kat edilmiştir.³

Piyasa ekonomisinin kurum ve kurallarıyla hızla yaşama geçmesinin de etkisiyle Türkiye ekonomisi 2003–2008 döneminde ortalama yüzde 5,9 dolayında büyümüştür (MB, 2009). Türkiye ekonomisinin büyüme rekoru kırdığı bu dönemde verimlilik artışı da (2002- 2008 yılları arasında) yüzde 6,1 dolayında gerçekleşmiş; büyüme ve verimlilik artışına karşın reel ücretler bu dönemde yüzde 0,2 oranında gerilemiştir.⁴ Reel ücretlerdeki gerileme ücretlerin GSMH içindeki payına da yansımış ve 1999 yılında yüzde 30,7 olan ücretlerin GSMH içindeki payı 2006 yılında 26,2’ye gerilemiştir.⁵ Diğer bir söyleyişle ekonomide pasta büyürken sermaye sınıfı pastadaki payını arttırmış, ama ücretli kesimin payı 2003 öncesine göre önemli ölçüde küçülmüştür. Büyümenin ve verimliliğin arttığı bu dönemde ücretler azalırken işsizlik de TÜİK verilerine göre yüzde 10’lar düzeyinde seyretmiş ve kayıt dışı istihdam varlığını sürdürmüştür.

2001 krizi sonrasında emekçilerin ekonomik haklar ve çalışma standartlarının

2 ICFTU, 1981 yılında *Yeni Delhi Bildirgesi* ile küreselleşme sürecinde sınıflar arası uzlaşmayı savunan *Brandt Raporlarını* desteklemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan (2006: 248-252). ETUC ise websitesinde temel amacını Avrupa Sosyal Modelini geliştirmek olarak belirttikten sonra “ETUC, işçilerin müzakere, toplu sözleşme, sosyal diyalog ve iyi çalışma koşullarının Avrupa’nın yenileştirme, verimlilik, rekabet ve büyümesini geliştirmede anahtar rolü olduğuna inanır” demektedir. Bkz. <http://www.etuc.org/tr/2>. Yine aynı sitede ETUC, AB düzeyinde Avrupalı işverenlerle olan sınıflar arası ilişkilerini sosyal diyalog yoluyla yürüttüğünden söz etmektedir. Buna göre Avrupa sosyal partnerleri olan işçi ve işveren temsilcileri Avrupa komiteleri ve danışma organlarında yıllardır birlikte çalışmaktadır. Keza Türkiye’de de DISK, KESK gibi konfederasyonlar ve onlara bağlı sendikalar hem bu üst kuruluşların genel yaklaşımları paralelinde açıkladıkları programlarda, hem de farklı konularda yaptıkları açıklamalarda sıkça sosyal diyalogun öneminden söz etmektedirler. Bu ifadeler örnek olarak DISK’in üçlü danışma kurulunu savunurken kullandığı ifadeler verilebilir: “Üçlü Danışma Kurulu 4857 sayılı İş Kanunun 114. maddesi ile kurulmuş olup, bu kurulun çalışma barışının ve endüstri ilişkilerinin geliştirilmesinde, çalışma hayatıyla ilgili mevzuat çalışmalarının ve uygulamalarının izlenmesi ve bu konularda Hükümet, işveren ve işçi sendikaları konfederasyonları arasında etkin danışma amaçlanmıştır. Bu kurulun en önemli dayanağı Üçlü Danışmaya ilişkin 144 sayılı İLO Sözleşmesi ile Avrupa Birliğinin sosyal diyaloga ilişkin direktifleridir” (DISK, 2009).

3 4857 Sayılı İş Kanunun ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Akkaya (2008: 91-111).

4 www.invest.gov.tr, 24.11.2009.

5 TÜİK, Gelir Yöntemi ile GSYH verilerinden alınmıştır. Bkz. http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=61&ust_id=16 15.02.2010

daki gerilemelere ek olarak sosyal haklarında da önemli kayıplar olmuştur. Bunlar içerisinde en önemlisi kuşkusuz 2008 yılı Nisan ayında yürürlüğe giren 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası (SSGSS) yasasıdır. Sağlık ve sosyal güvenlik harcamalarının genel bütçe üzerine yük olması gerekçe gösterilerek getirilen bu yasayla sağlık ve sosyal güvenlik harcamalarını azaltacak ve sistemi piyasaya açacak bir yapılanma gerçekleştirilmiştir. Böylece emeklilik yaşı 65'e çıkartılmış, sağlık hizmetlerinden yararlanmak için ise primin yanı sıra tedavinin her aşamasına getirilen katkı payı uygulamalarıyla sağlık, piyasa koşullarında satın alınabilen bir meta haline getirilmiştir.⁶ Böylece geniş toplum kesimlerinin en temel sosyal haklardan yararlanma olanağı önemli ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

1980'den itibaren yerleştirilmeye çalışılan piyasa ekonomisinin kurum ve kuralları 2008 yılına kadar kesintisiz biçimde uygulanan politikalarla önemli ölçüde hedefine ulaşmış, ancak süreç tam olarak tamamlanmamıştır. Bu nedenle DB ve OECD hazırladığı raporlarda, AB ise Katılım Ortaklığı Belgeleri ve İlerleme Raporlarında Türkiye'nin piyasa ekonomisine eklemlenme sürecinin tamamlanmasına yönelik uyarılarda bulunmaktadır. Bu uyarılar içerisinde kamu hizmetlerinde piyasalaşma sürecinin ve özelleştirmelerin tamamlanması, işgücü piyasasının kamudaki istihdamı da kapsayacak biçimde esnekleştirilmesi öne çıkmaktadır.⁷ TİSK, TÜSİAD, TOBB gibi ulusal düzeydeki sermaye örgütleri de benzer biçimde piyasalaşma sürecinin bir an önce tamamlanmasını talep etmektedir.⁸ İşsizlik sorunu gerekçe gösterilerek emek piyasasının esnekleştirilmesi ve istihdamın üzerindeki yüklerin hafifletilmesi yönünde yoğunlaşan talepler hükümetin de önceliği olmuştur. Bu kapsamda getirilen düzenlemelerin sendikaların da büyük ölçüde destek verdiği AB üyelik sürecinin bir parçası olarak gösterilmesi, emekçilerin getirilen düzenlemelere karşı mücadelesini de önemli ölçüde etkilemiştir. Böylece emekçi kesimlerin çalışma standartları ve sosyal haklarını aşındıran pek çok uygulama ciddi bir tepkiyle karşılaşmadan yasalaştırılarak yaşama geçirilmiştir (Müftüoğlu, 2007: 152).

2001 krizine işçi sınıfını temsil kabiliyetinden önemli ölçüde yoksun giren Türkiye sendikal hareketi, krizin ardından gelen piyasalaştırma sürecine karşı koyamadığı gibi daha da etkisiz bir konuma gelmiştir. Türkiye'de de işçi sendikaları ve kamu emekçi sendikaları bu süreçte sermaye ve hükümetle uzlaşa içinde emekçi kesimlerin ekonomik ve sosyal haklarının aşındırılmasında önemli pay sahibi olmuştur. Bu da sendikalara yönelik güveni büyük ölçüde azaltmış ve sendikalar, emekçilerin haklarını koruyamayan, işlevsiz kurumlar haline gelmiştir (Müftüoğlu, 2007: 141).

Türkiye sendikal hareketinin içinde bulunduğu zafiyeti dünya sendikal hareketinin durumundan ayırmak mümkün değildir. Özellikle esnekleşen üretim sistemleri ve küreselleşmeyle birlikte emeğin artan uluslararası rekabeti; fordizmin stan-

6 SSGSS yasasının ayrıntılı bir incelemesi için bkz. SES (2009).

7 OECD, DB ve AB'nin emek piyasalarına yönelik esnekleştirme politikaları konusunda bkz. Müftüoğlu (2008).

8 Bu konuda son dönemde açıklanan görüşler için bkz. TÜSİAD (2009).

dart üretim ilişkileri ve ulusal emek piyasasına göre yapılanmış sendikaları hem üye sayısı bakımından zayıflatmış hem de etkisizleştirmiştir. Sendikaların zayıflaması işçiler arasındaki rekabeti körüklemiş ve işçiler arasında bölünme ve eşitsizliklerin artması işverenin güç kazanmasına neden olmuştur. Yine bu süreçte sendikal demokrasi, sendikaların mobilizasyon kapasitesi ve ideolojik olarak işverenden bağımsızlık gibi konularda da önemli sorunlar yaşanmıştır (Albo, 2009a: 124).

Sendikaların ulusal ve uluslararası düzeyde zayıflaması ve mücadele gücünü önemli ölçüde kaybetmesiyle birlikte piyasa ekonomisinin gereklerini içeren birçok uygulama sendikaların sermayeyle “uzlaşması” ve bu süreçleri meşrulaştırmasıyla sonuçlanmıştır. Küresel kapitalizm reformlarını sürdürürken ve emek süreçlerini uluslararası üretim ağları boyunca yeniden yapılandırırken, emekçiler küresel düzlemde yeni saldırılarla karşı karşıyadır. Emekçiler aleyhine gelişen küreselleşme sürecine karşı koyamayan sendikal yapılar neoliberal küreselleşme karşısında yeterince etkili olamamışlar ve sonrasında yaşanan krizlerde daha da zayıflamışlardır (Guille, 2009: 37). Sonuç olarak emekçilerin kazanılmış haklarına yönelik kayıplar dünyanın birçok ülkesinde daha da artmıştır.

2008 Krizi ve Türkiye’de Sınıflar Arası Mücadelenin Seyri

Türkiye ekonomisi 2001 krizinin ardından uygulanan YUP’lar sayesinde 2008 yılına kadar yüksek büyüme oranlarına ulaşmış ve kâr oranları yükselen sermaye, krizini ötelemiştir. Ancak emekçi kesimler ekonomideki büyümeden pay alamadığı gibi büyümeyi sağlayan politikalar, emekçilerin iş ve sosyal güvencelerini önemli ölçüde kaybetmelerine, reel ücretlerin gerilemesine ve işsizliğin, yoksulluğun daha da artmasına neden olmuştur. Sermayenin emekçilerin daha yoğun sömürüsü üzerinden birikimini arttırdığı bu süreçte 2008 yılının Eylül ayında resmen ilan edilen yeni bir kriz daha ortaya çıkmıştır. 2008 krizi, 1979’dan itibaren Türkiye’nin lokal düzeyde yaşadığı krizlerden farklı olarak kapitalist sistemin bütününe kapsamaktadır.

2008 yılının ortalarından itibaren birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede yaşanan üretim düşüşleriyle açığa çıkan kriz, ekonomilerin küçülmesini ve istihdamın daralmasıyla birlikte işsizlik artışlarını da beraberinde getirmiştir. Dünya Bankası’nın Ocak 2010’da yayınlanan verilerine göre ekonomik kriz nedeniyle 2009 yılında bir önceki yıla göre dünya hasılasının yüzde 2,2 oranında gerilediği tahmin edilmektedir. Ekonomisi küçülen ülkelerin başında kapitalizmin merkez ülkeleri olarak da kabul edilen ABD, Japonya ve Avrupa Birliği ülkeleri gelmektedir. Bu ülkelerin de üyesi olduğu OECD ülkeleri 2009 yılında ortalama yüzde 3,3 oranında küçülürken, azgelişmiş ülkelerde ve özellikle de Çin ve Hindistan’ın içinde yer aldığı Asya-Pasifik ülkelerinde ekonomiler önceki yıllara göre daha düşük düzeyde de olsa büyümelerini devam ettirmişlerdir. Türkiye, 2009 yılında yüzde 5,8 küçülerek, ekonomisi krizden en çok etkilenen ülkeler arasında yer almıştır (WB, 2010).

2008 kriziyle beraber ekonomide yaşanan küçülmenin en çarpıcı etkisi işsizlik

oranlarının hızla artması olmuştur. Öyle ki gelişmiş ekonomiler ve AB ülkelerinde, 2007 yılında son 25 yılın en düşük düzeyi olan yüzde 5,7’ye inmiş bulunan ortalama işsizlik oranı, 2009 Haziran ayında II. Dünya Savaşı sonrası dönemin en yüksek düzeyi olan yüzde 8,6’ye tırmanmış ve işsiz sayısında 15 milyonluk bir artış olmuştur (ILO, 2010: 38). ABD, krizle birlikte işsizlik oranı en çok artan ülkelerin başında gelmektedir. 2008 yılında yüzde 5,8 olan işsizlik oranı, 2009 yılında yüzde 10 düzeyine yükselmiştir. Japonya’da 2008 yılında yüzde 3,9 olan işsizlik 2009’da yüzde 5,6’ya yükselirken, Euro bölgesinde ise işsizlik yüzde 9,4 olmuştur.⁹ Türkiye’de de 2001’den beri yüzde 10 seviyelerinde olan işsizlik, 2008 kriziyle birlikte hızla artarak 2009’da yüzde 14’e yükselmiştir (TÜİK, 2009). Bu işsizlik oranıyla Türkiye dünyada işsizliği en yüksek ilk 5 ülke arasına girmiştir.

Dünyada ve Türkiye’de işçi sınıfı, karşı karşıya kaldığı bu yeni krize, ekonomik ve sosyal haklarını önemli ölçüde kaybetmiş olduğu ve sınıflar arasındaki güç dengesinin sermaye sınıfı lehine bozulduğu bir dönemde girmiştir. İşçi sınıfının krizin yeni bir “darbeye” dönüşmesini engelleme konusunda, örgütlülüğünün zayıf olması ve yıllardır yerleşen “uzlaş” yaklaşımı nedeniyle mücadele yetilerinin kaybedilmesi gibi önemli zaafı bulunmaktadır (Yücesan-Özdemir ve Özdemir, 2008: 130-135). Hâlihazırda ekonomik ve siyasi üstünlüğü elinde bulunduran sermaye sınıfı ise gerek doğrudan gerekse uluslararası kurumlar aracılığı ile siyasi iktidar üzerinde etkilidir. Ancak unutmamak gerekir ki sermayenin kendisini yeniden üretme koşullarının zora girdiği kriz dönemlerinde kapitalist sistem ideolojik olarak daha sorgulanır hale gelmekte ve sermaye, içine girdiği krizden kendisini kurtarmak için işçi sınıfı üzerindeki sömürü düzeyini daha da arttırmaya çabalamaktadır. Bu da kriz dönemlerinde sınıflar arasındaki çatışmanın daha net biçimde ortaya çıkmasına ve daha da keskinleşmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla işçi sınıfının kriz sürecinde göstereceği güç, kriz sonrası süreçte sistemin akıbetinin ne yönde olacağının da belirleyicisi haline gelmektedir. Eğer krizle beraber daha da netleşecek olan sömürü koşullarına karşı güçlü bir işçi sınıfı hareketi mevcutsa ve emekçi kesimlerin tepkisi ortak bir mücadeleye dönüştürülebiliyorsa, kriz kapitalizmi ideolojik olarak sarsar ve emekçilerin kazanımları artabilir. Ama işçi sınıfı hareketinin zayıf olduğu koşullarda yaşanan krizler, emekçilerin sahip oldukları hakları da ortadan kaldıracak ve sömürüyü derinleştirecek koşulları beraberinde getirecektir. Dolayısıyla 2008 kriziyle birlikte ortaya çıkan yeni süreçte sınıflar arası güç dengelerinin nasıl oluşacağını da yine sınıflar arasındaki mücadelenin seyri belirleyecektir.

Türkiye’de Krize Karşı Uygulanan Politikalar

Türkiye’nin kriz karşısında uyguladığı politikalar büyük ölçüde küresel düzeyde uygulanan politikalardan beslendiği için bu bölümde öncelikle dünya çapında

9 Bkz. *The Economist*, 19.11.2009. Bugünkü krizde ABD’de işten çıkarılan işçilerin sayısı 640.000’i bulmuştur. Buna karşılık Avrupa ülkelerinde 354.000, Asya-Pasifik ülkelerinde ise 244.000 kişinin işinden olduğu görülmektedir (Financial Times, 14 Ekim 2009).

krize karşı uygulanan politikalar üzerinde durulacak, daha sonra Türkiye'nin özgül koşullarında bu politikaların uygulamasının sonuçları ele alınacaktır.

OECD ve Avrupa Komisyonu tarafından, 2009 başında OECD'ye üye 29 ülke arasında yapılan bir araştırma, üye ülkelerin küresel ekonomik krize karşı uyguladığı toplam talebi artırmayı amaçlayan makroekonomik/sektörel reformları ve ciddi hasar gören sektörlerde istihdamı canlandırmaya yönelik tedbirleri ortaya çıkarmıştır. OECD ve Avrupa Komisyonu araştırması, devletlerin politik tepkilerinde ülke koşullarını dikkate alan fark ve çeşitlilikler olduğunu ortaya koymakla birlikte, uygulanan ihtiyari politikaların birkaç başlık altında toplanabilecek benzerlikler taşıdığını da göstermiştir. Buna göre çoğu ülkede politikalar, işini kaybedenlere yönelik gelir yardımı önlemleri ile iş arama yardımları, eğitim programları, kısa çalışmayı özendirici teşvikler, ücret dışı emek maliyetlerinde indirimler, iş sübvansiyonları ve kamu sektörü iş yaratma programları gibi aktif işgücü piyasası politikaları üzerinde yoğunlaşmıştır (OECD-EU, 2009).

Tüm ülkeler emek talebinin sürdürülmesine doğrudan etki edecek iş teşviklerini genişletme ya da kamu sektörü iş yaratma programlarıyla işveren sosyal katkılarını azaltarak, kısa çalışma planları oluşturarak ya da mevcut programların kapsamını genişleterek veya bu üçünün bir birleşimini uygulayarak bir ya da daha fazla değişikliği uygulamaya koymuşlardır. İşsizlerin iş bulma olanağını artırmayı hedefleyen politikaların çoğunlukla odaklandığı noktalar ise kamu istihdam hizmet kapasitelerinin artırılması, iş arama yardımları ve eğitim programları olmuştur. Ayrıca vergi sistemi üzerinden düşük ücretlilere gelir desteği sağlayan uygulamalar da mevcuttur. OECD ülkelerinin neredeyse yarıya yakını işini kaybedenlere ödenen gelirleri, işsizlik yardım miktarlarını yükseltmek veya daha önce bu kapsam dışında kalanları da uygulamaya dahil etmek yoluyla artırmışlardır (OECD, 2009a). Bazı ülkelerde işini kaybedenlere sosyal yardımlar, eğitim harçlığı, barınma desteği veya sağlık sigortası şeklinde destekler sağlanmıştır.

IMF öngörülerine göre (2009), dünya çapında hükümetler, ekonomilerde belirli bir toparlanma sağlayıncaya kadar destekleyici makro ekonomik politikalarla piyasaya müdahale etmeye devam edeceklerdir. Gelişmiş ülkelerde krizle mücadele etme yöntemleri arasında finansal şirketlerin yeniden yapılandırılmasının yanı sıra, yatırımı ve verimliliği teşvik etmeyi amaçlayan uygun kredi olanakları sunulması ve işgücünün sektörler arası bir gözden geçirmeyle yeniden yapılandırılması sayılabilir.

Türkiye'de hükümet krize yönelik olarak küresel düzeyde belirlenen politikalar doğrultusunda hareket etmiştir. Özellikle Kasım 2008'de Washington'da ve Nisan 2009'da Londra'da gerçekleştirilen G20 Zirvelerinde alınan kararlar diğer kapitalist ülkeler gibi Türkiye'de de hükümetin kriz politikalarına yön vermiştir. Bu kararlarla bazı kesimlerin beklediği gibi serbest piyasa paradigmasından bir dönüş olmadığı gibi, tam tersine piyasa ekonomisinin daha da katı biçimde uygulanma-

sına geçilmiştir. Ancak krizle birlikte işsizliğin hemen tüm ülkelerde toplumsal bir sorun haline gelmesi ve işsizlik sorununun çözümüne yönelik beklentilerin artması nedeniyle piyasa ekonomisinin gereği olarak uygulanan politikalar “işsizlik sorununu çözme” söylemi üzerinden gündeme getirilmiştir. Kriz öncesi dönemde de işsizliğin önemli bir sorun olduğu Türkiye’de hazırlanan krize karşı önlem paketlerinde de istihdam vurgusu ön planda olmuştur. Dolayısıyla hükümetin krize karşı getirdiği düzenlemeler sendikaların talepleriyle de önemli ölçüde örtüşmüştür.¹⁰

Hükümetin kriz politikaları istihdam, vergi, kredi ve yatırım destekleriyle sermayeye teşvik uygulamaları biçiminde olmuştur. Vergi destekleri yoluyla sermayeye verilen teşvikler; vergi muafiyeti, varlık barışı, borç erteleme ve taksitlendirmeler biçiminde olmuştur. Bunun dışında iç piyasanın canlandırılması için tüketim üzerinden alınan dolaylı vergilerde de sınırlı bir süre indirimine gidilmiştir. Krize karşı önlemler içerisinde getirilen yeni teşvik sistemi; büyük proje yatırımları, bölgesel ve sektörel teşvik sistemi ile genel teşvik sistemi olarak üç gruptan oluşmuştur. Yeni teşvik sistemiyle getirilen desteklerin bazıları şunlardır: Kurumlar ve gelir vergisi indirimi, sosyal güvenlik primi işveren hissesinin Hazine tarafından karşılanması, faiz desteği, atırım yeri tahsis, KDV istisnası ve gümrük vergisi muafiyeti.

Hükümetin istihdama destek olarak da adlandırdığı krize karşı önlem olarak getirilen düzenlemelerin ilki 18.02.2009 tarih ve 5838 sayılı kanundur. Bu kanunla getirilen düzenlemelerden bazıları şunlardır:

- Kısmi çalışma ödeneğinin süresi 3 aydan 6 aya çıkartılmış ve ödeneğin miktarı günlük asgari ücretin yüzde 40’ından yüzde 60’ına yükseltilmiştir.
- Mayıs 2008’de çıkartılan ve “İstihdam Paketi” olarak bilinen 5763 sayılı yasa ile genç ve kadın istihdam eden işverenlere getirilen teşviklerin kapsamı genişletilmiş ve teşviklerden yararlanma süresi uzatılmıştır.
- 5510 sayılı SSGSS Kanununda yapılan değişiklikle kısmi zamanlı çalıştırılan öğrencilerin sigorta kapsamı iş kazası ve meslek hastalığı ile sınırlandırılmıştır.¹¹

İstihdam hedefinin öne çıkartıldığı diğer bir yasal düzenleme ise “Türkiye İş Kurumu İşgücü Uyum Hizmetleri Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik”tir.¹² “Teşvik ve İstihdam Paketi” olarak da bilinen bu yönetmelik değişikliği ile şu düzenlemeler getirilmiştir:

- Toplum yararına işler için oluşturulan çalışma programlarına aktarılan kaynak artırılacaktır. Okul, hastane vb. sağlık kurumlarındaki bakım ve onarım işleri, ağaçlandırma ve erozyon kontrolü, çevre düzenlemesi ve arazi ıslahı, park ve bahçe düzenlemesi konularındaki kısa süreli istihdam amaçlı

10 Hükümetin 2008 krizine karşı uygulamaları için bkz. T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı (2009).

11 Resmi Gazete, Tarih/Sayı: 28.02.2009/27155.

12 Resmi Gazete, Tarih/Sayı:19.06.2009/27263.

programlar genişletilecektir. Program kapsamında 120 bin işsize doğrudan istihdam olanağı sağlanacaktır.

- İŞKUR'un mesleki eğitim faaliyetleri genişletilecektir. Vasıflı işgücü ihtiyacı karşılanması ve işgücünün mesleki becerilerinin geliştirilmesi için verilecek eğitim kurslarına katılanlara günlük 15 TL ödeme yapılacaktır. İŞKUR tarafından KOSGEB ile beraber yürütülecek program kapsamında 200 bin işsize eğitim sağlanacaktır.
- Kişilere girişimcilik ve eğitim danışmanlığı verilecektir. İşsizlere girişimcilik konusunda eğitim verilecektir. Bireylere firma kurma ve işletme aşamasında danışmanlık hizmeti verilecektir. Eğitim sonucunda, KOSGEB kriterleri çerçevesinde sunulacak projelere KOSGEB tarafından 4000 TL tutarında hibe verilecektir. Program kapsamında 10 bin kişiye girişimcilik eğitimi verilecektir.
- İşbaşı eğitimleri çerçevesinde mesleki stajlar desteklenecek, bu uygulamadan meslek lisesi, dengi ve üstü eğitim kurumu mezunları yararlandırılacaktır. İş tecrübesi olmayan gençlere deneyim kazandırılacak ve iş bulma olanakları artırılacaktır. Stajyerlere 6 aya kadar İŞKUR tarafından günlük 15 TL ödeme yapılacaktır. Program kapsamında 100 bin genç, stajyer olarak istihdam edilecektir.¹³

Krize karşı önlem olarak getirilen bir başka düzenleme de 11.08.2009 tarihinde çıkartılan "İşsizlik Sigortası Kanunu ile Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"dur.¹⁴ Bu kanunla yeni istihdam yaratmak kaydıyla işverenlerin sigorta primlerinin belirli süre için İşsizlik Sigortası Fonundan karşılanması öngörülmüştür. Ayrıca devlet tarafından teşvik edilen yatırımlarda gerçekleştirilecek istihdam için sigorta primlerinde işveren hissesinin tamamına kadarının Hazine tarafından karşılanabileceği hükmü getirilmiştir.

Krize karşı istihdamı destekleme yönelimli düzenlemeleri OECD, DB ve AB gibi uluslararası kurumlarla işveren örgütlerinin kriz öncesinde de savundukları istihdam politikalarının uygulamaya konması olarak değerlendirmek mümkündür. Aşağıda ayrıntılı olarak bahsedileceği üzere sendikaların birçoğunun da istihdamın korunması amacıyla sermayenin teşvik edilmesini çözüm olarak gördükleri düşünüldüğünde, hükümetin bu düzenlemelerinin sendikaların taleplerine de karşılık geldiği söylenebilir. Söz konusu düzenlemelerle işverenlerin üzerindeki istihdam maliyeti, Hazine ve İşsizlik Sigortası Fonu'na aktararak toplumsallaştırılmaktadır. Bunun yanı sıra ücretin ve sosyal güvencenin son derece düşük olduğu geçici ve stajyer statüsünde istihdam yaygınlaştırılarak emek piyasası esnekleştirilmektedir. Bu uygulamalar halen kadrolu ve güvenceli olarak çalışmakta olan kesimlerin koşullarını da tehdit eder niteliktedir.

¹³ Resmi Gazete, Tarih/Sayı:19.06.2009/27263.

¹⁴ Resmi Gazete, Tarih/Sayı: 11.08.2009/27316.

Krize Karşı Tepkiler

Türkiye’de Sermaye Kesiminin 2008 Krizine Yönelik Tepkileri

Türkiye’de sermaye kesiminin 2008 krizine tepkisi diğer krizlerde de olduğu gibi üretimden çekilme veya üretimi başka ülkelere kaydırma gibi tehditler yoluyla krizden kaynaklanacak yükü üzerinden atıp krizi fırsata dönüştürmeye yönelik olmuştur. TİSK tarafından 3 Kasım 2008 tarihinde Hükümet-İşveren-İşçi zirvesine sunmak üzere hazırlanmış olan “Küresel Krize Karşı Alınması Gereken Tedbirler” başlıklı bildiride getirilen önerilerin muhatabı doğrudan devlettir. Devlete yöneltilen taleplerin temel dayanağı rekabet gücünün ve istihdamın korunmasıdır. Bu bağlamda, krizin küresel düzeyde seyrini izlenmek ve gerekli tedbirler alınmak üzere Ekonomik ve Sosyal Konsey bünyesinde Küresel Ekonomiyi İzleme Komitesi oluşturulması, mevcut işyerlerinin korunması ve yeni işyerlerinin açılması için gerekli güvence ve yatırım ortamı sağlanması, yatırımların teşviki için vergi muafiyetleri getirilmesi, Çin ve Hindistan gibi ülkelerle rekabet eden sektörler için korumacılık yöntemleri belirlenmesi, istihdamı korumak üzere işten çıkartmaları engellemek için İşsizlik Sigortası Fonundan sermayeye kaynak aktarılması, esnek çalışma ve özel istihdam bürolarını da içeren düzenlemeler yapılması, işverenin üzerindeki kıdem tazminatı, sosyal güvenlik primi gibi maliyetlerin kaldırılması talep edilmiştir (TİSK, 2008).

TİSK’in krize karşı önerilerini içeren bu bildiride yer alan talepler, özü itibarıyla Türkiye’de 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte uygulamaya konulan ve 30 yıldır uygulamada bulunan arz yönlü ekonomi politikaların devamını içermektedir. 2008 krizi öncesinde de sermaye tarafından sürekli olarak gündeme getirilen bu talepler, özellikle AKP’nin iktidara geldiği 2002 yılı sonrasında etkili biçimde uygulanmış, ancak sermaye kesimleri yeterince tatmin edilememiştir. Kriz, sermaye kesimlerinin yetersiz bulduğu arz yönlü düzenlemeleri daha yüksek bir tonla talep etmelerine fırsat yaratmıştır. Özellikle emek piyasasının esnekleştirilmesine yönelik talepleri karşılamak üzere birçok düzenleme yapılmış, esnekliğin sınırsız biçimde uygulandığı enformel sektörün toplam ekonomi içindeki yüzde 60’ları bulan payını azaltacak herhangi bir irade gösterilmemiştir.¹⁵ Öte yandan kısmi süreli hizmet sözleşmelerinde artış olmuş, taşeronlaştırma, stajyer çalıştırma, kısmi süreli ve çağrı üzerine çalışma gibi esnek ve güvencesiz istihdam biçimleri yaygınlık kazanmıştır.

TİSK bildirisinde özellikle vurgulanan istihdam üzerindeki işveren yükünün fazla olduğu yönündeki talepleri karşılamak üzere krizden hemen önce Mayıs 2008’de “İstihdam Paketi” olarak bilinen “İş Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun” çıkartılmıştır.¹⁶ Bu kanuna göre işverenlerin ödedikleri SGK primi 5 puan düşürülmüş; işverenin kreş ve emzirme odası yü-

15 TÜİK (2009a), Hanehalkı İşgücü Anket Sonuçlarına göre istihdamın yüzde 45,5’i sigortasız, kayıt dışı olarak çalıştırılmaktadır. Yine aynı anket sonuçlarına göre istihdamın yüzde 60,3’ü enformel sektör olarak tanımlanan ve esnekliğin sınırsız biçimde uygulandığı 1-9 işçi çalıştıran işyerlerinde çalışmaktadır.

16 Resmi Gazete, Tarih/Sayı: 26.05 2008/26887.

kümlülüğü ile işyeri sağlık, güvenlik birimi ve işyeri hekimi çalıştırma yükümlülüğü kaldırılmış; sakat çalıştırma yükümlülüğü yarı yarıya azaltılırken eski hükümlü ve terör mağduru çalıştırma yükümlülüğü tamamen kaldırılmıştır. Yasa sadece işveren yükümlülüklerini kaldırılmakla kalmamış, çalıştırılan sakatların SGK primlerinin Hazine tarafından, 18- 29 yaş arasındaki gençler ve kadınların SGK primlerinin ise 5 yıl boyunca İşsizlik Sigortası Fonundan karşılanması hükmünü getirmiştir. Ayrıca bu yasayla İşsizlik Sigortası Fonunun GAP bölgesinde yatırım yapacak işverenlere aktarılması sağlanmıştır.

Sermaye kesimi, bir taraftan krize karşı “tedbir önerileri” adı altında devlet üzerinden kamu kaynaklarının kendisine daha fazla aktarılmasına ve emek üzerinden elde ettiği artı değeri daha da arttıracak koşulların kural haline getirilmesine çalışırken, diğer taraftan da krizle beraber talebin ve bununla birlikte üretim kapasitesinin azalmaya başlamasını gerekçe göstererek süratle işçi çıkartma yoluna gitmiştir. İşçi çıkartmaktan dolayı işverenlerin sorumlu tutulmadığı kriz koşullarında işçi çıkartmaların iki temel amacı vardır. Birincisi özellikle işverenlerin “katı” olarak tanımladığı güvenceli, örgütlü çalışanların tasfiye edilerek bunların yerine daha az maliyetli ve esnek koşullarda çalışan güvencesiz ve örgütsüz işçileri istihdam etmektir. İşten çıkartmaların diğer bir nedeni ise daha az sayıda işçiyi daha yoğun çalıştırarak üretim yapmak ya da hizmet sunmaktır. Böylece krizle birlikte azalması beklenen kârların, maliyeti düşen emek üzerine aktarılması mümkün olmaktadır. Öte yandan işten çıkartmalar sermaye tarafından tehdit aracı olarak da kullanılmaktadır. Bu tehdit hem işçilere hem de toplumsal muhalefete yöneliktir. İşsizlik tehdidi altındaki işçiler, işverenin daha uzun süre, daha düşük ücretle, daha sağlıksız koşullarda ve güvencesiz çalıştırmasını kabullenmek zorunda bırakılmaktadır. Yine işsizlik tehdidi ve işsizliği önleme adı altında piyasa ekonomisine uyumlaşmayı sağlayacak, özellikle de esnekleşme ve emek maliyetlerinden kurtulmaya yönelik talepleri toplumsal tepkiye maruz kalmadan uygulamaya koyabilmenin hesabı yapılmaktadır.

Kriz karşısında Türkiye’de sermayenin benimsemiş olduğu yaklaşımlar diğer birçok ülke için de geçerlidir. Albo’nun (2009b) vurguladığı üzere diğer ülkelerde de kriz gerekçe gösterilerek çok sayıda işçi işten çıkartılmış, artan işsizlik baskısı kullanılarak esnek çalışma ve düşük ücret politikaları yaygınlaşmıştır. Örneğin Kuzey Amerika’da şirketler emek süreçlerini uluslararası üretim ağları boyunca yeniden düzenleyerek üretimi ücretlerin düşük, sendikal bağların zayıf olduğu yerlere taşımışlardır (Albo, 2009b, 1). Ayrıca bilgi ve üretim teknolojilerindeki dönüşüm de iş süreçlerinin hızlandırılmasında gerekli desteği sağlamıştır. İşverenler standart çalışma uygulamalarından vazgeçip esnek çalışmaya, geçici iş programlarına başvurmaya başlamışlardır. Hemen tüm ülkelerde emek maliyetlerini düşürmek üzere başvurulmuş bir başka yol da toplumsal eşitsizliklerden yararlanılarak kadın-

lar, çocuklar, azınlıklar ve göçmenler¹⁷ gibi toplum içindeki güçsüz kesimlerin ucuz işgücü olarak kullanılmasıdır. Sermayenin hegemonyasını dünyaya yayma biçimi, özellikle çocuklarını bırakacak yeri olmadığı ya da ev dışında çalışmasına izin verilmediği için yok pahasına iş yapmaya hazır kadınların evlerinin içine kadar uzanmaktadır. Fabrikalarda dokunan kumaşlar, küçük atölyelerde dikilerek, evlere taşınmakta; çiçekler, boncuklarla süslenerek dünyanın diğer bir ucuna satılmaktadır (Özar, 2010).

ILO İstihdam Politikaları Bölümünün hazırladığı *Küresel Ekonomik Krizin Emek Piyasalarına İşletme Düzeyinde Etkisi: Hızlı bir Değerlendirme Yöntemi* raporunda işletmelerin ücretleri düşürmek için izledikleri yöntemler şu şekilde belirlenmiştir:¹⁸

Tablo 1. Aralık 2008- Mayıs 2009 döneminde işletmelerin ücretleri düşürmek için kullandıkları temel yöntemler

İşten Çıkarma Bildirimleri	Ücret Ayarlaması Bildirimleri	Çalışma Koşullarının Düzenlenmesi Bildirimleri
İşten Çıkarmalar (yönetimin yaptığı planlama doğrultusunda) ve toplam kişi sayısındaki payı	Ücret dondurma/azaltma	Emeklilik payındaki azalmalar
İşten çıkarma (sözleşme yenilememe)	Zorunlu tatil (ücretsiz ayrılış)	Doğum nedeniyle ayrılma
Bedelli ayrılma önerisi	Yılsonu ödeneklerin azaltılması	Tazminatlarda indirim
Erken emeklilik	Çalışma sürelerinin azaltılması	Sağlık harcamalarının azaltılması
	Geçici işsizlik	

Aralık 2008'in ortasından Mayıs 2009 sonlarına kadar bölgelere göre işten çıkarma oranlarına bakıldığında ise Avrupa'da bildirilen işten çıkarma oranı yüzde 27 iken, Kuzey Amerika'da yüzde 49, Asya Pasifik bölgesinde yüzde 19 olmuş, bu oranları yüzde 4 ile Afrika ve yüzde 0,5 ile Latin Amerika ve Karayipler izlemiştir.

17 Almanya Federal Çalışma Ajansı BA'ya göre kriz nedeniyle işini kaybedenlerin başında göçmenler gelmektedir. Aralık 2008'de 480 699 göçmen emekçi işsiz görünürken bu rakam Mart 2009'da 534 227'ye çıkmış, yani yüzde 11,13 artmıştır. Ayrıca oturma sorunu olanların işsizlik dairelerine başvurmamayı "tercih" ettiklerine ve özellikle kayıt dışı çalışan ve sürekli işsiz kalanların da istatistiklere yansımadağı göz önüne alınırsa bu rakamların gerçekte daha yüksek olabileceği belirtilmektedir. Bkz. *Evrensel*, 1 Nisan 2009.

18 Bu çalışma, işletmelerin işten çıkarma, ücret ya da çalışma koşullarındaki düzenlemelerine dair medya raporlarının analiz edilmesiyle oluşturulmuştur. Burada işletme düzeyindeki veriler ILO Kütüphanesi tarafından oluşturulan Canlı Finansal Kriz Haberlerinden (FCNA) derlenmiştir. FCNA, önde gelen gazetelerin krizin istihdamla ilgili boyutlarına dair haberlerini derleyerek haftada iki sayı yayınlamaktadır. 25 Mayıs 2009'a kadarki 41 sayının derlemesinden oluşan makaleler incelenmiş ve işten çıkarmalarla, şirket ve hükümetlerce maliyet azaltmak için başvuru olan diğer yöntemler iki ayrı veri setinde toplanmıştır. Veriler 339 şirket ele alınarak hesaplanmıştır (İslam ve Shamchiyeva, 2009).

Türkiye’de Sendikaların 2008 Krizine Yönelik Tepkileri

İşçi ve kamu emekçi sendikaları kriz karşısında kimi zaman tekil tavır ortaya koyarken kimi zaman da birkaç konfederasyon birlikte çözüm önerileri getirmiş ya da ortak eylemliliklerde bulunmuşlardır. Türkiye’de bazı konfederasyonların krize karşı sermaye örgütleri ile birlikte hareket ettiği dahi olmuştur. Krizin telaffuz edilmeye başladığı 2008 Eylül ayı üzerinden geçen yaklaşık bir buçuk yılda krize yönelik algıları ve tepkileri farklılaşan sendikalar da olmuştur. DİSK ve KESK kriz karşısında en fazla birlikte hareket eden sendikalar olmuştur. 28 Ekim 2008’de DİSK ve KESK; TTB, TMMOB, Çiftçi-Sen’le birlikte yapmış oldukları “Krizden Çıkış İçin, Sosyal Dayanışma ve Demokratikleşme” başlıklı bildiride çözüm önerilerini, “üretimi ve istihdamı teşvik eden, iş güvencesini etkinleştiren, gelir dağılımında adaletsizliği ortadan kaldıran ve emeği koruyan önlemlere öncelik verilmelidir” biçiminde ortaya koymuştur. Ayrıca bu bildiride “krize karşı toplumun geniş kesimlerini kucaklayan acil eylem planlarının oluşturulacağı” da ifade edilmiştir (DİSK, 2008a).

Bu ortak bildirinin ardından DİSK, “Krizle Karşı Sosyal Dayanışma Programı” adıyla bir bildiri daha yayınlamıştır. DİSK bu bildirinin “Makro Politikalar” başlığı altında kamuya emredici, özel sektöre ise yol gösterici bir planlama önermiştir. Ayrıca, Gümrük Birliği’nin askıya alınarak yerli üretim ve istihdamın desteklenmesi, iç yatırımın özendirilmesi, vergi reformu ve iç borçların yeniden yapılandırılması gibi önerilere yer vermiştir. Bildirinin “Sosyal Önlemler” başlığı altında ise bütçeden hane halkına, tarıma ve küçük işletmelere daha çok ödenek ayrılması, yoksullara doğrudan gelir desteği verilmesi, bütçeden eğitim ve sağlığa ayrılan payın artırılması gerektiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra istihdamı koruma ve artırma politikalarının geliştirilmesi, hane halkının borç ödemelerine kolaylık getirilmesi ve servet vergisi ile ücretlilerden alınan verginin düşülmesi gibi öneriler de bu bildiri içerisinde yer almıştır (DİSK, 2008b).

DİSK’e bağlı Birleşik Metal İş Sendikası, DİSK’ten ayrı olarak 3 Kasım 2008 tarihinde “Talep ve Mücadele Programı” adı altında bir bildiri yayınlamıştır. Krizin kapitalist sistemden kaynaklandığı ve dolayısıyla sermayenin krizi olduğu vurgulanarak, krizin faturasının emekçilere ödettilirilmemesi gerektiği savunulmuştur. İstihdamın korunması için çalışma sürelerinin kısaltılması, mevcut haklar korunarak işten çıkartmaların yasaklanması, esnek çalışma biçimlerinin yasaklanması, bütçeden ve İşsizlik Sigortası Fonu’ndan sermayeye kaynak aktarılmasına son verilmesi, kredi kartı borç faizlerinin iptal edilmesi, dolaylı vergilerin kaldırılması gibi talepler de dile getirilmiştir. Bu bildirinin kriz sürecindeki diğer bildirilerden en önemli farkı bu taleplerin yerine getirilmesi için tüm emekten yana örgütleri ve örgütsüz toplum kesimlerine mücadele çağrısı yapmasıdır (Birleşik Metal-İş, 2008).

Türkiye’nin en çok üyeye sahip işçi konfederasyonu Türk İş’in, Kasım 2008’de yayınladığı ve daha sonra Şubat 2009’da Ekonomik ve Sosyal Konseye de sunduğu

“Ekonomik Krize Karşı Önlemler” Raporunda istihdamı korumak ön plana çıkarılmıştır. Bu bağlamda krizden çıkış için devletin, istihdamın korunması şartına bağlı olarak sermaye kesimini teşviklerle desteklemesi gerektiği savunulmaktadır. Ayrıca raporda özel sektörün sosyal sorumluluk içinde davranarak krizi işten çıkartmaların fırsatı olarak değerlendirmemesi istenmektedir. Öte yandan krizden çıkabilmek için sosyal devletin güçlendirilmesi ve emekçi kesimin satın alma gücünün arttırılması önerilmektedir (TÜRK-İŞ, 2008).

Hak İş Konfederasyonu, 29 Kasım 2008 tarihli “Küresel Krizin Ülkemize Olası Etkilerini Azaltmak İçin Alınması Gereken Önlemler” başlıklı raporda krizin işçisiyle işvereniyle elbirliği içinde aşılabileceğini savunmuştur. Hak İş raporunda işverenlere işçi çıkartmadan önce işçileri izne çıkartması, yarı ücret ödemesi ve kısmi çalışma ödeneği alması çağırısı yapılmaktadır. Hükümete öneriler kısmında ise piyasalara ve kamuoyuna güven vermek gerektiği belirtilmekte, sermayenin istihdam ve ihracat koşuluyla desteklenmesi istenmektedir. Ayrıca, yabancı sermayenin Türkiye’ye çekilmesi, kamu finansmanı için 2B arazilerinin satışı ve varlık barışının sağlanması gibi öneriler de bulunulmuştur. İşçi, memur ve emekli ücretleri ile asgari ücretlerde de iç piyasayı canlandırmak amacıyla iyileştirilmelerin yapılmasına ilişkin öneriler raporda yer almıştır (HAK-İŞ, 2008).

Türkiye Kamu-Sen, krizin başında en ilginç önerileri getiren sendikadır. 16 Ekim 2008 tarihli “Ekonomik Krize Karşı Kişisel Önlemler Paketi” başlıklı bildiri- de, borçlanarak ev ve araba alınmaması, yastık altındaki birikimlerin bozdurulmaması, kredi kartı kullanılmaması, zorunlu olmadıkça dayanıklı tüketim malzemesi satın alınmaması, marketten alışveriş yapılmaması, yemeklerin düdüklü tencerede pişirilmesi gibi kişisel tasarrufa yönelik önerilerde bulunulmuştur (Türk Kamu-Sen, 2008a). 30 Ekim 2008 tarihinde yayınlanan “Ekonomik Buhran Kapımızda” başlıklı bildiri- de ise Türk Kamu-Sen, hükümete ve sermaye kesimine krizden çıkış için önerilerde bulunmuştur. Hükümete yönelik öneriler piyasada durgunluğun önlenmesi için dar ve sabit gelirli-lerin ücretlerinin arttırılması, devletin ekonomideki rolünün arttırılması, yerli malı tüketilmesi ile Ekonomik ve Sosyal Konsey aracılığıyla toplumsal konsensüsün sağlanmasıdır. Sermaye kesimine yönelik öneriler ise vergi ve sosyal güvenlik primlerinin zamanında ödenmesi, maksimum kâr minimum maliyet anlayışından vazgeçilmesi, yolsuzluk yapılmaması ve Türkiye’de yatırım yapılması gibi başlıklar altında toplanmaktadır (Türkiye Kamu-Sen, 2008b). Türkiye Kamu-Sen’in bu raporunda diğer sendikaların önerilerinden farklı olarak “ulusal kalkıncı” bir yaklaşımla “iç pazara dönük üretimi artırma ve iç pazardaki tüketimi teşvik etme” düşüncesi göze çarpmaktadır (Balta, 2009: 84).

Krizinin hemen ardından toplu işçi çıkartmaların özellikle güvenceli ve sendikalı çalışanlar üzerinde yoğunlaşması, krize karşı işçi sendikalarının tepkisinin de istihdamın korunması üzerine odaklanmasına neden olmuştur. Sendikalar krizin hemen başında yaptıkları açıklamalarda istihdamın korunmasına yönelik taleple-

rini doğrudan devlete yöneltmişlerdir. Ancak, Birleşik Metal İş Sendikası ve kısmen de DİSK-KESK ortak bildirisi dışında konfederasyonların krize karşı vermiş oldukları ilk tepkilerden, krizin kapitalist sistemden kaynaklanmış olduğu düşüncesinden öte, daha çok küresel düzeyde “kazara” ortaya çıkmış “doğal” bir durum olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Hal böyle olunca da sermayenin teşvik edilmesi ve emek maliyetinin bir kısmını devletin üstlenmesi gibi birçok konuda sermaye kesimi ile sendikaların talepleri örtüşmüştür.

Sendikaların krizle birlikte ortaya çıkan koşullara karşı merkezi düzeyde gerçekleştirdiği ilk eylem, DİSK ve KESK’in çağrıcısı olduğu TMMOB ve TTB’nin desteklediği, “Krize, İşsizliğe, Yoksulluğa ve Zamlara Karşı” 29 Kasım 2008 tarihinde Ankara’da gerçekleştirilen mitingdir. Bunun ardından 1 Aralık 2008 Gebze, 24 Ocak 2009 Adana, 25 Ocak 2009 Lüleburgaz, 15 Şubat 2009 İstanbul ve 5 Mart 2009 İzmir mitingleri krize karşı yerel düzeyde yapılan mitinglerin başlıcalarıdır. Bunlar içinde katılımın en yüksek olduğu miting 15 Şubat İstanbul mitingidir. Bu krizden en fazla etkilenen Marmara Bölgesindeki şubelerin katılımıyla gerçekleştirilen mitingde DİSK ve KESK’in yanı sıra Türk İş de düzenleyici olarak yer almıştır. Yerel düzeyde gerçekleştirilen diğer eylemlerin birçoğuna da bu üç konfederasyonun yanı sıra Hak-İş, Türkiye Kamu-Sen ve Memur-Sen üyeleri de katılmışlardır.

Sendikaların doğrudan krizde izlenecek politikalar üzerinde etkili olabilmek ve taleplerini dillendirmek üzere düzenledikleri eylemlerin yanı sıra krizin ortaya çıkarttığı sonuçlara karşı da birçok eylem ve direniş gerçekleştirilmiştir. Kriz sonrasındaki süreçte gerçekleşen eylemlerden önemli bir kısmı çalışma yaşamındaki sorunlara ilişkindir. Bu eylemlerin gerekçelerini toplu işten çıkartmalar, esnek ve güvencesiz çalışmaya zorlama, ücret ödememe, sendikalaşma ve toplu pazarlık hakkını engelleme olarak sıralamak mümkündür. Sendikalı olmayan emekçiler de benzer gerekçelerle önceden planlanmamış, kendiliğinden gelişen bir takım eylemlerde bulunmuştur. Örgütsüz kesimin eylemlerinde iş kazaları ve ücretlerin ödenmemesi başta gelen gerekçelerdir.

Sendikalar tarafından gerçekleştirilen eylemler içerisinde en etkili olanı KESK ve Türk Kamu Sen tarafından 25 Kasım 2009 tarihinde gerçekleştirilen bir günlük iş bırakma eylemidir. Kamu emekçilerinin grevli toplu pazarlık talebiyle gerçekleştirdikleri eyleme katılım oldukça yüksek olmuştur. Bu eylemden kısa bir süre sonra işyerleri kapanan TEKEK işçileri iş güvencelerini ortadan kaldıran, ücretlerini yarıya yakın düşüren 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nun 4/C maddesine göre istihdam edilmelerine karşı çıkmak amacıyla Ankara’da bir eylem başlatmıştır. Türkiye işçi sınıfı tarihinin en önemli eylemlerinden biri haline dönüşen TEKEK eylemi hükümetin sert tutumu ve tehditlerine rağmen gerçekleştirilmiş ve 78 gün sürmüştür. Diğer sendikalar ve emekçi kesimler tarafından da desteklenen ve TEKEK Direnişi olarak adlandırılan bu eylemde, henüz işçilerin talepleri yerine

getirilmiş olmasa da, halen 4/C statüsünde çalışan yaklaşık 20 bin işçinin ücret ve özlük hakları görece düzeltilmiştir. Ayrıca hükümetin uzun bir süredir getirmeye çalıştığı kıdem tazminatı ve özel istihdam bürolarına ilişkin düzenlemeler, TEKEl Direnişiyile birlikte hareketlenen işçi sınıfı mücadelelerinin de etkisiyle gündeme getirilememiştir. TEKEl işçilerinin Ankara’da süren direnişleri bitmişse de mücadeleleri hala devam etmektedir. Bu konuda Türk İş, DİSK, KESK ve Türkiye Kamu Sen, 22 Şubat 2010 tarihinde TEKEl işçilerinin talepleriyle birlikte iş güvencesinden, kıdem tazminatı hakkına, ücretlerin iyileştirilmesinden özel istihdam bürolarına ilişkin düzenlemenin gündemden çıkartılmasına, esnek çalışmanın engellenmesine ve çalışma yasalarının ILO ve AB normlarına uyumlaştırılmasına kadar pek çok konuda talepleri içeren bir bildiri yayınlamıştır (DİSK, 2010). Bildiride bir taraftan zaten hükümetin AB normlarının gereği olarak uygulamaya çalıştığı esnek çalışma, kıdem tazminatının kaldırılmak istenmesi ve özel istihdam bürolarının yasallaştırılmasına karşı çıkılarken, diğer taraftan çalışma yasalarının AB normlarına uyumlaştırılmasının talep etmek gibi bir çelişki içine düşülmüştür. Bildiride yer alan ve bizim içerik itibarıyla çelişkili bulduğumuz talepler yerine getirilmediği takdirde dört konfederasyon 26 Mayıs 2010 tarihinde genel greve gitme kararı almıştır.

Krizle birlikte çalışma yaşamında ortaya çıkan ya da daha derinleşen sorunlara ilişkin eylemlilikler yanında eğitim, sağlık, barınma ve ulaşım hakkına ilişkin olarak da birçok eylem gerçekleşmiştir. Sendikalar, sağlık hakkına ilişkin eylemlerde sağlık iş kolundaki sendikalar vasıtasıyla yer alırken, üniversite öğrencilerinin harçlara ilişkin eylemlerine, özellikle kentsel dönüşümden kaynaklanan barınma hakkı eylemleri ve kent içi ulaşım ücretlerine ilişkin eylemlere katılmamışlardır.

Krizle karşı önlem paketleri ve eylemler dışında Türk-İş, Hak-İş ve Türk Kamu-Sen, işveren örgütleri TİSK, TESK ve TOBB’la birlikte tüketimi arttırarak kriz aşma düşüncesiyle hazırlanmış olan “Kriz Varsa Çare de Var” kampanyasını düzenlemişlerdir. “Eve Kapanma Pazara Çık” sloganıyla düzenlenen kampanyada temel hedef çoğunluğunu ücretli kesimin oluşturduğu orta gelir düzeyindeki kesimi tüketime yönlendirmektir.¹⁹ İşten çıkartmaların ve işsizlik tehdidinin en üst düzeyde olduğu, ücretlerin reel olarak azaldığı bir dönemde işçi sınıfını temsil eden sendikaların sermaye ile işbirliği içinde tüketim öneren bir kampanyada yer alması son derece ironiktir. Aynı derecede ironik bir başka girişim ise DİSK Tekstil İşçileri Sendikası’ndan gelmiştir. Sendikanın gazetelere vermiş olduğu ilanda ve sendika başkanı Rıdvan Budak’ın gazetelere vermiş olduğu beyanlarda, TÜSİAD ve sermaye sınıfının krizin mağduru olduğu belirtilmiş ve sermayenin teşvik edilmesi istenmiştir.²⁰

2008 krizi karşısında dünyada sendikal harekete baktığımızda sendikaların krizi algılamaları ve krizden çıkış için önerilerinde Türkiye sendikalarıyla büyük bir

19 Bkz. <http://www.uretenturkiyepforumu.org.tr/>

20 Bkz. <http://www.t24.com.tr/haberdetay/42446.aspx>

paralellik olduğu görülmektedir. Örneğin Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu (ITUC) “Dünya Finans ve Ekonomik Krizi ve Gelişmeye Etkisi” konulu Birleşmiş Milletler Konferansına (New York, 24- 26 Haziran 2009) sunduğu *Yeniden Yapılandırılmış bir Büyüme, Sürdürülebilir Kalkınma ve Yeterli Çalışma İçin Yeni bir Küresel Uzlaşmayı Biçimlendirme Önerisi* isimli raporda (ITUC, 2009) hükümetlere krizden çıkma konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Küresel çapta bir “yönetişim” örneği veren ITUC, hükümetler ve sermaye ile işbirliği içinde kendi deyimleriyle “küresel ekonomik ve finansal krizi sonlandırmak için” G8 Zirvesi (İtalya, 2009) ve G20 Zirvesinde de (Londra, Nisan 2009) benzer önerileri dile getirmiştir. Söz konusu raporda “toplam talebin canlandırılması, sanayileşmiş ülkelerde şirket kurtarma ve canlandırma önlemlerinin yarattığı dengesizliklerin ve eşitsizliklerin karşılanması; gelişmekte olan ülkelerin uygunsuz politika koşullarına maruz kalmadan kolayca likiditeye erişmeleri için yeni bir kredi mekanizması yaratılması” gibi emekçilerin yoksullaşmaları, güvencesizleşmeleri ve artan oranlarda sömürülmeleri pahasına, kriz karşısında “etkili bir küresel ekonomi” oluşturabilmek için çareler önerildiği görülmektedir. Raporda emekçilerin sınıfsal çıkarları bir kenara bırakılarak, bir yandan büyüme ve eşitliğin ancak emekçiler ve sermaye arasında sağlanacak sosyal diyalogla mümkün olacağı ve bu uzlaşmayı sağlayacak olanın da sendikalar olduğu belirtirken, öte yandan emekçi sınıfları düşük ücrete, güvencesiz çalışmaya, işsizliğe mahkum eden politikaların belirleyicilerinden olan IMF gibi uluslararası finans kuruluşlarında gelişmekte olan ülkelerin de temsil edilmesi önerilmektedir.

Avrupa Sendikalar Konfederasyonu-ETUC’a göre bugünkü kriz ‘konjontürel dalgalanmalara bağlı geçici bir zayıflık’ dönemi değil, “gazino kapitalizmi modelinin yapısal bir krizini” ifade etmektedir (ETUC, 2009a). ETUC “yeni sosyal sözleşme” çağrısında bulunmuş ve *Krizle Savaş: Önce Halkı Düşün* eylemini başlatmıştır. Bu eylem, başlangıçta işçilerin 14-16 Mayıs 2009’da yapılacak olan Euro mitingine katılımını sağlamayı hedeflemişti. Sonuçta, Mayıs sonlarında Paris’te yapılan konferansta eylem ETUC ve ona üye sendikalar tarafından belirlenen 5 aşamalı plana dayandırılmıştır. Bu konferansa ETUC’a üye 82 örgütün liderleri katılmış ve Avrupa Komisyonu’nu temel haklar konusunda kesin ve bağlayıcı bir sorumluluk üstlenmesi çağrısında bulunmuştur. Sözü geçen 5 aşamalı plan şöyledir:

- Yatırımlar yoluyla daha çok sayıda ve daha iyi işler için genişletilmiş Avrupa canlanma planı
- Sosyal dışlanmayı önlemek ve güvenlik ve eşitlik için daha güçlü refah sistemleri yaratmak
- İşçi haklarının iyileştirilmesi
- Güçlü toplu sözleşmelerle ücretlerin iyileştirilmesi
- Finansal kapitalizmin aşırılıklarına karşı Avrupa dayanışması

Paris Konferansında katılımcılar, krize karşı çözüm bulmak amacıyla ETUC’un iş dünyasını bu konularda sosyal diyaloga çağırması ve bu stratejiyi geliştirmek üzere

ITUC’un desteğini alması konusunda anlaşmışlardır. Olası eylem biçimleri ise mitingler, seminerler, basın toplantıları, yürüyüşler, kültürel gösteriler, lobi eylemleri ve mümkün olan en geniş kesime ulaşmak için yapılacak elektronik eylemler olacaktır. Mayıs 2009’da Madrid, Brüksel, Berlin ve Prag’da sendikalar harekete geçirilerek Avrupa Eylem Günleri düzenlenmiştir. Bu gösterilere yaklaşık olarak 350 000 kişi katılmış ve “Avrupa Birliği ve ulusal hükümetler tarafından, büyüyen işsizler ordusuna karşı önlem almak için çok daha istekli ve cesur adımlar atılması” talebi dile getirilmiştir. Ayrıca finansal pazarların çok daha sıkı düzenlenmesi ve yönetim kurullarında işçi temsiline artırılması talebinde bulunmuşlardır (ETUC, 2009b).

ETUC, ITUC’a kıyasla daha radikal bir tavır sergiler görünmekle birlikte, esas olarak krizi kapitalizmin yapısal bir sonucu olarak tanımlamak yerine finansal kapitalizmin aşırılıklarından kaynaklanan ve birtakım iyileştirmeler ve refah önlemleriyle düzeltilebilecek bir vaka olarak algıladığı ve hükümetler ve sermayeye yapılacak çağrılarla çözülebileceğini umduğu görülmektedir.

Merkezi sendikal yapıların sermayenin teşvik edilmesini öneren uzlaşmacı yaklaşımları yanında sendikalara dair yeni bir yönelimin bazı umut verici işaretleri de mevcuttur. Bunlardan biri Kuzey Amerika’da büyük kentlerdeki yerel işçi konseylerinin, büyük ölçüde siyah ya da kadınlardan oluşan örgütsüz ve düşük ücretle çalışanların oluşturduğu gruplarla işbirliği içinde yürüttüğü “yaşamsal ücret” mücadeleleridir. Kitlesele göçmen hakları protestoları, taşeron işçilerin korunması için verilen gündelik mücadeleler esas sendikal mücadelelerin dışında yer almışlar ve aynı zamanda yeni bağlantılar ve ortaklıklar yaratmışlardır.²¹ Yerel düzeydeki pek çok eylem -özellikle sağlık alanı, üniversite ve belediyelerdeki özelleştirme karşıtı mücadeleler- birçok ülkede başarıya ulaşmıştır. Bu yerel gruplarla sendikaların işbirliği, önemli eylemlerde gündeme gelmiş ve önümüzdeki süreçte büyük bir potansiyel oluşturabileceğini göstermiştir (Albo, 2009b: 3).

Sendikalar arasında yeni uluslararası örgütlülüğün de ilginç örnekleri ortaya çıkmaktadır. Çelik, otomobil ve sağlık sektörlerinde Kuzey Amerika’dan Avrupa ve Latin Amerika’ya uzanan uluslararası üretim ağları içinde toplu sözleşmelerin koordine edilmesi bunlardan biridir. Militan biçimde sendika karşıtlığı yapan Wal-Mart’a karşı yürütülen kampanya da son derece anlamlıdır. Ayrıca Avrupa’da bir taraftan Almanya’da eğitim ve bilim emekçilerinin kamusal eğitime daha fazla bütçe ayrılmasını istemek ve eğitimde piyasalaşmaya hayır demek için düzenlenmiş oldukları geniş çaplı eylemler ile Yunanistan’da iki büyük sendikanın önderliğinde hükümetin ilan ettiği kısıtlamalara karşı çıkarak başarıyla örgütlenen genel grevler de kriz karşısındaki olumlu mücadele örnekleri olarak anılabilir.

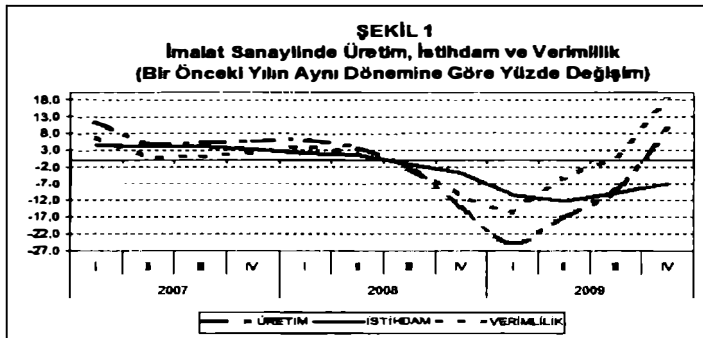
21 Bu örneklerden biri, Kraft Foods Inc. Fabrikasının Northfield III kısmında işten atmaları protesto eden bir grup Kraft işçisinin, mahkeme kararı sonucu polislin zorla dışarı çıkarmasına kadar 3 hafta boyunca Arjantin’in kenar mahallelerindeki fabrikayı işgal etmeleridir. Bkz. Taos ve Moffett (2009). Bir diğeri ise Güney Kore’de Syangyong işçilerinin fabrika işgali sayılabilir. Bkz. www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=26239.

Krize Karşı Politikaların Kısa Dönem Sonuçları

Krizin başlangıcından bu yana geçen bir buçuk yıl içerisinde büyüme oranlarında bir miktar iyileşme gözükse de, başta işsizlik olmak üzere emekçi kesimlerin çalışma yaşam koşullarındaki olumsuzluklar artarak devam etmektedir. Yakın gelecekte de hissedilebilir bir iyileşme işareti yoktur. Örneğin OECD'nin (2009b) tahminlerine göre, dünya çapında kısa vadeli istihdam görünümü olumsuzdur. Projeksiyonlara göre, 2010'un birinci yarısından itibaren üretim artışı yaşanabileceği belirtilirken, iş yaratma kapasitesinin çok düşük olacağı ve sonuçta işsizliğin 2010 yılı boyunca da artmaya devam ederek, yılın ikinci yarısında dünya çapında 57 milyon işsizle, yüzde 10'luk yeni bir savaş sonrası zirveye ulaşacağı beklenmektedir. Üstelik uzun süreli işsizliğin giderek artacağı ve işsizliğin yapısal nitelik kazanacağı tahmin edilmektedir.

Benzer bir durum Türkiye için de geçerlidir. Hükümetin krizin başlangıcından itibaren uyguladığı ve önemli ölçüde istihdam odaklı olan politikalar sonucunda işsizlikte önemli bir azalma olmamıştır. TÜİK verilerine göre krizin başlangıcı olarak kabul edilen Eylül 2008'de işsizlik oranı yüzde 10,3 iken, krizle birlikte yaşanan artış 2008 yılı işsizlik ortalamasını yüzde 11'e yükseltmiştir. 2009 yılının özellikle ilk yarısında işsizlik oranlarında artış hızı daha yükselmiş, işsizlik yüzde 16,2 düzeyine kadar çıkmıştır. Yaz aylarıyla birlikte işsizlik oranı görece azalmış ve 2009 yılı işsizlik ortalaması yüzde 14 olmuştur. Krizin başladığı Eylül 2008'den itibaren işsizlik oranında yüzde 3,7, 2009 yılı içerisinde ise yüzde 3'lük artış olmuştur. İşsiz kalan sayısına bakıldığında krizin başından 2009 sonuna kadar işsiz sayısının 923 bin kişi arttığı görülmektedir. Hükümet tarafından Eylül 2009'da açıklanan "Orta Vadeli Programa" göre işsizlik 2012 yılına kadar yüzde 13-14'ler düzeyinde olacaktır. Yani resmi tahminler dahi, uzun bir süre işsizliğin azalması umudunun olmadığını göstermektedir (TÜİK, 2009b).

Krize karşı getirilen önlemlerin hemen tümünde istihdamın korunması ve işsizlik artışının durdurulması hedeflenmişse de, geline süreçte bunun başarıya ulaşmadığı açık biçimde görülmektedir. Bu da sermayeye teşvik sağlayarak işsizliği önlemeyi hedefleyen krize karşı önlem politikalarının sorgulanmasını gerektirmektedir. Zira krizle birlikte hızla düşen üretim gerçekleştirilen teşviklerin de etkisiyle 2009 yılının birinci çeyreğinde toparlanmaya başlamış, dördüncü çeyrekte ise 2007 yılı düzeyine kadar yükselmiştir (Şekil 1).

Krizle birlikte hızla düşen sanayi üretiminin yükselişe geçmesi, üretime paralel olarak yükselen verimlilikteki artışa bağlıdır. Verimlilik artışını sağlayacak etkenlerden biri olan sanayi yatırımları kriz sürecinde artmamıştır.²² Gerekli sermaye yatırımları gerçekleştirilmemiş ve yeni istihdam yaratılmamış olmasına rağmen, 2009’un birinci çeyreğinden itibaren verimliliğin hızla yükselmesinde emek verimliliğindeki artışın önemli etkisi olmuştur. Zira sermaye kesimi krizi bahane göstererek çok sayıda işçi çıkartmış, istihdam etmeye devam ettikleri işçileri ise işsiz kalma tehdidini de kullanarak daha yoğun ve daha düşük ücretle çalışmak zorunda bırakmıştır. Böylece daha az işçi, daha az ücrete ve daha az güvenceye sahip olarak, çok daha yoğun bir çalışma temposuyla üretim artışını gerçekleştirmiştir. Üretim sürecinde artan emek verimliliği sayesinde üretimi çok daha ucuza gerçekleştirmeye olanağı bulan sermaye, bir de işverenlerin istihdam üzerindeki yükünü kaldırmaya yönelik devlet teşvikleri sayesinde kârlarını daha da arttırma olanağı bulmuştur. Böylece sermaye kesimi krizin etkisinden önemli ölçüde kurtulduğu gibi krizi fırsata dönüştürmeyi de bilmiştir.

Dünya genelinde kapitalizmin sürekli olarak tekrarlanan krizlerinden biri olan 2008 krizinin sona erdiğini ve kapitalizmin genişleme dönemine girdiğini söylemek mümkün değildir. Zaten içinde bulunduğumuz süreçte sistemin yönlendiricileri ve temsilcilerinin de krizi aşmak gibi bir amacı yoktur. Hedeflenen amaç krizin sistemin sürdürülebilirliğini sağlayacak biçimde yönetilmesidir. Dolayısıyla üretimin ve verimliliğin krizin başlangıcı için nirengi noktası olarak kabul edilen 2008 Eylül ayı düzeyine gelmiş olması, krizin aşılması olarak tanımlanamaz. Ama sermaye dışı toplum kesimleri için ve özellikle de emekçi kesimler için krizin daha da derinleşmeye başladığı söylenebilir. Zira işsizlik, düşük ücret, yoğun ve güvencesiz çalışma yanında genel bütçeden sermayeye aktarılan teşvikler nedeniyle emekçi kesimin ödediği dolaylı vergiler arttırılmakta ve sosyal harcamalar kısılmaktadır. Bu da işsiz kalarak gelirini tamamen kaybeden ya da daha düşük ücretle çalışan emekçilerin eğitim, sağlık gibi kamu hizmetlerine ulaşmasını zorlaştırmakta ve satın alma güçlerini daha da düşürmektedir. Böylece işsizliğin ve güvencesiz çalışmanın yanında yoksulluk da hızla yaygınlaşan bir sorun haline gelmektedir.

Sonuç Yerine

Kriz, sermayenin yetersiz bulduğu arz yönlü düzenlemeleri daha yüksek bir talep etmesine fırsat yaratmıştır. Özellikle emek piyasasının esnekleştirilmesine yönelik talepleri karşılamak üzere birçok düzenleme yapılmıştır. Bugün pek çok ülkede kriz gerekçe gösterilerek çok sayıda işçi işten çıkartılmış, artan işsizlik baskısı kullanılarak esnek çalışma ve düşük ücret politikaları yaygınlaşmıştır.

²² 2009 yılında sanayi yatırım malları ithalatı yüzde 23,5 azalmıştır (TÜİK, 2009b). Öte yandan 2008 yılında 36,4 milyar dolar olan makine teçhizat ithalatı da yüzde 19,5 azalarak, 29,3 milyar dolara düşmüştür (Hazine Müsteşarlığı, 15 Şubat 2010).

Albo'nun (2009b) vurguladığı üzere bugün neoliberal politikalar ve serbest pazar ekonomisi bütünüyle gözden düşmekle birlikte, sermaye ve hükümetler işbirliği içinde oluşturdukları politikalarla neoliberalizmi kapitalist kârlılık temelinde yeniden yapılandırma çabası içindedir. Tüm dünyada sendikal yapılar yıllardır ödün veren tavırlarıyla ne sermayeye meydan okuyacak kadar mücadeleci, ne de krize karşı politik gündem oluşturup alternatif yaklaşımlar oluşturacak kadar istekli olmuşlardır. Bu da sendikaların emekçi kesimleri temsili konusunda zafiyet içinde olmalarına ve kapitalizmin gelişim sürecine müdahale etmek konusunda etkisiz kalmalarına neden olmuştur.

Dünya sendikal hareketine paralel olarak Türkiye'de de sendikal hareket krizin ardından gelen piyasalaştırma, güvencesizleştirme vb. süreçlere etkili bir biçimde karşı koyamamıştır. Sendikaların krize karşı önerileri, sermayenin çıkarları doğrultusunda hazırlanan ekonomi politikalarını destekler nitelikte olmuş ve krizin maliyetinin emekçi kesimler üzerine aktarılmasına engel olmak bir tarafa, krizin bedelinin emekçi kesimlere yüklenmesine katkıda bulunmuşlardır. Ancak diğer birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de sendikalara rağmen emekçi kesimlerin mücadelesi sürmüş ve sendikaların üstlenmek zorunda kaldıkları eylemler gerçekleştirilmiştir.

Kapitalizmin krizini aştı mı aşacak mı tartışmaları bir tarafa emekçiler için kriz derinleşerek sürmektedir. Bu süreçte emekçilerin işsizlik ve yoksulluk sarmalından çıkarak kendi krizlerini aşması sınıflar arası mücadelede oluşturabilecekleri güce bağlıdır. Sınıflar arası mücadelede ise sendikaların uzlaşmacı yaklaşımlarına devam mı edecekleri ya da işçi sınıfının "itelemesiyle" mücadeleye mi yönecekleri belirleyici olacaktır.

Kaynakça

- Akkaya, Y. (2004) "Düzen ve Kalkınma Kiskacında İşçi Sınıfı ve Sendikacılık", Balkan N. ve S. Savran (haz.) *Neoliberalizmin Tahribatı 2* içinde, İstanbul: Metis, 139-164.
- Akkaya, Y. (2008) *Kapitalizmin Hapishanelerinde Ödünç Hayatlar*, Ankara: Eksen.
- Albo, G. (2009a) "The Crisis of Neoliberalism and the Impasses of the Union Movement", *Development Dialogue*, 51: 119- 131.
- Albo, G. (2009b) "Unions and The Crisis: Ways Ahead?", http://column.global-labour-university.org/2009/12/unions-and-crisis-ways-ahead_3200.html, indirilme tarihi: 11 Aralık 2009.
- Balta, E. (2009) "Sendikaların Krizle İmtihanı", *İktisat Dergisi*, 501: 82- 87.
- Birleşik Metal-İş (2008) "Talep ve Mücadele Programı", www.birlesikmetal.org/etkinlik/etkinlik_2008_3.htm, indirilme tarihi: 11 Aralık 2009.
- Boratav, K. (2003) *Türkiye İktisat Tarihi 1908- 2002*, Ankara: İmge.
- DISK (2008a) "Krizden Çıkış İçin, Sosyal Dayanışma ve Demokratikleşme", www.disk.org.tr/default.asp?Page=Content&ContentId=607, indirilme tarihi: 11 Aralık 2009.
- DISK (2008b) "Krizle Karşı Sosyal Dayanışma Programı", www.disk.org.tr/content_images/DiSKKRiZ.pdf, indirilme tarihi: 11 Aralık 2009.

- DISK (2009) "DISK'in 'Özel İstihdam Büroları'nın Mesleki Faaliyet Olarak Geçici İş İlişkisi Kurabilmesi' Hakkında Kanun Değişikliğine İlişkin Görüşleri", www.disk.org.tr/default.asp?Page=Content&ContentId=800&Highlight=Özel+İstihdam+Büroları, indirilme tarihi: 11 Aralık 2009.
- DISK (2010) "İşçi ve Kamu Çalışanları Konfederasyonlarının Ortak Açıklaması", www.disk.org.tr/default.asp?Page=Content&ContentId=926&Highlight=22+Şubat+2010, indirilme tarihi: 11 Aralık 2009.
- Ercan, F. (2003) "Neo-Liberal Orman Yasalarından Kapitalizmin Küresel Kurumsallaşma Sürecine Geçiş: Hukuk-Toplum İlişkileri Çerçevesinde Türkiye'de Yapısal Reform", *İktisat Dergisi*, 437: 12- 31.
- Erdoğan, S. (2006) *Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Sendikacılık*, Ankara: İmge.
- ETUC (2009a) "From recession to depression? - Downwards spirals European policymakers should take care to avoid", *ETUC Statement*, 04.05.2009, <http://www.etuc.org/a/5972#declaration>, indirilme tarihi: 11 Aralık 2009.
- ETUC (2009b) "Trade unions European Action Days: 350,000 people in the streets to demand ambitious action for employment" *ETUC Press Release*, 16.05.2009, <http://www.etuc.org/a/6187> indirilme tarihi: 11 Aralık 2009.
- Guille, H. (2009) "Unions Have No Future If They do not Become Truly Global Institutions", *Social Alternatives*, 28 (1): 37- 41.
- HAK-İŞ (2008) *Küresel Krizin Ülkemize Olası Etkilerini Azaltmak İçin Alınması Gereken Önlemler*, www.hakis.org.tr/raporlar/krize_rapor-2.pdf, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- Hazine Müsteşarlığı (2010), *Ekonomi Sunumu (15 Şubat)*, http://www.hazine.gov.tr/irj/go/km/docs/documents/Treasury%20Web/Statistics/Economic%20Indicators/egosterge/Sunumlar/Ekonomi_Sunumu_TR.pdf, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- ILO (2010) Global Employment Trends: January 2010, [http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09332/09332\(2010-January\).pdf](http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/P/09332/09332(2010-January).pdf), indirilme tarihi: 10 Şubat 2010.
- İslam, Y. ve L. Shamchiyeva (2009) "Labour Market Impact of the Global Economic Crisis at the Enterprise-level: illustration of a Rapid Assessment Methodology", http://www.ilo.org/public/english/support/lib/financialcrisis/download/story22_labour-market-impact_islam.pdf2, indirilme tarihi: 9 Haziran 2009.
- IMF (2009) *World Economic Outlook, Sustaining The Recovery*, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/02/index.htm>, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- ITUC (2009) "Forging A New Global Consensus For Restored Growth, Sustainable Development And Decent Jobs", <http://www.ituc-csi.org/>, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- MB (2009) *Yıllık Ekonomik Rapor*, Merkez Bankası Yayınları: Ankara.
- Müftüoğlu, Ö. (2007) "Kriz ve Sendikalar", F. Sazak (der.), *Türkiye'de Sendikal Kriz ve Sendikal Arayışlar* içinde, Ankara: Epos, 117- 156.
- Müftüoğlu, Ö. (2008) "Esnekleşmenin Uluslararası Dayanakları", *Toplum ve Hekim*, 23 (4): 269- 275.
- OECD (2009a) "OECD Economic Outlook", No:86, Preliminary Edition <http://www.oecd.org/dataoecd/6/16/2012577.pdf>, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- OECD (2009b) Employment Outlook, Tackling The Job Crisis, <http://www.oecd.org/dataoecd/54/50/43766254.pdf>, indirilme tarihi: 15 Ocak 2010.
- OECD-EC (2009) "Addressing the Labour Market Challenges of the Economic Downturn: A Summary of Country Responses to the OECD-EC Questionnaire", <http://www.oecd.org/dataoecd/15/29/43732441.pdf>, indirilme tarihi: 15 Ocak 2010.
- Petrol İş (2000) *1997-1999 Petrol-İş Yıllığı*, Yayın no: 58
- Özar, Ş. (2009), "Neoliberalizm ve Yoksulluk", www.bianet.org, indirilme tarihi: 22 Eylül 2009.

- Özdemir-Yücesan, G. ve A. M. Özdemir (2008) *Sermayenin Adaleti: Türkiye'de Emek ve Sosyal Politika*, Ankara: Dipnot.
- Özdemir-Yücesan, G. (2009) *Emek ve Teknoloji*, Ankara: Tan.
- SES (2009) "Kriz, Sağlık ve Sosyal Güvenlik Raporu: Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasasının 1. Uygulama Yılında Yarattığı Sonuçlar", http://www.ses.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1142:kriz-salik-ve-sosyal-guevenlik-raporu&catid=3:haberler, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- Taos T. ve M. Moffett (2009), *The Wall Street Journal*, 30 Eylül.
- T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı (2009) "Krizle Karşı Mali Politika Tedbirleri", http://www.hazine.gov.tr/doc/Guncel/Politika_Tedbirleri.pdf, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- TİSK (2008) "Küresel Krize Karşı Alınması Gereken Tedbirler", http://www.tisk.org.tr/duyuru/kuresel_kriz.doc, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- TÜİK (2009a) *HİA 2009 Yıllık Sonuçları*, Ankara.
- TÜİK (2009b) *Dış Ticaret İstatistikleri (Aralık)*, Ankara.
- TÜRK-İŞ (2008) *Ekonomik Krize Karşı Önlemler Raporu*, www.turkis.org.tr/source.cms/docs/turkis.org.tr.ce/docs/file/ekonomikkriz.pdf, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- Türk Kamu-Sen (2008a) *Ekonomik Krize Karşı Kişisel Önlemler Paketi*, www.kamusen.org.tr/haberler/turkiye-kamu-senden/910-turkiye-kamu-senden-ekonomik-krize-karsi-kisisel-onlem-paketi, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- Türk Kamu-Sen (2008b) *Ekonomik Buhran Kapımızda*, www.kamusen.org.tr/haberler/turkiye-kamu-senden/906-ekonomik-buhran-kapimizda, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- TÜSİAD (2009) "TİSK, TOBB ve TÜSİAD'ın Esneklik Konusundaki Ortak Görüş ve Önerileri (Gözden Geçirilmiş Metin)", 23 Temmuz 2009, www.tusiad.org.tr/FileArchive/2009.07.23-Esneklik_TISKTOBBTUSIADOrtaGorusRe-vizeMetin.pdf, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.
- WB (2010) "Global Economic Prospects 2010: Crisis, Finance, and Growth" <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTDECPROSPCTS/GEPEXT/EXTGEP2010/0,contentMDK:22438006~pagePK:64167689~piPK:64167673~theSitePK:6665253,00.html>, indirilme tarihi: 25 Şubat 2010.

Krizin Birinci Yılında Türkiye’de İşçi Eylemleri: İşgal, Grev ve Direnişlere Dair Gözlemler*

İrfan Kaygısız**

Öz

Bu yazının amacı Türkiye’de 2008 krizine karşı bir yıllık süreçteki işçi direnişlerinin bilançosunu çıkarmaktır. Bu amaçla Ekim 2008-Eylül 2009 döneminde işyeri odaklı yapılan eylemler değerlendirilmektedir. Söz konusu dönemde işçilerin işten çıkarmalara karşı en çok kullandıkları mücadele aracı işyeri işgalleri olmuştur. İşgaller çoğu zaman işe iade ile sonuçlanmasa da, başka işyerlerindeki eylemler için tetikleyici etki yaratabilmiş ve diğer işverenlerin işçilere yönelik saldırısını pervasız biçimde yapmasını engellemiştir. Bu dönemde grevler ise temel mücadele aracı olamamış, sendikalar greve çıkmadan, bir biçimde, uzlaşmayı ve toplu sözleşme imzalamayı tercih etmiştir. Geleneksel sendikal yapılar, bu süreçte işverenlerin uygulamalarını krizin doğal sonuçları ve önlenemez gelişmeler olarak görmüşler ve bu nedenle de saldırılara karşı aktif bir mücadele sürdürmemişlerdir.

Anahtar sözcükler: 2008 krizi, Türkiye işçi hareketi, işçi eylemleri, sendikalar, işyeri işgalleri

Abstract

Labor Actions in Turkey in the First Year of the Crisis: An Overview of Occupations, Strikes and Other Forms of Resistance

This paper analyses labor actions in Turkey in the aftermath of the 2008 crisis with a focus on the workplace actions between October 2008 –September 2009. The paper argues that workplace occupations were the most important form of resistance against the lay-offs in this period. Although the occupations did not result in re-employment in most cases, they had a triggering effect on other worker actions, limiting further assault by employers in other workplaces. Strikes were rare in this period, as most of the unions preferred concession bargaining to strikes. Traditional union bureaucracies viewed the actions of employers as natural and inevitable consequences of the crisis so they did not pursue an active struggle against the employer offensives.

Keywords: 2008 crisis, Turkish labor movement, labor actions, unions, workplace occupations

* Bu yazı Ekim 2008-Eylül 2009 döneminin işçi eylemlerine dair bir araştırmaya dayanmaktadır. Dolayısıyla yazıda TEKEl direnişine ve ilgili gelişmelere yer verilmemiştir.

** Birleşik Metal-İş Sendikası Uzmanı.

Türkiye’de 2008 krizi, ortaya çıkardığı sonuçlar ile işçi sınıfı ile sermaye arasındaki çatışmayı daha görünür kılmış ve daha şiddetli hale getirmiştir. İşçi sınıfının çalışma ve yaşama koşulları daha da kötüleşmiştir. İşçiler, kimi yerlerde sendikal örgütleri ile, kimi yerlerde sol/sosyalist örgütlerin destek ve yol göstericiliğinde, kimi yerlerde de kendiliğinden harekete geçerek tepkilerini, öfkelerini çeşitli eylemlerle ortaya koymuştur. Sermayenin saldırısının şiddeti ile işçilerin işgal, grev ve diğer biçimlerdeki direnişleri arasındaki eşitsizlik nedeniyle sermayenin saldırıları durmak bilmemiştir. İşyeri düzeyinde kısmen tekil kazanımlar sağlansa da kolektif bir direnç oluşturulamamış ve saldırının geriletilmesi sağlanamamıştır. İşçilerin büyük bölümü saldırılara karşı sessiz kalmış ve yenilmiştir. İşçi sınıfının sendikal ve siyasal açıdan örgütsüzlüğünden kaynaklanan bu yenilgi, elbette mücadelenin gelecek aşamaları açısından önemli bir ders olarak tarihe yazılacaktır.

Geleneksel sendikal yapılar bu süreçte yaşananları, patronların tüm uygulamalarını krizin doğal sonuçları ve önlenemez gelişmeler olarak görmüşlerdir. Kriz sürecinde mücadele ve direniş lüks bir politika olarak algılanmıştır. Bu yaklaşım kendisini işverenlerin uygulamalarını kabul etmek, bir ölçüde pazarlık yapmak ama eylemli tepki vermemek ve mücadeleden uzak durmak olarak göstermiştir. Buna karşın üye sayısı az olan, ama mücadeleciler olarak tanımlanan bazı sendikalar bu süreçte güçleri oranında, hatta bazıları güçlerini de aşan bir düzeyde mücadele içinde yer almıştır. Ancak geleneksel sendikalar, mücadele yürüten sendikalardan uzak durmayı tercih etmiş, onları kendileri ile baş başa bırakmış, hiçbir biçimde destek olmamış, bir anlamda mücadelenin kendi üyesi işçilere bulaşmamasına dikkat etmişlerdir. Bu dönemde, örgütlü işyerlerindeki işçiler kadar, örgütsüz işyerlerindeki işçiler de harekete geçmiş, işverenlerin saldırılarına çeşitli biçimlerde tepki vermiştir.

Bu genel olumsuzluğa karşın, işçiler çok sayıda işgal, grev ve çeşitli eylemler yapmıştır. İşgal, bu dönemde işverenleri caydırıcı en etkili silah ve mücadele aracı olarak görülmüştür. İşçilerin sıklıkla başvurduğu bir eylem biçimi olmamasına rağmen bir yıllık dönemde yapılan eylemler içerisinde işgaller %13 oranını bulmuştur. Kriz sürecinde işgalin yoğun olarak başvurulan bir eylem biçimi olması, sermaye cephesinin saldırısının şiddetine karşı işçilerin tepkisinin sertliğini göstermektedir. İşçiler, bu dönemde karşı karşıya kaldıkları baskıyı geleneksel mücadele araçları olan grev, yürüyüş, miting gibi yöntemlerle karşılayamayacaklarını görmüşler ve daha sert, militan bir mücadele aracı olan işgallere yönelmişlerdir. Sermayedarların mülklerine geçici olarak bile olsa el konulması, bir süreliğine onlardan alınması anlamına gelen işgal, öfkenin en militan biçimde yansıması olmuş ve işverenler yakın dönemde karşılaşmadıkları bu mücadele karşısında korkup kaygılanmıştır.

Grevler ise tarihsel önem ve işlevlerine rağmen bu dönemin etkili mücadele aracı olamamıştır. Krizden etkilenen işverenler, grev silahının tehdidinden ve kulanimından baskılanmamışlardır. Kimi işyerlerinde zaman zaman üretime ara ve-

rildiği, birçok işyerinde ücretsiz izinlerin kullanıldığı bir dönemde grev silahı etkisizleşmiştir. Bazen işverenler grevi maliyetlerden bir süreliğine kurtulmanın aracı olarak bile görmüştür. Bu nedenle de, toplu sözleşmelerin olumsuz içerikte bağitlanmasına rağmen, grev sendikalar tarafından tercih edilen bir eylem olmuştur. Bu dönemde önceki dönemlerden çok daha fazla sayıda toplu sözleşmenin Yüksek Hakem Kurulu eliyle çözülmek istenmesi bunun göstergelerinden biridir. Başvurulan grevlerin bir kısmı ise işverenlerin görüşmeye bile yanaşmaması nedeniyle zorunluluktan yapılmıştır.

Bu yazıda Ekim 2008-Eylül 2009 döneminde (sendikası işyerlerinde kriz gerekçesi ile ya da sendikalaşma nedeniyle) işten çıkarılma, işyerinin kapatılması, üretime ara verilmesi, ücretsiz izin, ücret veya tazminat ödenmemesi, ikramiyelerin azaltılması, fazla mesai ücretlerinin düşürülmesi, esneklik, toplu sözleşme imzalanmaması ya da olumsuz koşullarda imzalanması gibi sorunlar nedeniyle işyeri düzeyinde gösterilen tepki ve işyeri odaklı yapılan eylemler değerlendirilmeye çalışılacaktır.¹ Krize karşı bir yıllık süreçteki direniş bilançosunun çıkarılması amaçlanırken, değerlendirme Ekim 2008-Eylül 2009 döneminde bilgisi toplanabilen eylemler üzerinden yapılmıştır. Elbette bu dönem içerisinde bilgisi edinilemeyen eylemler de söz konusu olmuştur. Ancak bilgisine ulaşamayan eylemlerin yapılan değerlendirmeleri etkileyecek düzeyde olmadığı düşünülmektedir. Bu kapsamda, 8 grev, 19 işgal ve çeşitli başlıklar altında tasnif edilmeye çalışılan 116 eylem olmak üzere, toplam 143 direniş/eylem incelenmiştir. Eylemler yazılı basında yer alan haberlerden derlenmiş, bir kısım eylemlere ve özellikle metal işkolunda yaşananlara dair kişisel tanıklık üzerinden de değerlendirilmeler yapılmıştır.²

Yazı kapsamında eylemler işgal, grev ve diğer eylem biçimleri olmak üzere üç başlık altında ele alınmaktadır. Birinci bölüm, dönemin en önemli mücadele aracı olan işgallere ayrılmıştır. İkinci bölüm, sınıf mücadelesinde işçilerin en önemli "silahı" olarak tarihsel öneme sahip olan grevin kriz döneminde etkili olup olmadığının görülmesi amacıyla grevlere ayrılmıştır. Üçüncü bölümde ise diğer eylem biçimlerine yer verilmiştir. Birçok direnişte birden fazla eylem biçimi hayata geçirilmektedir. Özellikle uzun süren direnişlerde farklı eylem biçimleri bir arada gerçekleştirilmektedir ve bu da kaçınılmazdır. Hemen her eylemde basın açıklaması yapılması işin doğasında vardır. Bu nedenle, eylem biçimleri tespit edilirken, ilgili işyeri için esas olan eylem biçimi temel alınmıştır. Eylem biçimi yanında, eylem sayısı ve eyleme

1 Burada sadece kriz nedeniyle işyeri odaklı yapılan eylemler değerlendirmeye alınmıştır. Mitingler, kamu emekçilerinin toplu görüşme döneminde ya da başka nedenlerle yaptıkları eylemler ile kamu işçilerinin toplu sözleşmeleri döneminde yapılan eylemler gibi eylemler değerlendirme dışı bırakılmıştır. Bu nedenle, bu yazı bir yıllık dönemde yapılan bütün eylemleri değerlendirmemektedir. Yazıda, esas olarak kriz karşısında işçi sınıfının eylemli mücadelesi analiz edilmeye çalışılmıştır. Elbette kamu emekçilerinin toplu görüşme süreçleri ve kamu sözleşmeleri de krizden etkilenmiştir. Ancak bu görüşme ve sözleşmelere hemen her dönem benzer tepkiler verildiğinden, dönemin özelliği nedeniyle ayrıştırcı bir özellik taşımasının sağlanması amacıyla bu eylemler değerlendirme dışı bırakılmıştır.

2 Eylemler, Evrensel, Günlük, Birgün gazeteleri başta olmak üzere Trakya, Vatan, Şok, Milliyet gazetelerinin haberlerinden, sendika.org, kizilbayrak.net, atilimhaber.org, haber.sol.org.tr, gercekhaberajans.blogspot.com, alinteri.org, emekdunyasi.net sitelerinden ve Anadolu Ajansı, DHA ve ANF haber ajansı haberlerinden yararlanılarak derlenmiştir.

katılan işçi sayısında da buna dikkat edilmiştir. Eylemlilik sürecinde kadın işçilerin yeri ve rolü üzerine ayrı bir değerlendirme ne yazık ki yapılamayacaktır. İncelenen haberlerde, buna dair verilere ulaşmak mümkün olamamıştır.

İşgaller

İşgaller, işyerlerine el konulması ve üretim araçlarının özel mülkiyetinin sorgulanması anlamında sermayeye karşı yapılan en radikal ve militan direniş biçimidir. Krizin birinci yılında işyeri işgalleri, ilk işten çıkarmaların yoğun yaşanması nedeniyle, işten çıkarmalara yanıt niteliğinde olmuştur. 19 işyerinde işgal yapılmış, bu işyerlerinde 5.140 işçi işgallere katılmıştır. İşgaller Kasım-Aralık 2008 ile Ocak 2009 aylarında, krizin ilk yansımalarının yaşandığı dönemde yoğunlaşmaktadır. 19 işgal eyleminin 12'si bu 3 aylık dönemde gerçekleşmiştir. Bu dönemdeki işgallerin diğer eylem ve direnişler gibi ağırlıklı olarak metal ve tekstil sektöründe gerçekleşmesi, krizin bu iki sektörü etkileme düzeyiyle de ilişkili olarak ele alınmalıdır. Metal sektöründeki işgaller Birleşik Metal İş Sendikası, tekstil sektöründe ise ağırlıklı olarak bağımsız Tekstil Sen ve Batis sendikaları tarafından yapılmıştır. Birleşik Metal İş kendi üyeleri için işgal eylemleri yaparken, tekstilde sendikalar çoğunlukla kendi üyesi olmayan işçileri destekleyen, yol gösteren, sahiplenilen bir ilişki içerisinde olmuştur. İşgal yapan sendikaların sendikal anlayışları ile eylemin biçimi arasında da bir ilişki kurmak mümkündür. İlerici, mücadeleci sendikaların işgallerdeki ayırtedici yeri ortaya çıkmıştır. İşgale katılan işçi sayısı da anlamlı bir sayıdır ve işgalin orta ve büyük sayılabilecek işyerlerinde daha fazla karşılık bulduğu söylenebilir.

Tekstil sektöründe işgaller, işten atılmaların geri alınmasından çok, ücret, sosyal hak ya da tazminatlar gibi alacakların ödenmemesi, fabrikanın kapatılması, makinelerin kaçırılması üzerine yapılmaktadır. Bazı işyerlerinde, işyeri önünde direniş sürerken, özellikle makinelerin kaçırılması girişimi üzerine eylem işgale dönüşmüştür. Metal sektöründe yapılan işgaller ise, kriz nedeniyle işten çıkarma yanında, sendikasılaştırma girişimlerine tepki olarak da gerçekleşmektedir. Örneğin, Sinter Metal ve Tezcan Galvaniz işyerlerinin işgali, kriz nedeniyle işten çıkarmaya tepki olarak değil, sendikalaşma nedeniyle işten çıkarmaya karşı yapılmıştır.

İşgallerin bir bölümü önceden planlı iken, çoğunluğu işverenlerin işten atma, ya da makineleri kaçırma girişimlerinin işçilere yansımalarının hemen ardından ilk tepki olarak gerçekleşmiştir. Önceden planlananların lojistik açısından yetersiz olduğu görülmektedir. Bazı işyerlerinde işçilerin bulunduğu bölümlerin elektrik, su, ısıtma sistemleri vb. kesilmiş, kullanımları önlenmiştir. İşgaller, birçok işyerinde 1980 öncesi dönemde olduğu gibi, bütün olarak fabrikanın ele geçirilmesi biçiminde değil, işyerinin yemekhane vb. gibi bir bölümünün işgali biçiminde yapılmıştır. Polis ya da jandarma bazı işyerlerine müdahale ederken, çoğunda müdahaleye fırsat verilmeden işgal sona erdirilerek, önemli bir çatışma yaşanmamıştır. İşgaller en faz-

la iki gün sürmekte, güvenlik görevlileri de genellikle bu süre sonrasında müdahale etme noktasına gelmektedir. İşverenlerin kamu makamları nezdinde çeşitli düzeylerde birçok girişimlerine rağmen işgallere hemen müdahale edilmemiştir. İşgalin mevcut kanunlarla açıkça yasaklanmış olmasına rağmen, böylesi militan eylemlere anında müdahale edilmemesi, beklenmesi, yapılan eylemin meşruluğundan ve işçilerin tepkisinin daha da büyümesinden duyulan kaygıdan kaynaklanmaktadır. Buna rağmen, güvenlik görevlilerinin müdahale ettiği işgaller de vardır. İşgalin olduğu işyerleri önüne sol/sosyalistler dayanışma amaçlı gelmiş, ancak bu destek kitlesel olamamıştır. Bununla birlikte, tekstil sektöründeki işgallerin sosyalistlerin aktif desteği ile yapıldığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Tablo 1: İşgal Edilen İşyerleri

İşyeri	Tarih	Katılan İşçi Sayısı	Eylemi Yapan	Açıklama
Key Tekstil	4 Kasım 08	350	İşçiler/ Batis-Bağımsız	Key Tekstil işçileri üç aydır ödenmeyen ücret alacakları için 4 Kasım 2008 günü patronun iş araçlarını kaçırmaya engel olmak için fabrikayı terk etmeme eylemi yaptı.
Hema Endüstri A.Ş.	5 Kasım 08	350	İşçiler	Zonguldak’ın Ereğli ilçesinde Hema Endüstri A.Ş.’de çalışan maden işçileri 2-4 ay arasında değişen yemek paralarının ve toplam 2 aylık ücretlerinin ödenmemesi üzerine 5 Kasım 2008 günü işyerini terk etmeme eylemi yaptı.
Dostel	28 Kasım 08	300	Birleşik Metal İş/ DİSK	Gebze’de bulunan Dostel şirketinde 30 işçinin işten çıkarılması üzerine 28 Kasım 2008 tarihinde 8.00-16.00 vardiyasından çıkan işçiler fabrikalarını terk etmeyerek eylem yaptı.
Prysmian	26 Kasım 08	400	Birleşik Metal İş/ DİSK	Birleşik Metal İş Sendikası ile MESS arasında sürmekte olan 2008-2010 Grup Toplu İş Sözleşmesini etkilemek amacıyla, Mudanya’da Türk Prysmian Kablo ve Sistemleri A.Ş. fabrikasında 400 işçi 26 Kasım 2008 günü vardiya çıkışında kendilerini fabrikaya kapadı.
Brisa	20 Aralık 08	1000	İşçiler/ Lastik İş/ DİSK	Brisa’da işten çıkarmalar üzerine yaklaşık 1000 işçi fabrikayı işgal etti. Atılan işçilerin, “İşçiler burada sendika nerede” sloganı dikkat çekiciydi. Sendika yönetiminin işverenle görüşmesi sonrasında, işten çıkartılan 64 işçi işe geri alınmadı, işgaldeki işçiler için ise 7 gün yıllık izinden kullanılmak üzere 9 gün ücretli izne çıkma kararı alındı.

Sinter Metal	22 Aralık 08	380	Birleşik Metal İş/ DİSK	Ömraniye Dudullu Organize Sanayi Bölgesi'nde Sinter Metal'de çalışan işçilerin Birleşik Metal İş Sendikasında örgütlenmesi nedeniyle 380 işçinin işten çıkarılması üzerine 22 Aralık sabahı işçiler fabrikayı işgal etti.
Selga Tekstil	26 Aralık 08	50	Tekstil-Sen/ Bağımsız	Selga Tekstil işçileri, iki aylık maaş ve üç aylık mesailerinin ödenmemesi üzerine eylem yaparken iş makinelerinin kaçırılmak istenmesi üzerine 25 Aralık 2008 günü işyerini işgal etti.
Tezcan Galvaniz	28 Aralık	83	Birleşik Metal İş/ DİSK	Arslanbey Organize Sanayi Bölgesi'nde yer alan Tezcan Galvaniz Fabrikası'nda çalışan işçiler Birleşik Metal İş Sendikasında örgütlenmeye başladılar. Bunun üzerine işveren 83 işçiyi işten attı. 28 Aralık günü işçiler kapıyı zorlayarak fabrikayı işgal etti.
Ünsa Çuval	2 Ocak 09	90	İşçiler/ Nakliyat İş-DİSK	Sancaktepe'de bulunan Ünsa Çuval Fabrikası'nda kriz gerekçe gösterilerek 300 işçinin 15 Aralık'ta işten çıkarılmasının ardından, 90 işçi, 2 Ocak 2009 tarihinde fabrikanın idari bölümünü işgal etti.
Philips	6 Ocak 09	150	Birleşik Metal İş/ DİSK	Hollanda sermayeli Philips firması Gebze Organize Sanayi'nde Kurulu bulunan fabrikayı kapatma kararı alınca, Birleşik Metal İş Sendikası üyesi 150 işçi 6 Ocak 2009 tarihinde kendilerini fabrikaya kapattı.
Şafak Tekstil	16 Ocak 09	100	Tekstil-Sen/ Bağımsız	İstanbul Sultançiftliği'nde kurulu bulunan Şafak Tekstil'de, patronun işçilerin haklarını vermeden fabrikayı kapatmaya ve makineleri kaçırmaya çalışması üzerine işçiler 16 Ocak 2009 günü fabrikayı işgal edip patronu rehin aldı.
Pirelli	26 Ocak 09	1300	İşçiler/ Lastik İş/ DİSK	Pirelli Fabrikası daha önce kriz gerekçesiyle işten çıkardığı, ancak Lastik İş sendikasının müdahalesiyle işe geri aldığı, 80 işçi ve 16 büro çalışanını tekrar işten çıkardı. 26 Ocak 2009 günü işçiler şalterleri indirerek üretimi durdurup fabrikayı terk etmeme kararı aldı.
Halil Tekstil	6 Nisan 09	150	İşçiler	Ömraniye'de İhlamurkuyu Mahallesi'nde Kurulu bulunan Halil Tekstil işyerinde çalışan işçiler 6 Nisan 2009 günü iki gün boyunca işyerini terketmeme eylemi yaptı.
AKE Aralay Kalıp	10 Nisan 09	60	İşçiler	İkitelli organize sanayi bölgesindeki AKE Aralay Kalıp'ta çalışan işçiler, 10 Nisan 2009 günü sabah işe gittiklerinde kendilerine fabrikanın satıldığı, içerideki hammadde ve makinelerin eski sahiplerince taşınacağı söylenmesi üzerine işyerini terk etmeyip geceyi fabrikada geçirdi.

Kerem Tekstil	10 Nisan 09	180	İşçiler/ Batis, Tekstil-Sen/ Bağımsız	3 aydır maaşlarını, mesailerini ve 6 aydır da asgari geçim indirimini alamayan Kerem Tekstil işçileri patronlarının ortadan kaybolması üzerine, 14 Nisan 2009'da haczedilen iş makinelerini korumak üzere işyerini işgal etti.
Toprak Mermer	12 Nisan 09	100	İşçiler	Diyarbakır Lice'de bulunan Toprak Mermer Fabrikası'ndan işten atılan yüz işçi, tazminatlarını, prim ve maaşlarını almak için 12 Nisan 2009 günü fabrika binasını işgal etti.
Daytek Teknoloji	24 Nisan 09	135	İşçiler / Türk Metal/ Türk İş	Kocaeli'nin Köseköy beldesindeki Daytek Teknoloji'de çalışan 135 işçi, 24 Nisan 2009 günü 4 arkadaşlarının işten çıkarılması üzerine üretimi durdurup fabrikayı terk etmeme eylemi yaptı.
Şirin Tekstil	10 Mayıs 09	20	İşçiler	Ümraniye'deki Şirin Tekstil'de çalışan işçiler ücretlerini alamadıkları için 10 Mayıs 2009 günü işyerlerini işgal etti.
Ayzi Moda	27 Ağustos 09	75	Tekstil-Sen/ Bağımsız	İstanbul İkitelli'de kurulu bulunan Ayzi Moda Tekstil Fabrikası'ndan kriz bahanesiyle işten atılan 75 işçi makineleri almaya gelen icra memurlarını atölyeden içeri sokmadı ve işgale başladı.
	Toplam	5.223		

Grevler

İncelenen dönemde 8 grevin yapıldığı ve bu grevlere toplam 3.232 işçinin katıldığına ilişkin bilgi elde edilmiştir.³ Tablo 2'de görüleceği üzere kriz döneminde grevde kalınan süreye bakıldığında, greve katılan işçilerin % 75'inin (2.411 kişi) katıldığı üç grevin (Toros Tarım İşletmeleri, Halkalı Karton, Eti Gıda Sanayi) kısa sürede bitirildiği, bir biçimde anlaşma yapıldığı görülmektedir.⁴ Bu dönemde yapılan grevler içerisinde, gerek katılan işçi sayısı, gerekse grevde kalınan süre bakımından en dikkate değer grev ise Asil Çelik grevidir. Yedi buçuk ay süren greve 550 işçi katılmıştır. Grev döneminde çeşitli yürüyüşler, sendika yöneticilerinin açlık grevi gibi eylemler de yapılmıştır. Ayrıca beyaz yakalılar da, işverenin lokavt uygulaması nedeniyle çalışmadıkları için eylem yapmak durumunda kalmıştır (Ekonomik Pusula, 14 Temmuz 2009).

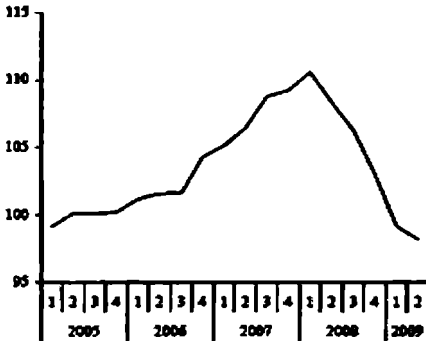
3 TİSK, 2009 yılı içinde, 30.09.2009 tarihi itibarıyla 13 grev yapıldığını ve 3.181 işçinin greve katıldığını belirtmektedir. Ancak, elde edilen bilgiler 8 greve ilişkindir ve bu grevlere 3.232 işçi katılmıştır. Diğer grevler hakkında bilgi toplanamamıştır. Diğer yandan TİSK, aynı dönemde lokavt olmadığını belirtmektedir. Ancak, Asil Çelik işyerindeki grevde işveren lokavt uygulamıştır. Bu bakımdan TİSK'in bilgilerinin de doğru kabul edilmesi zor görünmektedir.

4 Eti Gıda Sanayinde grev sonrası, işveren toplu sözleşmenin kendi istediği biçimde bitirilmemesine tepki olarak, "işçileri cezalandırmak" amacıyla işten çıkarmalara başlamış ve ilk olarak 30 işçi işten çıkarılmıştır.

Tablo 2: Ekim 2008-Eylül 2009 Döneminde Grevler

İşyeri	Sendikası	İli	Greve Çıkılan Tarih	Grevin Bittiği Tarih	Greve Katılan İşçi Sayısı
Asemat	Birleşik Metal İş/DİSK	Bursa	31 Aralık 2008	Devam Ediyor	59
Asil Çelik	Birleşik Metal İş/DİSK	Orhangazi/ Bursa	30 Ocak 2009	15 Eylül 2009	550
Procter-Gamble	Tümka İş/DİSK	Gebze/ Kocaeli	19 Şubat 2009	28 Mart 2009	200
ATV-Sabah	TGS/Türk İş	İstanbul	13 Şubat 2009	16 Temmuz 2009'da İstanbul 2. İş Mahkemesi kararıyla durduruldu.	8
Edirne Giyim A.Ş. ¹	Teksif/Türk İş	Edirne	2 Nisan 2009	Devam Ediyor	4
Toros Tarım İşletmeleri	Petrol İş/Türk İş	Adana Ceyhan ve Mersin	7 Nisan 2009	9 Mayıs 2009	262
Halkalı Karton	Selüloz İş/ Türk İş	İstanbul	17 Temmuz 2009	26 Temmuz 2009	82
Eti Gıda Sanayi	Tek Gıda İş/ Türk İş	Eskişehir ve Bilecik/ Bozüyük	13 Ağustos 2009	21 Ağustos 2009	2.067
Toplam					3.232

Kaynak: Yurtsever Cephe İşçi Birliği Bülteni, Ekim 2009. Grevlerin bitiş tarihleri tarafımızdan eklenmiştir.

Tablo 3: İmalat Sanayi Sektöründe Reel Ücret Ödemeleri**Grafik 4.4.11. İmalat Sanayi Sektöründe Reel Ücret Ödemeleri (Mevzuatla Etkin Aralık, 2005=100)**

Kaynak: TÜİK, TCMB.

Krizden en fazla etkilenen imalat sanayinde aşağıdaki tablodan da görüleceği üzere reel ücretlerde de ciddi düşme yaşanmıştır. İmalat sanayindeki reel ücret düzeyine bakıldığında, 2008 yılı ilk çeyreğinden itibaren hızlı bir gerileme yaşandığı ve bu gerilemenin 2009'da şiddetlenerek devam ettiği, 2005 yılının bile altında kaldığı görülmektedir.

Toplu sözleşme görüşmelerinde işverenler, mevcut ücretlerin düşürülmesi, sıfır ücret ödenmesi, ikra-

Kaynak: Merkez Bankası, Enflasyon Raporu, 2009-IV.

miye sayısının azaltılması, fazla mesai ve gece zammının düşürülmesi, performans değerlendirmesi gibi önerilerde bulunmakta olup, bu süreç devam etmektedir. İşverenlerin bu dönemde bir diğer önemli taleplerinin de esneklik olduğu bilinmektedir. Özellikle denkleştirme⁵ bu dönemde işverenlerin önemli talepleri arasında yer almaktadır. Bu ve benzeri talepler sendikal örgütlenmenin bulunduğu işyerlerinde ya fiilen uygulanmakta, ya da toplu sözleşmeler yoluyla hayata geçirilmektedir. Bu kadar şiddetli hak gasplarına karşın, sendikalar toplu sözleşme uyuşmazlıklarında greve çıkmaktan imtina etmişlerdir.⁶ Grev silahı talepleri gerçekleştirmenin, işvereni baskılandırmanın bir aracı olamamıştır. Sendikalar, dönemin özelliği nedeniyle greve çıkmadan bir biçimde uzlaşmayı ve toplu sözleşme imzalamayı tercih etmişlerdir. Bir kısım sendikalar, işverenlerin dayatmaları karşısında greve de çıkamadıkları için bugüne kadar etkin biçimde kullanmadıkları Yüksek Hakem Kuruluna gitmeyi seçmişlerdir.

İşsizlik ve grev arasındaki ilişki tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bu konuyla ilgili yapılan bazı çalışmalarda özel sektör bakımından işsizlikle grevler arasında anlamlı bir ilişki olmadığı belirtilmekte, 1964-1998 yılları için Hasan Şahin tarafından yapılan bir başka araştırmada ise işsizlik oranlarının grev sayısını olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmaktadır.⁷ Sendikaların grev silahını etkin biçimde kullanamamaları yanında, bazı işyerlerinde işverenler de işçileri greve çıkmaya zorlamışlardır. Bu işverenlerin “işler düzelene kadar” işçi ücretlerinden “kurtulmayı” tercih ettikleri gözlenmektedir. Grevin her işyeri bakımından kendi özgünlüğü içerisinde değerlendirilmesi gerekmele birlikte, grev kriz dönemlerinde her zaman ve her işyeri için etkili bir silah olamamaktadır.

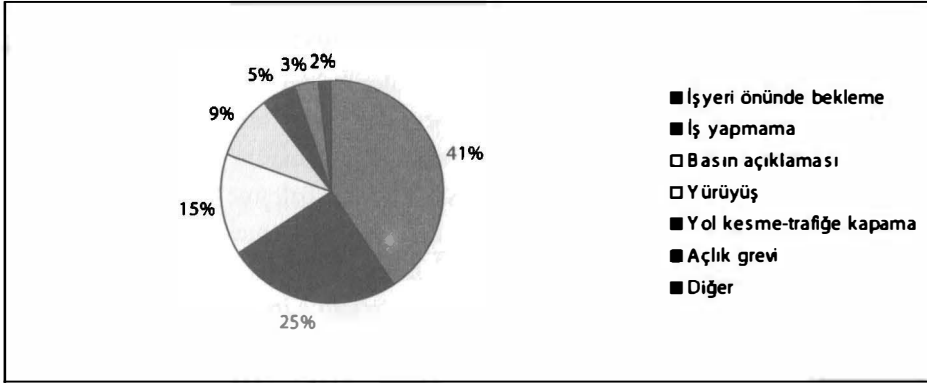
Diğer Eylem ve Direnişler

İşgal ve grev dışındaki eylemlere bakıldığında, en fazla başvuru yapılan eylem biçiminin yüzde 41 ile işyeri önünde yapılan eylemler olduğu görülmektedir. Bu eylemlerde amaç, kapı önünde bekleyerek işveren üzerinde baskı yaratmak ve üretimin devamlılığını engellemektir.

5 4857 Sayılı İş Kanununda yer alan denkleştirme uygulaması ile, işçinin çalışma süresi çalışılan günlere ya da haftalara farklı olarak bölünmektedir. Böylece işçi, kimi günler ya da haftalar daha az kimi günler ya da haftalar daha uzun sürelerle çalıştırılmakta, ancak haftalık çalışma süresi ortalama olarak hesaplanmaktadır.

6 2007 yılında yapılan 15 greve 25.920 işçi katılmış ve grevde 1.353.558 işgünü kaybı yaşanırken, 2008 yılında yapılan 15 greve 5.040 işçi katılmış ve 145.225 işgünü kaybı yaşanmıştır.

7 Bkz. Seyfettinoğlu K. vd. (2009) “Türkiye’de Grevler ve İşsizlik”, *Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu*, Ankara: Belediye İş Sendikası Yayını.

Tablo 4: Eylem Biçimleri

İşyeri önünde yapılan eylemler arasında uzun süreler olmakla birlikte, bir gün süren eylemler de söz konusudur. Özellikle işten çıkarmalara karşı işyeri önü direnişi tercih edilmektedir. İşyeri önünün temel alındığı direnişlerde, kamuoyu yaratma ya da işvereni baskılandırma amacıyla başta basın açıklamaları ve yürüyüşler olmak üzere farklı eylemler de yapılmaktadır. Ancak bu eylemler işyeri odaklı direnişi başka araçlarla güçlendirme amacıyla yapılmaktadır. İşverenler de, direnişleri kırmak amacıyla birçok girişimde bulunmaktadır. Örneğin, Sinter Metal direnişinde işveren, işçilere tazminatsız olarak atıldıklarına dair birden fazla tebligat yaparak baskı kurmayı sürdürmüş, işçilerin eşine küfür ettikleri, fabrikayı işgal ederek işyerini zarar uğrattıkları gerekçeleriyle aylar sonra dava açmıştır. Ayrıca, işçileri tek tek çağırarak pazarlık yapma, çeşitli yollarla işe iade amacıyla açılan mahkemeyi aylarca uzatma gibi yöntemlerle direnişi kırmaya çalışmaktadır.

İşyeri önü eylemlerinin uzun sürmesi halinde başarısı azalmaktadır. Bunun temel nedenlerinden birisi, işyerinde üretimin bütünüyle durmaması, üretimin bir şekilde sürüyor olmasıdır. Uzun dönemli işyeri önü direnişleri, direnişe çıkan işçilerin bir süre sonra gelir sağlama girişimleri ve iş aramaya başlamaları ya da iş bulmaları nedeniyle çözülmeye başlamakta, direnişe katılan işçi sayısı azalmakta ve bu durum kalanlar için moral bozucu etki yaratmaktadır. İşçinin gelir elde etme ihtiyacının olması elbette doğaldır, ancak bunu işçinin kendi arayışları ile gidermeye çalışması, dayanışma endeksli bir örgütlülüğün yaratılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Direnişçilere destek ve yardımlar onları bu arayıştan alıkoyacak düzeyde olamamaktadır. Yine uzun süren direnişlerde, basının ilgisi ve destek ziyaretleri azalmakta, bu da işçileri olumsuz etkilemektedir. İşyeri önünde yapılan eylemlerin başarısında, dışarıda direnen işçilerin yanı sıra varsa işyeri içindeki işçiler tarafından destek verilmesi, işveren üzerinde işyeri içinden de baskı oluşturulması önemli faktörlerden birisidir. Ayrıca, yabancı sermayeli ve uluslararası ölçekte faaliyette bulunan bir işyeri üzerinde uluslararası sendikalar örgütlerin baskıları da sonuç almakta oldukça önemli olmaktadır.

İkinci olarak başvurulmuş eylem biçimi, yüzde 25’lik oranla iş yapmama, üretimi durdurma eylemidir. Bu eylem biçimine ağırlıklı olarak ücretlerin ödenmemesi durumunda başvurulmaktadır. Ücret ödenmemesi, ağırlıklı olarak tekstilde, yerel yönetimlerde ve inşaat sektöründeki taşeron firmalarda yaşanmaktadır. Üretimi durdurma eyleminin yaygın olmasının asıl nedeni hukuki dayanağının olmasıdır. 4857 sayılı İş Kanununun “Ücretin Gününde Ödenmemesi” başlıklı 34. maddesi buna olanak sağlamaktadır.⁸ Her ne kadar ücret ödenmemesi nedeniyle işin durdurulmasının hukuki bir gerekçesi olsa da, pratikte bu gerekçeye dayanarak iş bırakmanın bile riskleri vardır. İşverenler, hukuki dayanağı olsa bile bu eylemler sonrası işçileri baskı altında tutmak, inisiyatifi elden kaçırmamak amacıyla bazen eylemlerden sonra işçi çıkarmakta ya da işten çıkarma tehdidinde bulunmaktadırlar.

En fazla başvurulmuş üçüncü eylem biçimi, yüzde 15’lik oranla kitlesel basın açıklaması yapmaktır.⁹ Basın açıklaması, bazen işyeri önünde bazen de merkezi bir alanda yapılmakta ve kamuoyu yaratma hedeflenmektedir. Diğer bir eylem biçimi yürüyüştür. Bunda da, bir meydana toplanarak işyerine ya da işyeri önünde toplanarak bir meydana yapılan yürüyüşler sözkonusudur. Sanayi bölgelerinde yer alan işyerlerinde ise genellikle, organize sanayi bölgeleri girişinden işyerlerine ya da işyerlerinden giriş kapısına yürünmektedir.

Bu eylem biçimlerinin yanı sıra, yol kesme/trafiğe kapama, açlık grevi yapma gibi eylem biçimleri de işçilerin yaşadıkları sorunlarının ağırlığına, örgütlülük durumlarına göre başvurulmuş eylem biçimleridir. Yol kesme radikal eylem biçimleri arasında sayılmalıdır. Ayrıca, Samsun’da bir hastane inşaatında çalışan işçilerin, bayram öncesi maaş alamadıkları gerekçesiyle taşeron firma yetkililerini inşaat sahasında rehin alma, gemi işçilerinin gemiyi karaya yanaştırmama, İstanbul’da Aslantepe Stadı işçileri tarafından Galatasaray bayrağını ve TOKİ bayrağını indirerek yerine Fenerbahçe bayrağını asacaklarını belirtmeleri gibi yaratıcı farklı eylem biçimlerine de başvurulmuştur (DHA, 18 Mart 2009).

Bu dönemde yapılan eylem biçimlerinde hedefe asıl olarak doğrudan sorunu yaratan işveren konulmakta iken, tekstil sektöründe taşeron firma yerine, bu firmaların üst işvereni hedef alma sonuç almak bakımından uygulanan yeni taktiklerden birisidir. MEHA Giyim Sanayi Ticaret Ltd. Şirketi işçileri makineleri kaçırmak fabrikayı boşaltan taşeron firma yerine, firmanın üst işvereni LCW’yi hedef alan bir eylem çizgisi izlemiştir ve bu taktiklerinden sonuç almışlardır. Benzer şekilde Ağ Tekstil işçileri de fason iş yaptıkları Colin’s, Marks&Spencer gibi firmaları hedef alan bir taktik uygulamışlardır.

8 Madde şöyledir: “Ücreti ödeme gününden itibaren yirmi gün içinde mucbır bir neden dışında ödenmeyen işçi, iş görme borcunu yerine getirmekten kaçınabilir. Bu nedenle kişisel kararlarına dayanarak iş görme borcunu yerine getirmemeleri sayısal olarak toplu bir nitelik kazansa dahi grev olarak nitelendirilemez. Gününde ödenmeyen ücretler için mevduata uygulanan en yüksek faiz oranı uygulanır. Bu işçilerin bu nedenle iş akitleri çalışmadıkları için feshedilemez ve yerine yeni işçi alınamaz, bu işler başkalarına yaptırılmaz” (Resmî Gazete, Kanun No. 4857, Tarih/Sayı: 10.06.2003/25134.)

9 Bu eylem biçiminde, diğer eylem biçimlerine başvurulmadan sadece basın açıklaması yapılan işyerleri esas alınmıştır.

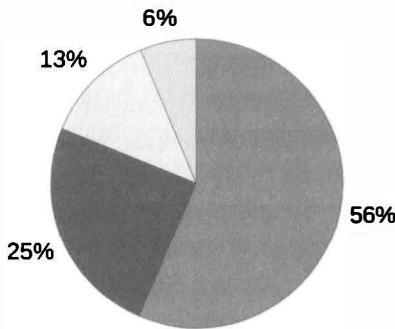
Sendikaların krize tepki olarak örgütlediği önemli eylemlerden biri de mitinglerdir. 15 Şubat'ta İstanbul Kadıköy'de "Krizin Faturasını Ödemeyeceğiz" sloganıyla DİSK, KESK ve Türk-İş tarafından düzenlenen miting bu dönemin en önemli mitingidir. Diğer yandan çok sayıda il ve ilçede sendikalar tarafından, sendika şubeleri ile siyasal çevreler birlikte, bazı yerlerde yerel Emek Platformları tarafından, ayrıca doğrudan siyasal çevreler tarafından çok sayıda miting ve kitlesel basın açıklamaları yapılmış, bazı il ve ilçelerde "Krizle Karşı Emek ve Demokrasi Platformu" gibi adlar altında platformlar oluşturulmuştur.

İşçilerin kalıcı ortak eylem birlikteliği sağlanamasa da, bunu sağlamaya yönelik bazı girişimlerde bulunulmuştur. Örneğin bir siyasal çevrenin girişimi ile, Taksim'de Günay Yıkama, Zirve Tekstil, Key Tekstil, Derden Tekstil, Kerem Tekstil, Örme Tekstil ve Esma Savaş Tekstil işçileri bir araya gelerek ortak basın açıklaması yapmışlardır.¹⁰ Ayrıca, İstanbul'da ATV işçilerinin her Cumartesi günü Taksim'den Galatasaray Meydanı'na yaptıkları yürüyüşler, bir süre sonra İstanbul'da direnişte olan işçilerin buluşma ve güçlerini birleştirme noktası haline gelmiştir. İstanbul'da süren grev ve direnişte bulunan işçiler "Direniş Platformu" adıyla bir araya gelmiştir. İlk etkinlik olarak 14 Haziran günü Petrol-İş Sendikası Genel Merkezi'nde "Küreselleşme, kriz ve örgütlenme" başlıklı bir forum düzenleyen bu girişim, o dönemde grev ve direnişte bulunan işyerlerinin azalması nedeniyle etkili bir güce dönüşmemiştir. Çeşitli sendika ve siyasal çevreler tarafından oluşturulan "İşten Atmak Yasaklansın Platformu" da bu dönemin ortak mücadele arayış ve girişimlerindenidir.

Eylem ve Direnişlerin Nedenleri

İşçiler en fazla ücretlerinin ödenmemesi nedeniyle eyleme başvurmaktadır. İncelenen eylemler kapsamında, grev dışında yapılan eylemlerin yarısı ücretlerin ödenmemesi nedeniyle yapılmıştır.

Tablo 5: Eylem Gerekçeleri

- Maaş ödenmemesi
- Kriz gerekçesiyle işten atma
- Sendikalı olduğu için işten atma
- Tazminat ödenmemesi

¹⁰ Bkz. *sendika.org*, 24 Mayıs 2009.

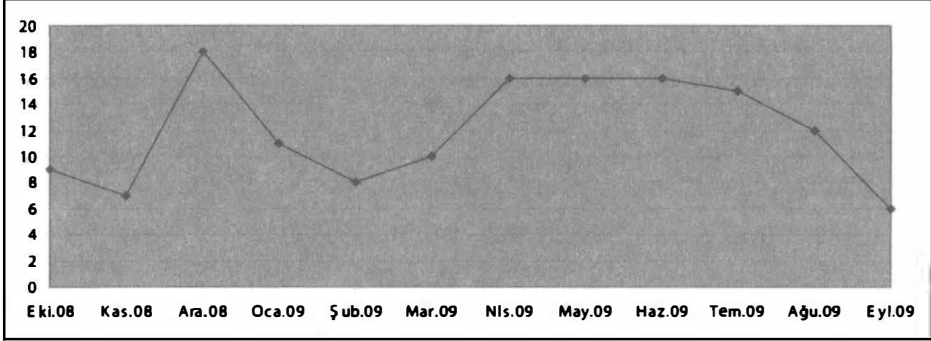
Eylemlerin sadece yüzde 25’i kriz nedeniyle işten atmalara karşı yapılmıştır. Krizin en somut ve yıkıcı etkisinin işten çıkarma şeklinde yaşanmasına karşın, işten çıkarılan işçi sayısı karşısında yapılan eylemler ve bu eylemlere katılan işçi sayısına bakıldığında gösterilen tepkinin oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Ayrıca, işten çıkarmalara karşı yapılan eylemler, işe iade talepli görünmesine karşın ağırlıklı olarak tazminatların alınmasına yönelik olmuştur. DİSK tarafından 16 Kasım 2009 tarihinde yapılan basın açıklamasında, mevsimlik etkilerden arındırılmış hesaplara göre, Eylül 2008- Ağustos 2009 döneminde işsiz kalan sayısı 1 milyon 40 bin kişidir. TİSK’e göre ise, 2009’un ilk yedi ayında bir önceki yılın aynı dönemine göre aylık ortalama işsizlik artışı 1 milyon 101 bin kişi olmuştur (TİSK İşgücü Piyasası Bülteni, Ekim 2009). Diğer yandan, Türk-İş’in, ekonomik krizin işçilere yansımaları izlemek amacıyla oluşturduğu “Emek Masası” verilerine göre, Ekim 2008-Temmuz 2009 dönemindeki 10 ayda, “ekonomik kriz gerekçesiyle” Türk İş’e bağlı sendikalara üye 40 bin 755 işçi işten çıkarılmış ve 44 bin 340 işçi de ücretsiz izne çıkarılmıştır. Türk İş’e bağlı sendikaların yanı sıra, DİSK ve Hak İş’e bağlı sendikaların üyelerinin de yoğun olarak işten çıkarıldığı göz önüne alındığında, kriz gerekçesiyle işten çıkarmalara karşı verilen tepkilerin yetersizliği görülecektir. Ayrıca sendikalı olduğu için işten atılma ve tazminatlarının verilmemesi de eylem yapma gerekçeleri arasında yer almaktadır.

Eylemlere Katılan İşçi Sayısı

Eylemlere katılan işçi sayısı maalesef çıkarılamamıştır. Eylemlerin çok büyük kısmı sol/sosyalist basından takip edilmiştir. Ancak, yapılan haberler içerisinde eylemlere katılan işçi sayısı incelenen eylemlerin yaklaşık yüzde 25’inde yer almaktadır. Bu da özellikle sol basın için haber yapma eksikliğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte eylemlere katılan işçilerin tam sayısı verilemeyecek olsa da şu sayıların fikir verebileceği düşünülmektedir. Grevlere 3.225, işgallere 5.223 ve diğer 73 eyleme 12.486 kişi katılmıştır. Burada işgallere katılan işçi sayısı toplam içerisinde dikkat çekicidir.

Eylemlerin Dönemleri

İşgallerin 2008’in Kasım ile 2009’un Ocak ayı arasında ve Nisan ayında gerçekleştiği görülmektedir. Bunun dışındaki aylarda sadece 2 işgal eylemi söz konusudur. Şubat ve Mart ayında işgal yaşanmazken Nisan ayında yeniden 5 işyerinde işgal yapılmıştır. İşgallerin aynı dönemde yoğunlaşması birbirini tetiklemesinden, bir işyerindeki işgalin diğer işyerindeki işçilere örnek olmasından kaynaklanmaktadır.

Tablo 6: Eylem Dönemleri

Genel olarak bakıldığında (işgal, grev ve diğer) eylemlerin en yoğun yaşandığı aylar 2008 Aralık ayı ile, 2009'un Nisan-Temmuz dönemidir. Eylemlerin 2008 Aralık ayında yoğunlaşması işten çıkarmaların bu dönemde artmasıyla doğrudan ilişkilidir. 2009'un Nisan-Temmuz aylarında yoğunlaşması ise, esas olarak tazminat ve ücret ödemelerinin yapılmaması nedeniyledir.

Eylemler Nasıl Sonuçlanıyor?

Eylem haberlerinde, eylemlerin başlama bilgisi verilmekte ancak daha sonra habere konu olan eylemin nasıl sonuçlandığına dair bilgiye ulaşmak mümkün olmamaktadır. Eylem, herhangi bir kazanım sağlanmış ise haber olarak verilmekte, aksi durumda haber de yapılmayabilmektedir. Bu nedenle, tüm eylemlerin nasıl sonuçlandığı bilgisine ulaşmak mümkün olamamıştır. Bu olumsuzluklara karşın, özellikle ücret ve tazminat ödenmemesi gerekçesi ile yapılan eylemlerde, eylemin somut hedefine ulaşma anlamında başarı elde edilebilmektedir. Tazminat talepli eylemlerde, ödemelerin taksitler halinde yapılması için anlaşma sağlanabilmektedir. Kriz nedeniyle işten çıkarmada kazanımlar çoklukla tazminat davalarının kazanılması olarak gösterilmektedir. Oysa, bu kazanımlar mahkemelerde, hukuki yollarla elde edilen kazanımlardır ve eylem sonucu elde edilmediğini unutmamak gerekir.

Bir eylemin başarılı olup olmadığı konusu oldukça tartışmalı bir konudur. Bu tartışma, yalnızca bu dönemde yapılan eylemlerle sınırlı bir tartışma da değildir. Bir eylemin başarılı olup olmadığı değerlendirmesi yalnızca kendi somut talepleri ekseninde ele alınmalıdır. Kendi somutu dışında yarattığı etki ile de değerlendirilmelidir. Başarı, başka eylemleri tetiklemesi, işçi sınıfı için orta ya da uzun dönemde örnek alınıp alınmaması, mücadele azmi ve kararlılığını göstermesi bakımından da ele alınmalıdır. Özellikle işgal gibi eylem biçimleri, eylemin yapıldığı işyerlerini aşan sonuç yaratma özelliğine sahiptir. Diğer işyerleri için örnek teşkil edebilmekte ve tetikleyici etki yaratabilmektedir. Nitekim işgallerin aynı dönemlerde yoğunlaşması bunun göstergesidir. Öte yandan, işgaller eylemin yapıldığı bölgede diğer işverenlerin işçilere yönelik saldırısını pervasız biçimde yapmasını da

engellemektedir. Örneğin Sinter Metal işyerinin (Dudullu Organize Sanayi Bölgesi) çevresindeki fabrikalarda son bir yılda işten çıkarmanın olmaması, ücretlere zam yapılması da, dolaylı başarı göstergeleri arasında sayılmalıdır.

Sendikaların Tavrıları

İşverenlerin işten çıkarma taleplerini tümüyle reddeden bir yaklaşım oldukça az görülmektedir. Bu dönemde temel sendikal politika uzlaşma olarak ortaya çıkmakta, görüşmeler tavizler pazarlığı şeklinde geçmektedir. Sendikalar, işten çıkarmaların kriz gerekçesiyle yapıldığı işyerlerinde eylem yapmazken, işten atmaların sendikalı olma nedeniyle yapılması durumunda bu duruma bir ölçüde tepki göstermektedirler. Bu eğilim, Türkiye’de sendikal hareket tarafından geliştirilen tepki ve mücadele biçimlerinin Avrupa’dan giderek daha fazla etkilendiğini düşündürmektedir. Gerçekten de Avrupa’daki sendikaların hemen hemen tamamında, kriz ya da ekonomik gerekçe ile işten atmalara karşı bir şey yapılamayacağı, hatta yapılmaması gerektiği, çünkü bunun normal bir durum olduğu görüşü hâkimdir. Kriz nedeniyle işten çıkarmanın yaşandığı işyeri sendikalı ise, sendikalar işten çıkarılacak işçi sayısı konusunda işverenlerle pazarlık yapmakta, çıkarılacak işçi sayısı bu pazarlıklarla aşağıya çekilmeye çalışılmakta, eylem yapılmamaktadır. Pazarlık kapsamında, öncelikle ücretli izin, ardından ücretsiz izin kullanımı teklif edilmekte, fazla mesai karşılığı izin kullanımı, denkleştirme, telafi çalışması gibi yöntemler önerilmektedir. Bunların yanı sıra kısa çalışma ödeneğine başvurulması istenmektedir.¹¹ İşverenlerin ücret düşürme ya da ikramiyelerin azaltılması talepleri de kabul edilmektedir.

Kriz gerekçesiyle işten çıkarmalara karşı eylemler, lastik işkolunda yaşandığı gibi bazen sendikaya rağmen yapılmaktadır. İşten çıkarmalara tepkinin verildiği işyerlerine bakıldığında daha çok örgütsüz işyerlerindeki işçilerin ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak, örgütlü ya da örgütsüz işten çıkarılan işçilerin sayısı ile bu duruma gösterilen tepki arasında çok büyük bir uçurum olduğu açıktır. Bu dönemde yapılan eylemlerin neredeyse yarısı sendikalı olmayan işyerlerindeki işçiler tarafından yapılmıştır. Örgütsüz işyerlerinde yapılan eylemlerde işçileri harekete geçirme bakımından, sol/sosyalistlerin küçümsenmeyecek etkileri vardır. Bu da işçi sınıfı ile sosyalistler arasındaki karşılıklı ilişkinin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha göstermektedir.

En fazla eylem yapan sendikalar, DİSK’e bağlı Birleşik Metal İş, Dev Sağlık İş ile bağımsız Tekstil Sen olmuştur. Bu sendikaların yanı sıra, Limter-İş, Batis gibi sendikalar yanında üye sayısı az olan (Birleşik Metal İş dışında), yönetimlerinde sol/sosyalistlerin olduğu, mücadeleci sendikalar bu süreçte öne çıkmıştır. Sayısız

¹¹ İşten çıkarmaların bir anlamda ertelenmesi anlamına gelen ve ikinci defa uzatılan kısa çalışma ödeneği süreleri ağırlıklı olarak 2010 yılının ilk çeyreğinde bitecektir. Yeniden bir uzatma söz konusu olsa bile bu dönemin ardından işten çıkarılmaların yaşanması kaçınılmaz görülmektedir.

olarak büyük işçi kitlelerinin örgütlü olduğu sendikalar sessiz kalırken, görece daha az üye sayısına sahip sendikaların daha militan bir tutum içinde olduğu görülmektedir. Bazı kesimler tarafından üye sayısının azlığı nedeniyle “küçük” olarak görmezden gelinen, “marjinal” olarak tanımlanıp küçümsenen sendikalar sürecin yükünü kendi güçleri oranında, hatta bunu aşan bir boyutta yüklenmişlerdir.

Ücret düşürmede en çarpıcı örnek, Türk Metal Sendikası’nın örgütlü olduğu OYAK’a bağlı Ereğli Demir Çelik İşletmeleri (Erdemir) ile, Çelik İş Sendikası’nın örgütlü olduğu İskenderun Demir Çelik İşletmeleri’nde (İsdemir) çalışan (yaklaşık 13 bin kişi) tüm işçilerin ücret ve ücrete bağlı ödemelerinin 16 aylık süre için % 35 oranında düşürülmesidir. Yüzde 35 ücret düşürülmesi hakkında, Türk Metal Sendikası ile MESS arasında yapılan Toplu Sözleşmeyi Tadil Anlaşmasında, “özellikle büyük işletmeler bakımından ülkemizde yeni bir model teşkil edebileceği” belirtilmiştir.¹² Yine Erdemir tarafından İMKB’ye gönderilen yazıda, “ülkemizde bu büyüklükte ilk kez uygulandığı değerlendirilen bu anlaşma” denilmektedir.¹³

Ereğli Demir Çelik Fabrikalarında işçi ücretlerinde yüzde 35 indirim yapma kararı işçilerin önemli tepkisini çekmiştir. Yüzlerce işçi Türk Metal Sendikası’nın şubelerini basıp şubeyi tahrip etmiştir. Anlaşmayı kabul etmeyip imzalamayan ve sendika şubelerini basan 650 işçi işveren ve sendikanın boy hedefi olmuş, bu işçilerin büyük bir kısmı işveren tarafından işten çıkarılırken, bir kısım işçi de toplu sözleşmede yer alan disiplin kurulu mekanizması eliyle, işveren ve sendikanın işbirliği ile işten çıkarılmıştır. Toplu Sözleşmeyi Tadil Anlaşmasında, ücret düşürmenin diğer işletmelere de örnek olması, başka işletmelerin de bu uygulamaya benzer biçimde ücret düşürme yoluna gitmeleri gerektiği belirtilmektedir. Nitekim, bu uygulama sadece bu işyerleri ile sınırlı sonuç doğurmamış, sonraki günlerde hemen hemen tüm işyerlerinde işverenler tarafından emsal gösterilerek ücret indirimi talebi gündeme gelmiştir. Bunun yanı sıra, kamu toplu sözleşmelerinde de başbakan ve bakanlar bu anlaşmaya atıfta bulunan çeşitli açıklamalar yaparak işçileri baskılandırmaya çalışmış ve kamu işçileri için önerdikleri ücret artışlarının kabul edilmesini istemişlerdir.

Bunun yanında, Hak-İş’e bağlı Öz İplik-İş Sendikası’nın CROSS Kot Fabrikası’nda toplu sözleşmeyle elde edilen iki buçuk aylık ücret tutarındaki ikramiye’nin bire düşürülmesi için yaptığı anlaşma benzeri çeşitli anlaşmalar yapılmıştır (Evrensel, 8 Haziran 2009). Çimse-İş Sendikası, örgütlü olduğu Graniser’de kriz gerekçesiyle 900 işçinin çalıştığı fabrikadan 420 işçinin işten atılması yönünde anlaşmayı imzalamıştır. Buna öfkelenen işçiler sendikacıların üzerine yürümüş, bu anlaşmayı kabul etmeyeceklerini belirtmişlerdir. Yine BriSA’da fabrikanın işgal edilmesi sonrasında yapılan anlaşma işçiler tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

12 Bkz. Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları T.A.Ş.’nin 21.04.2009 tarihli yazısı (Konu: Özel Durumların Kamuya Açıklanması Hk.).

13 Bkz. Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları T.A.Ş. Açıklaması, 2009.

Sendikalara yönelik bazı tepkilerin dışında işçilerin sendikalarına ya da işverenlere karşı önemli bir başkaldırısından söz etmek mümkün değildir. Yapılan eylemler ve bu eylemlere katılan işçi sayısı bunun göstergesidir.

Sonuç

Birçok sendika ya da konfederasyon, krize karşı programlarında, yaptıkları çeşitli açıklamalarda, işçi sınıfı ile sermayenin çıkarlarının ortaklığına vurgu yapmış, “üretken sermayenin” desteklenmesi gibi taleplerde bulunmuşlardır. Birleşik Metal İş gibi az sayıda sendika, krize karşı mücadele ve taleplerde farklı bir politika izlemiştir. Bu sendikal politikalar, doğal olarak yaşanan sorunların esas olarak masada mı, sokakta mı çözüleceği konusundaki tercihe de yansımış ve sokak çok fazla kullanılmamıştır. Sendikalar kriz karşısında aktif bir mücadele içerisinde olmamış, yaşananları sürecin doğal sonuçları olarak görmüş ve kendine dayatılan koşulları pazarlıkla değiştirmeye çalışmıştır. Sendikaların olumsuz tutumları yanında, işçi sınıfı da baskılanarak kendine dayatılan koşullara razı olmuştur. Özellikle işsizlik işçilerin kendilerine dayatılanları kabul etmesinde ve teslim olmasında tam anlamıyla terbiye işlevi görmüştür. İşten atılmayan işçilerin çalışma ve yaşam koşulları daha da ağırlaşmıştır. İşten atılan işçilerin yükünün bir bölümü çalışan işçilere yansımış ve atılmayan ama işten atılma kaygısı yaşayan işçiler daha yoğun çalışarak eskiden ürettiklerinden çok daha fazla mal üretmeye başlamıştır.

Sendikal hareketteki genel olumsuz tabloya rağmen, işçiler kimi yerlerde sendikalarıyla birlikte, kimi yerlerde de sendikal örgütlülük olmaksızın önemli direnişler gerçekleştirmiştir. Bu eylem ve direnişlerin yarıya yakınının sendikasıız işçiler tarafından yapılmış olması, sendikaların işçileri örgütlemekte ne kadar yetersiz kaldığının, aynı zamanda işçilerin geleneksel sendikalara güvensizliğinin bir ifadesidir. Eyleme kalkışan işçinin sendika üyesi olmaktan çekinmesi sözkonusu olamayacağına göre, yaptıkları eylemleriyle açık bir biçimde örgütlü bir mücadele verenlerin sendikal örgütlülük içinde yer almamaları sendikalar için düşündürücü bir durum olmalıdır.

İşçilerin mücadele içinde kullandıkları araç ve yöntemlerin yaşanan koşullara göre farklılaşabileceği, bazı araçların mutlaklaştırılmaması gerektiği, her dönemin kendine uygun mücadele araçlarını yaratabileceği bu dönemde de görülmüş ve tarihsel bir öneme sahip grev silahı kriz sürecinde etkisiz kalmıştır. İşçiler sermayedarların şiddetli saldırısına ancak militan bir mücadele ile karşılık verilebileceğini görmüş ve bu dönemde işgallerle yanıt vermeyi seçmiştir. İşgaller işverenleri en çok korkutan eylem olmuştur. Örneğin, Kocaeli’nde bulunan Tezcan Galvaniz işyerinin işgalin ikinci gününde, henüz işgal devam ederken işverenlerle yapılan görüşmede, işveren, “siz bu işçileri bilmezsiniz, böyle devam ederse onları siz bile durduramazsınız, fabrikayı bile yakar bunlar” cümleleriyle ve 15-16 Haziran eylemini örnek vererek büyük bir korkuyla işgalin bitirilmesini istemiştir.

İşçilere yönelik bu ağır saldırıya karşın, örgütlenme eğilimi fazlaca görülmemiştir. Sendikalar da bu dönemde, işverenlerin saldırısını göğüslemekte güçlük çektikleri için örgütlenme faaliyetini de askıya almıştır. Soma'da faaliyet gösteren Azyak Madencilik'in ücretsiz izin dayatmasına karşı işçilerin Türkiye Maden-İş Sendikası'nda örgütlenmeleri gibi girişimlere fazla rastlanmamıştır. Bu dönemde, diğer dönemlerden farklı olarak beyaz yakalıların mücadelesi ve örgütlenme eğilimi artmıştır. Beyaz yakalılar; Plaza Eylemleri, 50/d'li araştırma görevlilerinin eylemleri, Asil Çelik eylemleri ile bu dönemin en görünür eylemlerini gerçekleştirmiştir.

Kriz sürecinde, işçilerin çalışma ve yaşama koşulları alabildiğine kötüleşmiştir. Daha ağır koşullarda, daha yoğun çalışırken, ücretlerinde istenen düzeyde artışlar gerçekleşmemiş, hatta kimi yerlerde gerilemiştir. Bütün bu olumsuzlar oldukça ciddi bir öfke birikimine neden olmuştur. Önümüzdeki dönemde, krizin etkisinin azalmasıyla birlikte toplu sözleşme süreçleri daha zor geçecek ve işçiler bu dönemde kaybettiklerini kazanma çabası içerisinde olacaklardır. Bu da mücadelenin yükselmesini, grevlerin artmasını beraberinde getirecektir. Ekim ayı içerisinde iki yıldan beri zam alamayan ve örgütsüz olan Hyundai işçilerinin ücretlerine zam yapılması talebiyle eylem yapmaları ve bu eylem sonrası işverenin yüzde 10'luk bir ücret artışı yapacağını açıklaması gibi örnekler daha fazla yaşanacaktır. İşçi sınıfının tepkisi, bugün yaşanan kriz koşullarının görece değişmeye başladığı dönemlerde ortaya çıkacaktır. Biriken öfke, sendikalı işyerlerinde toplu sözleşme süreçlerinde ortaya çıkacak, örgütsüz işyerlerinde ise, ücret artışı gibi talepler şeklinde ve fiili eylem biçimleri şeklinde görülecektir.

Geçmiş Sayılar*

21. Sayı (2009)

Gündeme Bakmak: Neoliberalizmin Ötesinde

Uluslararası Krizin Düşündürdükleri **Korkut Boratav** İzmirli Orta Sınıfta Kürt Algısı: Mekân, Sınıf ve Kentsel Yaşam **Cenk Saraçoğlu** Sosyalist Soldan Kemalizme Olumlu Bakışlar (1920-1971): Nedenler, İmkânlar, Dönemler ve Bazı Sonuçlar **Gökhan Atılğan** Ergenekon Davaları ve Solun Tutumu Üzerine Bazı Gözlem ve Değerlendirmeler **Mustafa Bayram Mısırlı** 29 Mart 2009 Seçimleri ve AKP: Türkiye'nin Siyasal Coğrafyası Açısından Bir Değerlendirme **Ali Ekber Doğan** Yeni Bölgeselcilik ve Denizli: Yerel Endüstriyel Gelişimi ve Dönüşümü Yeniden Düşünmek **Mehmet Penbecioğlu**

20. Sayı (2009)

Maddeci Feminizm

Cinsiyete Dayalı İşbölümü ve Cinsiyetin Toplumsal İlişkileri **Danièle Kergoat** Türkiye'de Sosyalist Feminizme *Kaktüs'ten* Bakmak **Hülya Osmanağaoğlu** Fransa'da Sosyalist Kadın Hareketinin Temelleri ve Flora Tristan **Ateş Uslu** Toplumsal Yeniden Üretim ve Cinsiyetlendirilmiş Bir Politik Ekonominin İnşası **Isabella Bakker** Kadın Emeli Nasıl Değersizleşir? **Reyhan Atasü Topcuoğlu** Ataerkillik ve Enformel Emek: Konfeksiyon Atölyelerinde Ücretsiz Aile İşçileri **Saniye Dedeoğlu** Tarihsel Süreçte Üretimde Kullanılan Teknoloji ile Ücretli Kadın Emeli İlişkisi **Ece Kocabıçak** İş Hukukunun Ekonomi Politikası İçin Teorik Bir Geri Plan Denemesi **Ali Murat Özdemir** Eşitlikçi Toplamlar Üzerine **Özgür Mutlu Ulus**

19. Sayı (2009)

Türkiye'de Sermaye: 1990'lardan Bugüne Temel Eğilimler ve Stratejiler

Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler **Fuat Ercan** 1979 Krizinden 2001 Krize Türkiye'de Sermaye Birikim Süreci ve Yaşanan Dönüşümler **Melda Yaman-Öztürk / Fuat Ercan** Sermayenin Uluslararasılaşması Sürecinde Türkiye Banka Reformu ve Finans Kapital-içi Yeniden Yapılanma **Derya Gültekin-Karakaş** Banka Sermayesi Üzerinden Sınıf-İç Çatışmaları Anlamak **Nuray Ergüneş** İnşaat Sanayiinde Uluslararasılaşma ve Sermayeler Arası İlişkiler **Elvan Gülöksüz** Ulusötesi Kapitalizm: Sermayenin ve Devletin Ulusötesileşmesi ve Türkiye'de Ulusötesi Tarihsel Blok Oluşumu **M. Gürsan Şenalp / Örsan Şenalp** Neoliberal Küreselleşme Sürecinde Türkiye'de Yerel Sermaye: Gaziantep, Denizli ve Eskişehir'den İzlenimler **Pınar Bedirhanoğlu / Galip L. Yalman** Sermayenin Bölgesel Kalkınma Eğilim(ler)i: Kalkınma Ajansları Yasası Üzerine Tarihsel-Coğrafi Materyalist Bir İnceleme **İbrahim Gündoğdu** Birikim Sürecinde TOBB'un Tarihsel Gelişim Uğrakları **Ş. Gürçağ Tuna** Türkiye'de Sendikal Mücadele, Sermaye Birikimi, MESS ve Koç Holding **Özgür Öztürk** 1980 Sonrasında Türkiye'de Düşünce Fabrikalarının Yapısal Değişimi: TEPAV Örneği **Özlem Tezcek** 'Yoksulluk' Yazınının Yoksulluğu: Toplumsal Sınıflarla Düşünmek **A. Haşim Köse / Serdal Bahçe**

* Praksis'in eski sayıları Ankara'da Dipnot Kitabevinden (0312 4192532, dipnotkitavevi@yahoo.com) edinilebilir.

18. Sayı (Güz 2008) Tarih Yazımı 2

Ellen Meiksins Wood ile Söyleşi **Şebnem Oğuz**, Aylin Topal Demokrat Parti ve Dönemi: Sol Tarihyazımında "Kayıp" Zamanın İzinde Sinan Yıldırım Macaristan, 1918-1919: Burjuva Devriminden Proletarya Diktatörlüğüne Geçiş ve Kont Mihály Károlyi **Ateş Uslu** Totalitaryen Paradigma'dan Post-Revizyonizme: Sovyet Rusya Tarihçiliğinde Yeni Gelişmeler **Yiğit Akın** Marksist Tarih Kuramında Ne Yaşar Ne Yaşamaz? **Vivek Chibber** Marksizmde Siyasal Strateji Sorunu: Marx'tan Komintern'e **Mustafa Şener** Immanuel Wallerstein ve Marksizm **Güllistan Yarkin** Önce Söz (mü?) Vardı: Yapısalcılık, Postyapısalcılık ve Tarih **Mustafa Kemal Coşkun** Modernliğin Gerilim ve İmkânları: Gerçekçilik ve Avangardizm Tartışması İçinde Benjamin ve Lukács **Kubilay Hoşgör** Devletçilik, Yeni Kurumsalcılık ve Marksizm **Paul Cammack** Kapitalizmin Psikanalitik Tedavisi Mümkün mü? **Ebru Alp** Karl Marx: Tamamlanmamış Çalışmanın Bütünsel Tilsimi **Marcello Musto**

17. Sayı (Kış 2007) Tarih Yazımı 1

Kır, Kent ve Kapitalizme Geçiş: Bursa Örneği **Sevilay Kaygalak** Maddeci Tarih Yazımında Temel Tartışmalar **Şebnem Oğuz** Türk Dış Politikasının Tarih Yazımında Soğuk Savaş ve Türkiye-SSCB İlişkileri **Cenk Saraçoğlu** Köylüler Savaşı ve Thomas Münzer Tarihyazımında Temel Gelenekler ve Marksist Yol İzleri **Vefa Saygın Öğüt** İki Tartışmanın Işığında Macaristan'da Tarihyazımı (1945-1956) **Ateş Uslu** Tarihin Bir Ögesi Olarak Tarihyazımı: Ev-Eksenli Çalışma Örneğinde Bazı Değerlendirmeler **Dilek Hattatoğlu** Tarihsel Bilginin Özgüllükleri: Zaman ve Patikaya Bağımlılık **Ferdan Ergut** Benjamin, Tarih (Felsefesi) Üzerine Tezler ve Tarih Yazımı **B. Erdağı - M. Evren Dinçer** Marx ve Özgürlük **Terry Eagleton** Balkan Ekonomileri 1800-1914: Kalkınmasız Evrim (Michael Palairat) **E. Atilla Aytekin** Bir Süreklilik ve Kopuş Tartışması: Emperyal Tahakküm Biçimleri ve Modernleşme İdeolojisi **İlker Cörüt**

16. Sayı (Güz 2007) Gündelik Hayat ve Emek Süreçleri

Hrant Dink'in Ardından, **Tolga Tören** Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Bir Açıklığa Kavuşurma ve Sınıflandırma Denemesi, **Sungur Savran**, **E. Ahmet Tonak** Lukács'ın Ontoloji'sinde Emek ve Gündelik Yaşam, **Ateş Uslu** Arzuları Sömürgeleştirmek: Arzu Endüstrilerindeki Satılık Bedenler, Sömürü ve Güvencesizlik, **Anna M. Agathangelou** Mekan Üretimi ve Gündelik Hayatın Birikim ve Emek Süreçleriyle İlişkisine Kayseri'den Bakmak, **Ali Ekber Doğan** İşportacılıkta Enformel İlişki Ağları ve Emek Sürecinin Eşitsiz Gelişmesi: "Bursa Örneği", **Işın Ulaş Ertuğrul** Emek Süreçlerinde Taşeronluk ve Tuzla Tersaneler Bölgesi Örneği, **Nevra Akdemir** Türkiye'de 1988-2004 İstihdam Eğilimlerine Genel Bakış, **Hakan Koçak** Ekmeğin Yokluğunu Bilirim, Kıtlığı Gördüm: İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Kentsel Alanlarda Emekçiler, **Can Nacar** Donald Quataert ile Söyleşi-Osmanlı-Türkiye Emek Tarihi Çalışmaları Üzerine, **Can Nacar-Gülhan Balsoy** Sermaye ve Yöntem, **Christopher J. Arthur** Niçin Bir Marksistim?, **Karl Korsch** Marksizmi Aşarken Ne Neye Hizmet Eder?, **E. Ahmet Tonak** Dönüştüreceğini Bilmek: Tarihsel Materyalizm Konferansı Üzerine Kısa Değerlendirmeler, **Fuat Ercan** Sınıfla Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktası: Ücretli Ev Emeli, **Melda Y. Öztürk-Nuray Ergüneş** Merhaba Fabrika, **Sinan Alçın**

15. Sayı (Yaz 2006) Marksizm ve Ölçek Sorunu

Jamie Gough ile Söyleşi Ölçek Yaklaşımının Kentler ve Bölgelerin Yükselişinin Açıklanmasındaki Katkıları Üzerine **Mustafa Kemal Bayırbağ**, Realist Mekânsal Soyutlama? Eleştirel Gerçekçi Coğrafya İçinden Bir İddiaya İlişkin Marksist Gözlemler **John Michael Roberts**, Değişen Sınıf İlişkileri, Değişen Ölçek: Ölçek Politikalarında Çeşitlilik ve Çelişki **Jamie Gough**, Küresel Evsizlik: Ölçeğe İlişkin Uygulamalar **Neil Smith**, Sınıfsal Bir İlişki ve Süreç Olarak Ölçek: Kamu İhale Yasası **Fuat Ercan-Şebnem Oğuz**, Eleştirel Bir Kalkınma Anlayışına Doğru: Ölçek Sorunu Bağlamında Kalkınmayı Yeniden Düşünmek **Koray R. Yılmaz**, Marksizm'in Öteki Ölçek Tartışması: "Tek Ülkede Sosyalizm" mi, Dünya Devrimi mi? **Sungur Savran**, Trotskiy, Sürekli Devrim ve Doğu Avrupa **Ateş Uslu**, Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması **Özgür Öztürk**, Ölçeğin Sınırları? Ölçeksel Yapılaşma Üzerine Metodolojik Düşünceler **Neil Brenner**, Devlet, Ölçek ve Hane: Ölçek Üzerine Düşünmenin Sınırları? Brenner'a Bir Yanıt **Sallie A. Marston ve Neil Smith**, Çalışma Adaları ve Marston/Brenner Tartışması: Daha Bireşimli Bir Eleştirel Beşeri Coğrafyaya Doğru **Mark Purcell**, Kapitalizm, İletişim ve Kalkınma **Ali Murat Özdemir-Gamze Yücesan-Özdemir-Mete Yıldız**, Franco Moretti'nin "Büyübozumu" **Nurçin İleri**

14. Sayı (Kış-Bahar 2006) Latin Amerika Dersleri: Neoliberalizm, Krizler ve Toplumsal Mücadele

Çiğdem Çıdamlı Ezilenler ve Siyaset: Yeni Bir Tarihin Başlangıcında, **Steve Ellner** Solun Hedefleri ve Latin Amerika'da Neoliberalizme Karşı Strateji Tartışması, **Greg Albo** Beklenmedik Devrim: Venezüella Neoliberalizme Karşı Çıkıyor, **Fuat Ercan** Suskun Adamın Baladı: Latin Amerika Üzerinden Venezüella'ya Dair Düşünceler, **Jonah Gindin** Venezüella Mali: Venezüella İşçisini Yeniden Keşfetme Çabası, **Sungur Savran** Brezilya'da Lula Faciası, **Aylin Topal** Meksika'nın Neoliberalleşme ve Demokratikleşme Süreçlerinin Kesişim Kümesi: Yerelleşme Reformları, **Gastón J. Beltrán** Küresel Süreç, Yerel Anlamlar: Yapısal Reformlara Arjantin Yerel Destekçileri, **Emilia Castorina** Demos'un Politikaları ve Politikacıların Politikaları: Arjantin'den Alınan Dersler, **Michael Löwy** Brezilya'nın Topraksız Kırsal İşçi Hareketinin Sosyo-Dinsel Kökenleri, **José Carlos Mariátegui** Enternasyonalizm ve Milliyetçilik, **Cenk Saraçoğlu** Türkiye ve Irak'taki Kürt Hareketinin Evrimi Üzerine Tarihsel Karşılaştırmalı Bir Tartışma Çerçevesi, **Kemal İnal** Neoliberal Eğitim ve Yeni İlköğretim Müfredatının Eleştirisi, **Yasemin Özgün-Çakar** IV. Uluslararası Kültür ve Kalkınma Kongresi: Ortak Bir Direniş Hattı Olarak Kültür, **Demet Özmen-Koray Yılmaz** Merdiven mi Duvar mı? H. J. Chang ve I. Grabel'in Yaklaşımlarının Bir Eleştirisi, **Stephanie J. Smith** Latin Amerika Tarihinde Cinsellik ve Cinsiyet Politikası, **David Leaman** Latin Amerika'da Popülizmin Değişen Yüzleri: Maskeler, Makyajlar ve Süregelen Özellikler

13. Sayı (Kış 2005) Çağdaş Marksist Akımlar

Alex Callinicos Anglo Sakson Marksizm Marksizmin Ana Hatları, Bülent Batuman Batı Marksizminin Sınırları ve Ötesi: Debord ve İdeoloji Sorunsalı, Galip Yalman-Metin Çulhaoğlu-Sungur Savran Batı Marksizmi Üzerine, Michael Lebovitz Sosyalizm Nedir?, Michael Löwy Alternatif Küreselleşme Hareketinin Reddiyesi ve Ütopyası, Joel Kovel Ekolojik Bir Marksizm Hakkında Düşünceler Aijaz Ahmed ile Röportaj, Doğan Göçmen Wolfgang Fritz Haug'un 'Çoğulcu Marksizm' Önermesi veys Kuramın ve Siyasetin Mistikleştirilmesi, Ateş Uslu Macaristan'da Marksizm ve Yeni Sol, E.Atilla Aytekin - Emre Arslan Dardini Söylemeyen Teori Bulamaz: Dört Marksist Eserin Öğrettikleri Vefa Saygın Öğütle Pozitivist Marksizm Felsefi-Politik İçerimleri Paul Sweezy ile Görüşme, Daniel Bensaid Direniş Tezleri, Stephan Tumino Ortodoks Marksizm Nedir ve Bugün Niçin Daha Önce Hiç Olmadığı Kadar Önemlidir, Ali Rıza Güngen Özdeşliğe Saldırı Olarak Eleştiri, Harry D. Harootunian Kaplanının İninde: Mao Sonrası Çin'de Sosyalist Gündeliklik Kısa Bir İnternet Kaynakçası, Güçlü Ateşoğlu Selahattin Hilav'ın Güzel Anısına: Kendi Yolunda Yalnız İlerlemek Filozof Olmanın Özüdür

12. Sayı (Güz 2004) Türkiye'de Siyasi Partiler

Nazım Güveloğlu Demokrasinin Neo-liberal Çağda Geçirdiği Dönüşümün Siyasal Partiler Üzerindeki Etkileri, Mert Angılı Genç Parti:İdeolojisi, Yükselişi ve Çöküşü, Duygu Türk Adaletin ve Kalkınmanın Üçüncü Yolu, Burak Gürel 1970'ler Türkiye'sinde İslamcı ve Faşist Siyaset, Ali Ekber Doğan Sosyal Demokrat Vaatlerden Neo-Liberal Rövanşçılığa: 1990'lar Ankara'sında Belediyecilik, Jenny B. White Sivil Toplum Kimin Hizmetinde?, Bülent Batuman Türkiye'de Kentsel Politika Olgusunun Ortaya Çıkışında Toplumsal Aktörler: Meslek Odaları, Sol Partiler ve Ötesi, Doğan Göçmen Marx'ın Emek Kuramı ve Çalışma Koşullarının Esnekleştirilmesi, Faruk Ataay Yarek Devletin Krizi ve Yerelleşme Projesi Üzerine Bir Tartışma: Tarık Şengül'ün Yazısının Düşündürdükleri, Tarık Şengül Ne Devlet Başa Ne Kuzgun Leşe: Ataay'a Bir Yanıt, Emre Arslan Merdan Yanardağ: MHP Değişti mi? Ülkücü Hareketin Analitik Bir Tarihi

11. Sayı (Kış-Bahar-Yaz 2004) Uluslararası İlişkilerde Hegemonya Mücadelesi

Haluk Gerger Amerikan Emperyalizminin Ayırdedici Özellikleri, David Harvey 'Yeni' Emperyalizm: Mülksüzleşme Yoluyla Birikim, Doğan Göçmen Rosa Luxemburg'un Eleştirel Gerçekçiliği ve Uluslararası Siyaset Kuramının Temelleri, Jens Wissel Canavarı Adlandırmak: Nicos Poulantzas ve İmparatorluk, Emre Arslan Almanya'da İmparatorluk Tartışmaları: Bayat Bir Teori Kokteylinden Tadinca, Graham Taylor- Andy Mathers Avrupa Bütünleşmesi Üzerinden Politika: İnşa Halinde Bir Avrupa Emek Hareketi?, Ateş Uslu Sovyet Hukuk Doktrininde Uluslararası Hukuk Teorileri, Hakan Güneş Ortadoğu'da Demografya Savaşı: Mülteciler Sorunu ve İsrail'in Nüfus İkilemi, Y. Emre Gürbüz Kazakistan'da Bir Ulus-Devlet Kurmak, İşaya Üşür Proto Sanayileşme: Sanayileşme Tarihine Bir Katkı?, Yuvarlak Masa Riccarda Bellofiore-Alan Freeman-Hugo Radice Küreselleşme ve Güç İlişkileri

10. Sayı (Yaz-Güz 2003) Kapitalizm ve Demokrasi

Metin Özuğurlu Eşitlik Kökü Demokratikleşme Programlarının Eleştirisi, Mehmet Yetiş Marx ve Sivil Toplum, Alex Demirovic Hegemonya ve Sivil Toplum: Kamusal Kavramı Üzerine Eleştiri Ötesi Düşünceler, Metin Çulhaoğlu Kapitalizm ve Demokrasi: İlişki ve İlişkisizlikler Üzerine Bir Deneme, Mustafa Bayram Mısır 'Gerçek Demokrasi' Olanağı: Paris Komünü, Richard Wolf Marksizm ve Demokrasi, Faruk Ataay Tarihsel Süreçte Azgelişmişlik ve Demokrasi, Gülnur Acar-Savran Kadınların Emekini Görünür Kılmak: Marx'tan Delphy'ye Bir Ufuk Taraması, İşaya Üşür Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları, E.M. Wood Sermaye İmparatorluğu, Doğan Göçmen Karl Marx'ın Ahlak Felsefesi ve Adalet Teorisiyle Olan İlişkisi Üzerine, John. N. Hazard Tarihsel Deney: Ekim Devrimi Sonrası Sovyet Hukuk Kuramının Oluşumu, Simon Clarke Devlet Tartışmaları, A. Ekber Doğan Kısmi Bir Kongre Değerlendirmesi: İkinci Salonda Dört Uzun Gün, Berksoy Bilgin Devlet ve Küreselleşme Almanya ve Türkiyeden Perspektifler, Demet Dinler Geçiş Süreci: Piyasa Yoluyla Demokrasi mi? Otoriter Kapitalist Dönüşümle Gerçekleşen Mülksüzleşme mi?, Zafer Yılmaz Ellen Meiksins Wood'un Siyasal Marksizm Çağrısını Niçin Dikkate Almalıyız, Ateş Uslu Sivil Toplumun Eleştirisinden Sosyalist Demokrasi Kuramına

Yazarlara

Praksis'te yayımlanacak yazılar derginin amaçlarına uygun bir biçimde, yani açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlar okuyucunun belirli kavram, tartışma ve kaynaklara aşina olduğunu varsaymamalıdır. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır.

Yazı Prosedürü: *Praksis* hakemli bir dergidir. *Praksis*'e gönderilen yazılar yazarın ismi kapatılarak en az bir yayın kurulu üyesi ve en az iki hakem tarafından incelenir ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir. Yazarlardan değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazara yazıyı gönderdikleri tarihten en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir. Yazıların hakeme gönderilip gönderilmeyeceğine yayın kurulu karar verir.

Yazı Teslim Kuralları: *Praksis*'e gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olması gereklidir. Yazılar bir buçuk satır aralığı ile yazılmalı ve praksis@praksis.org adresine gönderilmelidir. Yazılara 100-150 kelimelik bir Türkçe öz ve İngilizce abstract ile beşer tane anahtar kelime eklenmelidir. Yazarlar ayrıca adlarını, adreslerini, telefon numaralarını, e-posta adreslerini ve kendilerini tanıtan en fazla üç satırlık bir notu içeren bir kapak sayfasını da yazılarına eklemelidirler.

Yazı içinde dikkat edilmesi gerekenler:

Praksis dergisine gönderilen yazılar, referans sistemi, dipnot gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde American Psychological Association (APA) stili temel alınarak hazırlanmalıdır. Yazım kuralları için kaynak kitabımız Ömer Asım Aksoy'un kitabıdır (Ana Yazım Kılavuzu, İstanbul: Epsilon, 2006).

1. Yazı içinde bir yazarın ismi ilk defa geçtiğinde mutlaka ön ismi de yazılmalıdır. Sonrakilerde soyadı yeterlidir.

2. Yazı içindeki referanslarda:

Atıf yapılacak yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonraysa yalnızca soyadı kullanılır.

Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için dipnot kullanılmalıdır.

Nokta mutlaka parantezden sonra gelmelidir. Virgül ve iki nokta işaretlerinden sonra boşluk bırakılır. Tarihten sonra iki nokta olmasına dikkat edilir.

Örn. (Wood, 1995: 132).

- Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964),
- yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapılıyorsa (Marx, 1964: 34),
- yazarın adı metinde geçiyorsa (1964),
- iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970),
- üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992)

biçiminde kaynak gösterilir.

Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a).

Aynı konuyla ilgili değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları birbirinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik

olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47).

Aynı yazarın iki kitabına aynı parantez içinde referans verildiğinde yazarın ismi tekrar yazılmaz.

Örn. (Wood, 1995: 132; 1991: 133).

3. Yazı içinde bir yazarın kitabının ismi geçtiğinde kitap ismi italik yazılmalı ve tırnak işareti konulmamalıdır.

Örn. Wood'un *Democracy against Capitalism* başlıklı çalışmasında (...).

Makale başlığı ise tırnak işaretleri içine konmalıdır.

Örn. Mc Nally'nin "Language, History and Class Struggle" isimli makalesinde (...).

4. Dipnotlarda:

bkz. Wood (1995) şeklinde referans verilir.

5. Kırk kelimeyi geçen alıntılarda: Tırnak işareti konmaz ve içeriden başlanır.

6. Yazı içinde tek tırnak işareti sadece bir alıntının içinde başka bir alıntı veya vurgu varsa kullanılabilir. Bunun dışında tüm alıntı ve vurgularda çift tırnak işareti kullanılmalıdır.

7. Başlık ve ara başlıklarda her sözcüğün baş harfi büyük olmalı ve kalın yazılmalıdır.

Örn: **Karl Mannheim ve Görece Sınıfsız Aydınlar**

8. "Birisine göre" kalıplarında referans bu iki kelimenin ortasına değil, ikisinin sonuna ya da cümle sonuna yazılmalıdır.

Örn: Marx'a göre (1967: 23) (...)

KAYNAKÇADA DİKKAT EDİLMESİ GEREKENLER

Kaynakçada yalnızca metin içinde adı geçen eserlere yer verilmelidir. Kaynakça yazımıyla ilgili örnekler aşağıdadır.

A. Örnekler

Kitap ismi:

Sayer, D. (1987) *The Violence of Abstraction: The Analytical Foundations of Historical Materialism*, Oxford: Basil Blackwell.

Çeviri kitap:

Marx, K. (1979) *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, çev. S. Belli, Ankara: Sol.

Dergiden makale

Abou-el-Haj, R. A. (1982) "The Social Uses for the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 14 (2): 185-201.

Derleme kitaptan makale:

Mc Nally, D. (1997) "Language, History and Class Struggle", Wood, E. M. ve J. B. Foster (der.), *In Defense of History: Marxism and the Postmodern Agenda* içinde, New York: Monthly Review, 26-42.

Derleme kitabın kendisi:

Wood, E. M. ve J. B. Foster (der.) (1997) *In Defense of History: Marxism and the Postmodern Agenda*, New York: Monthly Review.

Kurum tarafında hazırlanmış bir rapor:

DİE (Devlet İstatistik Enstitüsü) (1994) *Temel Kadın Göstergeleri, 1978-1993*, Ankara: DİE.

World Bank (1993) *Turkey: Women in Development*, Washington, D.C: World Bank.

Bir kuruma birileri tarafından hazırlanmış rapor:

Acar, F., A. Ayata, ve D. Varoğlu (1999) *Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık: Türkiye’de Eğitim Sektörü Örneği*, Ankara: T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSSGM).

Konferansa sunulmuş bildiri:

Esim, S. (2000) "Why Earn Less? Gender Based Factors Affecting the Earning of Self Employed Women in Turkey" International Association for Feminist Economics 2000 Konferansı’na sunulmuş tebliğ,Üniversitesi Kahire, 15-17 Ağustos.

Working Paper:

Tansel, A. (2001) *Economic Development and Female Labor Force Participation in Turkey: Time Series Evidence and Cross-Province Estimates*, Ankara: ODTÜ Ekonomik Araştırmalar Merkezi, Working Papers in Economics No: 01/05.

Yüksek lisans ya da doktora tezi:

Ozan, E.D. (2000) *Towards a Non-Dualistic Understanding of State-Civil Society: Deriving Insights from Gramscian and Realist-Relational Perspective*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, Ö. (1997) *Kadın Emeğinin Piyasaya Yeniden Çıkması: Dünyada ve Türkiye’de Kadın Girişimciliği ve Politik Sonuçları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal ve Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İnternet adresinden bir makale:

Ehrbar, H. G. (1998) "Marxism and Critical Realism", <http://www.econ.utah.edu/ehrbar/marx-pdf>, indirilme tarihi: 19 Aralık 2001.

Röportaj:

Atılcan, G. (2000) *Ertuğrul Kürkçü ile görüşme*, İstanbul: 27 Eylül.

Krizin Teget Geçtiği Ülkeden Krize Bakış: Teorinin Naifliği, Gerçekliğin Kabalığı
Serdal Bahçe - Ahmet Haşim Köse

Küresel Kapitalist Krizin Yeniden Düşündürdükleri: Finansallaşma ve Devlet
Pınar Bedirhanoğlu

Krizi Arrighi ile Okumak
Efe Peker

Finansallaşma: Sorunlu bir Kavram ve Verimli bir Araştırma Gündemi
Ali Rıza Güngen

Para-Meta-Para-Finans Bulmacasında 2008 Krizini Anlamak
Gaye Yılmaz

Finansallaşma Döneminde Geç Kapitalistleşen Ülkelerin Stratejileri: Türkiye Örneği
Nuray Ergüneş

Sınıflar Arası Mücadelede Yeni Bir Dönemeç: Türkiye'de 2008 Krizi
Özgür Müftüoğlu-Yasemin Özgün

Krizin Birinci Yılında Türkiye'de İşçi Eylemleri: İşgal, Grev ve Direnişlere Dair Gözlemler
İrfan Kaygısız

